

Historijska misao

HISTORIJSKA MISAO · HISTORICAL THOUGHT

IZDAVAČ · PUBLISHER

Odsjek za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli,
Bosna i Hercegovina

Department of History, Faculty of Philosophy, University of Tuzla,
Bosnia and Herzegovina

Društvo historičara Tuzlanskog kantona, Bosna i Hercegovina

The Association of Historians of Tuzla Canton, Bosnia and Herzegovina

REDAKCIJA · EDITORIAL BOARD

Adnan Jahić, Univerzitet u Tuzli

Enver Imamović, Univerzitet u Sarajevu (prof. dr. emeritus)

Snežana Božanić, Univerzitet u Novom Sadu

Marko Attila Hoare, Sarajevo School of Science and Technology

Božidar Jezernik, Univerza v Ljubljani

Husnija Kamberović, Univerzitet u Sarajevu

Stjepan Matković, Hrvatski institut za povijest Zagreb

Nedim Rabić, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA · EDITOR-IN-CHIEF

Mersiha Imamović, Univerzitet u Tuzli

mersiha.imamovic@untz.ba

SEKRETAR REDAKCIJE I TEHNIČKI UREDNIK

· EDITORIAL BOARD SECRETARY AND LAYOUT

Amir Krpić, Univerzitet u Tuzli

amir.krpic@untz.ba

ŠTAMPA · PRINT

OFF-SET Tuzla

Časopis izlazi jednom godišnje.

The journal is published annually.

Stavovi autora izneseni u radovima objavljenim u ovom časopisu nisu nužno i stavovi Redakcije ili Uredništva.

The authors' views expressed in papers published in this journal are not necessarily the views of the Editors or the Editorial board.

Indeksiran · Indexed

C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library),

Complementary Index (EBSCO host),

Database of Open Access Journals (DOAJ),

Slavic Humanities Index (SHI)

UDK 94
DOI 10.51558/2303-8543

ISSN 2303-7539 (print)
ISSN 2303-8543 (online)

ODSJEK ZA HISTORIJU
FILOZOFSKOG FAKULTETA UNIVERZITETA U TUZLI
DRUŠTVO HISTORIČARA TUZLANSKOG KANTONA

HISTORIJSKA MISAO

HISTORICAL THOUGHT

7

HISTORIJSKA MISAO, GOD. VII, BR. 7 (2021), 1-278, TUZLA, 2022.

SADRŽAJ

NAŠ SEDMI BROJ 7

ČLANCI

Mersiha Imamović
PRILOG PROUČAVANJU DRUŠTVA NA PODRUČJU SREDNJEG PODRINJA U
RIMSKO DOBA 13

Nedim Rabić
JEDNA PREDAJA O PADU SREBRENIKA POD OSMANSKU VLAST I
HISTORIJSKA IMAGINACIJA SREDINE 19. STOLJEĆA 55

Amir Krpić
SASTAV GRADSKIH VIJEĆA U BOSANSKOM VILAJETU (1866-1875):
IZMEĐU ZAKONA I PRAKSE 75

Salkan Užičanin
ŠLJIVA U PRIVREDI BOSNE I HERCEGOVINE (1861-1918) 121

Tijana Veljković, Mevlüde Kaptı
HISTORICAL STRATIFICATION OF
INDUSTRIAL HERITAGE IN THE CITY OF TUZLA 167

Nermina Bikić
DOPRINOS ČASOPISA PRILOZI (INSTITUTA ZA HISTORIJU)
BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ HISTORIOGRAFIJI
O OSMANSKOM PERIODU 211

PRIKAZI

Amina Parlić
AMIR KLIKO, TEPČIJA STIPAN BATALO ŠANTIĆ I NJEGOVO DOBA:
PRILOG HISTORIJI TRAVNIČKOG KRAJA U SREDNJEM VIJEKU,
BOSANSKI KULTURNI KRUG, TRAVNIK 2022, 134 STR. 249

Emil Mujkić
HIKMET KARČIĆ, TORTURE, HUMILIATE, KILL:
INSIDE THE BOSNIAN SERB CAMP SYSTEM,
MICHIAN PUBLISHING, UNIVERSITY OF MICHIGAN PRESS,
ANN ARBOR (USA) 2022, 276 STR. 255

IN MEMORIAM

Dženan Dautović DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ	267
UPUTSTVA AUTORIMA	271
UPUTSTVA RECENZENTIMA	277

NAŠ SEDMI BROJ

U sedmom broju časopisa *Historijska misao* objavljujemo šest članaka koji predstavljaju rezultate istraživanja različitih historijskih pitanja. Pored vrijednih naučnih priloga, tu su i dva prikaza najnovijih publikacija, te *in memoriam* istaknutoj historičarki Desanki Kovačević-Kojić. Članci su podijeljeni po historijskim periodima, pa je u prvom, na osnovu istraživanja iz oblasti epigrafije, arheologije i antičke historije, na sistematičan način izvršena rekonstrukcija društvenih prilika na području srednjeg Podrinja u rimsko doba, čime je dat doprinos društvenoj historiji antičkog doba. S obzirom na mali broj narativnih izvora o ovom pitanju, dostupni epigrafski spomenici i arheološki podaci omogućili su autorici da donekle izvrši analizu društvene slike, koju su činili različiti etnosi, pojedinci i grupe različitih profesionalnih profila, poput rudarskih i municipalnih službenika, trgovaca i zanatlija, ali i onih profila koji su činili radnu snagu. U radu se prate promjene koje su oblikovale jedan društveni poredak, koji su u osnovi činila dva društvena sloja: viši i niži.

Drugi rad osvjetljava jedan novi i slabo poznati izvor o Bosni u 19. stoljeću, ali i donosi reminiscencije na bosansko srednjovjekovlje. Analizom dijela dnevnčkih zabilješki u vidu putopisa minhenskog profesora i botaničara Otta Sendtnera autor ovog rada daje uvid u percepciju jednog stranca o Bosni i njenim stanovnicima sredinom 19. stoljeća. Donosi jako zanimljive informacije koje govore o tvrđavi Srebreniku kako u sjećanjima i legendama, tako i o njegovom stanju u vrijeme pisanja spomenutog putopisa, a prije oštećenja izazvanih modernim načinom života. Zbog toga, rad predstavlja vrijedan prilog o poznavanju mikroprostora grada Srebrenika, ali i evaluiranju nastanka i razvoja narodnih predaja i legendi koje su stoljećima bile jedina poveznica stanovništva sa srednjovjekovnim periodom.

U trećem radu autor se bavio pitanjem formiranja gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu u kasnoosmanskom dobu. Na osnovu salnama (godišnjih izvještaja), autor prati faktore koji su diktirali taj proces. On analizira strukturu spomenutih vijeća, pri čemu je u fokusu pažnje stepen usklađenosti sastava gradskih vijeća u praksi sa onim što je Uredbom o vilajetima bilo propisano. U tom smislu kao glavna se nameću pitanja u kojoj mjeri je struktura gradskih vijeća odgovarala zakonskom propisu, te posebno u kojoj mjeri je ispoštovana izborna ravnopravnost muslimana i nemuslimana. Osim toga, autor primjećuje nedosljednosti u osnivanju gradskih vijeća širom Bosanskog vilajeta, pokušavajući ponuditi moguće uzroke takve prakse. Ovime je dat vrijedan prilog proučavanju tanzimata u Bosanskom vilajetu.

Četvrti rad predstavlja rezultate istraživanja jednog specifičnog pitanja iz područja privredne historije Bosne i Hercegovine. Riječ je o proizvodnji šljive i njenom značaju u privredi Bosne i Hercegovine u kasnoosmanskom i austrougarskom periodu. Ovdje autor analizira ekonomske tokove, značaj šljive u vanjskotrgovinskim odnosima, te tehnologiju proizvodnje i sušenja šljive (peći, sušnice, pakovanje), čemu se u dosadašnjim radovima na ovu temu nije poklanjala posebna pažnja. S obzirom na detaljnu analizu i broj donesenih podataka, ovaj rad predstavlja značajan doprinos domaćoj historiografiji.

U petom radu autorice prate industrijski razvoj, koji je počivao na ekstraktivnoj industriji, na području Tuzle i njene uže okoline, te njegov utjecaj na kulturni i urbani razvoj grada. Na svojstven način prikazuju promjene fizionomije grada i njegovog arhitektonskog naslijeđa kroz različite historijske periode. Autorice zapažaju da su obrazovne, kulturne i sportske ustanove, društva i klubovi nastali u zajednicama radničkih naselja i da su oni materijalni dokazi i ostaci

društvene vrijednosti industrijskog naslijeđa Tuzle. One ukazuju i na činjenicu da industrijski razvoj u Tuzli nije doprinio samo tehnološkom transferu, već i razmjeni kulturnih vrijednosti između različitih etničkih i društvenih grupa. Posebno je važno što je ukazano na nebrigu za očuvanjem kulturne baštine i autentičnosti industrijskih područja i očuvanja historijskih slojeva proizvodnje i pripadajućeg prostora naselja, koji predstavljaju materijalne dokaze društveno-ekonomskog razvoja Tuzle.

Šesti rad predstavlja osvrt na historiografsku produkciju vezanu za časopis *Prilozi*, čiji je izdavač Institut za historiju u Sarajevu. Autorica u ovom radu donosi uglavnom sažeti prikaz tema koje su u spomenutom časopisu obrađivane u dosadašnjem periodu. Vrijednost rada leži u objedinjavanju na jednom mjestu svih u ovom časopisu do sada objavljenih radova o osmanskoj historiji Bosne i Hercegovine, što može poslužiti kao veoma dobra osnova budućim, posebno mlađim istraživačima.

Časopis *Historijska misao* 7, za 2021. godinu, izlazi 2022. godine. To ne bi bilo moguće bez naših vrijednih saradnika: autora, recenzenata, tehničkog urednika, članova Redakcije, te Sanje Dukić iz Narodne i univerzitetske biblioteke „Derviš Sušić“, kojima se ovom prilikom zahvaljujem. Posebnu zahvalnost dugujem cijenjenoj direktorici italijanske nevladine organizacije CISP, Jasmini Ovčini, uz čiju finansijsku podršku je i štampan ovaj broj.

GLAVNA I ODGOVORNA UREDNICA

ČLANCI

HISTORIJSKA
MISAO
7
HISTORICAL
THOUGHT

UDK: 904(497.6 Podrinje)"652"

DOI: 10.51558/2303-8543.2022.7.7.13

Kategorija članka / Article category:

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Autor / Author:

Mersiha Imamović

Adresa autora / author's address:

mersiha.imamovic@untz.ba

Afilijacija / Affiliation:

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli /
Faculty of Philosophy, University of Tuzla

**PRILOG PROUČAVANJU
DRUŠTVA NA PODRUČJU
SREDNJEG PODRINJA U
RIMSKO DOBA**

Apstrakt

Područje srednjeg Podrinja je, u odnosu na ostatak današnje Bosne i Hercegovine bilo najnaseljenije u rimsko doba. To je dovelo do stvaranja različitih društvenih slojeva. U radu se analizom epigrafskog i arheološkog materijala pokušavaju dati odgovori na pitanja: kako je izgledalo rimsko društvo i kakav je bio socijalni status određenih kategorija; u kakvom položaju je bilo indigeno stanovništvo u odnosu na doseljenike; koliko traga su ostavili trgovci, obrtnici, rudari i robovi?

Ključne riječi

rimsko društvo, srednje Podrinje, autohtono stanovništvo, senatorski i viteški stalež, viši i niži sloj, trgovci, obrtnici, robovi, oslobođenici

**CONTRIBUTION TO THE
STUDIES OF SOCIETY IN THE
MIDDLE DRINA AREA IN THE
ROMAN AGE**

Abstract

In comparison with other areas of modern Bosnia and Herzegovina, the area of middle Podrinje had the highest population in Roman Ages. That led to the creation of different social strata. By analyzing the epigraphic and archaeological material, we try to answer the following questions: how did the Roman society look like and what was the social status of some social categories; in what position was the indigenous population compared to immigrants; what marks were left behind by the merchants, craftsmen, miners, and slaves?

Keywords

Roman society, middle Podrinje, native population, senatorial and knight classes, high and low social classes, craftsmen, slaves, merchants, freedmen

Izuzetno važnu komponentu unutar svake države ili određenog prostora, u ovom slučaju srednjeg Podrinja, predstavljali su društvo i odnosi unutar njega. Društvo je svakako jedan od osnovnih stubova države ili njene regije, nezavisno od njene veličine ili statusa. Od uređenosti odnosa u većoj ili manjoj, društvenoj zajednici zavisi stabilnost, sigurnost i prosperitet svake države. Sređeni odnosi u društvu su najveća garancija njenog opstanka i napretka. S tim u vezi, veoma je bitno poznavati ulogu, moć i značaj dobro uređenog društva.

Zavisno od političke situacije i privrednih kretanja unutar Rimskog Carstva mijenjali su se i društveni odnosi. Naime, kako se Carstvo, s vremena na vrijeme, suočavalo sa većim ili manjim kriznim situacijama, tako je, ovisno od njihove težine i trajanja, dolazilo do promjena u samom društvu. Svaka krizna situacija se prvo odražavala na privredne tokove, zatim na stanje u vojsci, na odnose u društvu, na zbivanja u kulturi i svim drugim segmentima rada i života. Rimski carevi su, s ciljem da prevaziđu krizne situacije, često posezali za većim ili manjim reformama. Svaka reforma je najviše pogađala obične ljude, prvenstveno niže društvene slojeve.

Polazeći od naprijed iznesenih promišljanja, u radu se pokušavaju rasvijetliti važnija pitanja koja se odnose na društvo i društvene tokove na području srednjeg Podrinja u rimsko doba. Doći do cjelovitih odgovora na mnoga pitanja, nije nimalo jednostavno, jer kako literarni tako i materijalni izvori ne pružaju puno podataka u pogledu spoznaja o radu i životu, prije svega, indigenog stanovništva. Poseban problem predstavlja oskudnost podataka iz 1. stoljeća n.e. Imajući na umu navedene činjenice, nameće se zaključak da je domaće stanovništvo živjelo svojim tradicionalnim načinom života. Ekonomska zbivanja, na ovim prostorima, su nam nešto bolje poznata, zahvaljujući više epigrafskim negoli narativnim podacima.

Kada je u pitanju društvo i odnosi unutar istog sasvim su rijetki

literarni izvori u kojima se govori o ovoj problematici. Otud je veoma teško utvrditi kakvi su bili odnosi između vladajućeg i potčinjenog sloja, zatim između indigenog i doseljeničkog stanovništva, te zemljoposjednika i radnika, koji su radili na njihovim imanjima, kao i u kakvom su položaju bili seljaci, obrtnici, rudari i obični radnici. Ista situacija je i sa podacima o etničkim, vjerskim, strukovnim i drugim zajednicama. Dok za zapadnobosansku rudonosnu regiju postoje veoma uvjerljive činjenice, koje nam govore o postojanju udruženja kolona (*collegia*),¹ za rudonosnu oblast istočne Bosne nemamo nikakvih sigurnih podataka, a samim time ni pouzdanih potvrda o postojanju takvih udruženja. No, Dušanić pretpostavlja da su dvije are, odnosno posvete genijima rudarskih kolegija (*collegium salutare*) iz Uzovnice kod Ljubovije, pripadale kolegiju u domavijskom distriktu.²

Vremenom se pravni status kolonija mijenjao, u zavisnosti od političkih i ekonomskih okolnosti. Tako je u 2. stoljeću kolonu dato pravo na nasljedni zakup zemlje, da bi u 3. a posebno na početku 4. stoljeća njihov značaj osjetno porastao, naročito kada je riječ o korištenju i održavanju poljoprivrednih imanja. Međutim, usljed pojačane krize Carstva, koja je uslijedila nakon prvih decenija 4. stoljeća, položaj kolona je značajno pogoršan. Nešto više o tome govori nam zakon cara Valentijana I, na osnovu kojeg je on uveo zabranu napuštanja obradivih zemljišnih površina u Iliriku, ali i u susjednim krajevima.³ Tako su vremenom, koloni bili skoro

¹ ILJug 775, 776, 777.

² Slobodan Dušanić, Aspect of Roman Mining in Noricum. Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Hildegard Temporini und Wolfgang Hase (eds.), De Gruyter, 1977, 66; Slobodan Dušanić, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd, 1980, 23, bilj. 101.

³ Mersiha Imamović, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao* 2, Tuzla, 2016, 41.

potpuno izjednačeni s robovima, što će u konačnici dovesti do pojave kolonata, a s time i sasvim novog društvenog poretka.⁴

Zahvaljujući promjenama društvenih okolnosti, u razdoblju od 1. do 4. stoljeća, došlo je do podizanja različitih vrsta spomenika, a prije svih, epigrafskih. Tu su svakako i određeni objekti, kao i arheološki materijal, na osnovu kojih je moguće izvući određene zaključke.

Učestale provale barbara na prostore Rimskog Carstva izazvale su opću krizu i to u svim segmentima rada i života ondašnjeg stanovništva, a posebno u sferi društva i društvenih odnosa. Barbarske napade su, između ostalih, itekako osjetili i stanovnici današnjih bosansko-hercegovačkih prostora. S tim u vezi Goti (Ostrogoti), koji su još od vremena vladavine cara Teodosija Velikog, bili potpuno integrisani u Rimsko Carstvo,⁵ su ostavili svojevrstan pečat o svom prisustvu u ovim krajevima. Naime, u razdoblju od kraja 5. i u toku prve polovine 6. stoljeća, oni su vladali na ovim prostorima. S njihovom pojavom došlo je i do potpune transformacije društva, a samim time i do velikih poremećaja u pogledu same društvene strukture. Transformacija se reflektovala na poreska opterećenja, koja su, u veoma kratkom periodu, enormno povećana. Novi zakoni, jezik, religija i prisustvo ostrogotske vojske, usložnili su društvene odnose.

Utjecaj romanizacije na transformaciju društvenih odnosa

Za razumijevanje društvenih prilika, neophodno je osvrnuti se i na romanizaciju. Za razliku od nekih drugih rimskih provincija, kao na primjer Hispanije, provincije Dalmacija i Panonija nisu išle putem brze i potpune romanizacije. Općenito uzevši, na području nekadašnjeg

⁴ Roth Clausing, *The Roman Colonate*, New York, 1965.

⁵ *Themist. Or.* IV. 14.-16.

Ilirika je sačuvana autohtona tradicija, kako u materijalnoj tako i u duhovnoj kulturi, te i u onomastici.⁶ Srednje Podrinje naseljavali su ilirski Dindari.⁷ Pitanje njihovog etnosa bilo je predmet brojnih rasprava u historiografiji. Dok su jedni, na osnovu onomastičke građe, zastupali tezu da su Dindari keltskog etničkog porijekla ili da su nastali od Skordiska (nakon rimskog osvajanja), drugi pak takvu tezu odbacuju, smatrajući ih ilirskim etnosom.⁸ Vjerovatno je blizina područja između rijeka Save i Dunava, Semberije te jugozapadne Srbije, gdje su bili naseljeni Skordisci,⁹ mogla ostaviti traga i u srednjem Podrinju. Do njihovog naseljavanja u ova područja došlo je u 3. stoljeću p.n.e. Njihova južna granica prema Ilirima protezala se negdje na području Mačve, Semberije i Bosanske Posavine.¹⁰

⁶ Duje Rendić-Miočević, Princeps municipi Riditarum, *Arheološki radovi i rasprave* II, Zagreb, 1962, 330-331.

⁷ Plin. *NH*, 3.139, 143; Salmedin Mesihović, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split, 2011, 59.

⁸ Amra Šačić, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, Doctoral Thesis in manuscript, Ljubljana, 2016, 277-278, sa pripadajućom literaturom.

⁹ Vladimir D. Mihajlović, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, Novi Sad, 2019, 9. Spomenici koji bi mogli upućivati na keltski kognomen, vidi: Dimitrije Sergejevski, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo, 1957, 121; Ivo Bojanovski, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VII, Tuzla, 1965, 104; Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XIX, Sarajevo, 1907, 447; Veljko Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2012, 155, 169, 176.

¹⁰ Zdravko Marić, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 60-61; Milica Kosorić, Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla, 1982, 124-125; Alka Domić Kunić, *Plinijeva geografija i etnografija (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb, 2003, 270; Alka Domić Kunić, *Bellum Pannonicum* (12. -11.

O romanizaciji srednjeg Podrinja najviše možemo govoriti na osnovu istraženosti naselja u današnjim Skelanima (*Malvesiatium*) i Gradini kod sela Sase (*Domavia*). S tim u vezi, Zotović ističe da je rodovsko-plemenski način života, kakvim je živjelo autohtono stanovništvo, postepeno nestajao. Međutim, ona naglašava da ne može reći u kojem periodu ili kojom brzinom se on raspadao.¹¹ Gavrilović Vitas i Popović ističu da je proces romanizacije u Malvezaciju tekao sporo, ali to nikako ne znači da ovdje rimska vlast nije zaživjela.¹² Sličnog je mišljenja i Mandić koja kaže da je stanovništvo srednjeg Podrinja imalo određeni otpor prema romanizaciji. Otud je taj proces tekao sporije, gotovo isto kao i u drugim krajevima istočne Dalmacije.¹³

Da su tradicionalane autohtone forme života očuvane jasno se vidi kroz posmatranje i analiziranje keramike iz 4. stoljeća. S tim u vezi, Janković ističe: „Da brojni Iliri pouzdano nisu bili romanizovani ni u 4. stoleću, arheološki pokazuje njihova grnčarija, sačuvanih osobina grnčarstva predrimskog doba.“¹⁴ Analizirajući dio polomljenih keramičkih nalaza, koji su pronađeni u znatnom broju prilikom iskopavanja u Skelanima 2008. godine, Janković naglašava da su istovremeno korištene i rimska i ilirska kuhinjska grnčarija (stona) koje vremenski pripadaju polovini 4. stoljeća. To nam jasno

st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb, 2006, 82, bilj. 98.

¹¹ Radmila Zotović, Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd, 2003, 8.

¹² Nadežda Gavrilović Vitas, Bojan Popović, Kasnoantički domus u Skelanima, *Starinar* LXV, Beograd, 2015, 218.

¹³ Ljiljana Mandić, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, Užice, 2015, 226.

¹⁴ Đorđe Janković, Stanovništvo Podrinja 3-4. stoleća u svetlu nalaza grnčarije iz Skelana, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011): godine Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica, 2012, 99.

govori da su još uvijek bile sačuvane ilirske forme života. Gornji sloj stanovništva, koji je živio u gradovima, koristio je stono posuđe, a posluga kuhinjsko, dok se na selu koristilo i jedno i drugo.¹⁵

Polazeći od prethodnog mišljenja, u kojem se ističe da je proces romanizacije u srednjem Podrinju tekao sporo, te da nije sasvim jasno u kojim uslovima je došlo do ranog formiranja municipija, što se da primijetiti i kroz ilirsku i rimsku keramiku iz 4. stoljeća, nameće se zaključak da to područje ni tada nije bilo u potpunosti romanizirano. Možda se kao opravdan razlog može uzeti velika posvećenost oživljavanju i razvoju ekonomije, koja je bila bazirana na eksploataciji srebra i olova, pa bi u tom slučaju značilo da romanizacija autohtonog stanovništva ovdje nije bila presudan faktor. No, ipak je određeni broj rimskih građana morao biti u naselju, kako bi se ustrojila općinska organizacija. Svakako su to mogli biti doseljeni stranci i lokalne elite.

Proces romanizacije u Skelanima počeo je još u vrijeme vladavine dinastije Flavijevaca. Potvrde o tome pružaju nam pronađeni spomenici gradskih dužnosnika. Na njima je ustanovljen relativno veliki broj osoba sa gentilicijem *Flavii*,¹⁶ a samo jedna sa gentilicijem *Ulpii*. Ovaj spomenik je porijeklom iz Crvice.¹⁷ Pored toga, ustanovljeno je i nekoliko Elijevaca (*Aelii*). Ipak su bili najbrojniji Aurelijevci (*Aurelii*), što nas upućuje na zaključak da je u njihovo vrijeme romanizacija bila najintenzivnija.¹⁸ Na osnovu pronađenih

¹⁵ Stona keramika izrađena je na brzom kolu i bolje je kvalitete, za razliku od kuhinjske, izrađene na sporom kolu (Isto, 100-105).

¹⁶ Leszek Mrozewicz, Flavian municipal foundations in Dalmatia, u: *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), Krakow, 2014, 216.

¹⁷ CIL III 14219, 18.

¹⁸ Carl Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije

spomenika na teritoriji municipija *Malvesiatium*, funkciju municipalnih magistrata obnašali su domaći ljudi.¹⁹

Na području Domavije živjeli su romanizirani Grci i Orijentalci. Potvrde o tome pružaju nam epigrafski i votivni spomenici. Ovdje je romanizacija počela sredinom 2. stoljeća sa Elijevcima, da bi potom bila nastavljena u vrijeme vladavine dinastije Aurelijevaca. U domavijskom ageru, nije pronađeno puno spomenika koji nas upućuju na romanizirano autohtono stanovništvo.²⁰ Onomastička građa se, u najvećoj mjeri, veže za službenike stranog porijekla. Shodno tome, može se reći da je u Domaviji u potpunosti zaživjela politička, ali ne i kulturna romanizacija. Kao validan razlog izostanka kulturne romanizacije, u većem obimu, može se uzeti činjenica da je samo manji dio autohtonog stanovništva bio, na neki način, povezan sa doseljenicima, dok je daleko veći broj starosjedilaca ostao izvan domašaja rimskog kulturnog utjecaja, što je u konačnici i doprinijelo očuvanju domaće tradicije.

Postepeno zaživljavanje kulturne romanizacije moguće je pratiti na osnovu istražene nekropole na Karauli. U nekim grobovima ove nekropole, pronađeni su importovani nalazi,²¹ koji bi možda mogli pripadati domaćoj eliti, ili pak doseljenicima, trgovcima ili obrtnicima. Pored formi vezanih za ilirsku tradiciju i neromanizirano stanovništvo, u ovoj nekropoli su ustanovljene različite grobne konstrukcije, koje se ni na koji način ne podudaraju s domaćim

Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX*, Sarajevo, 1907, knj. 4, 465-466; Duje Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split, 1948, 1-67; Salmedin Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo, 2011, 297-298.

¹⁹ Svetlana Loma, *Municipium Malve(n)siatium u svetlu epigrafskih spomenika*, u: *Zborniku radova Municipium Malvesatium, Skelani, Srebrenica, Tuzla*, 2009, 119; Bego Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla, 2010, 84.

²⁰ CIL III, 14614.

²¹ Angelina T. Raičković, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd, 2012, 52.

formama.²² S tim u vezi, neki grobovi su bili u okviru parcela, što u potpunosti odgovara rimskom načinu sahranjivanja i česta su pojava na nekropolama u ranoromaniziranim područjima.

Različita su mišljenja po pitanju etničke pripadnosti pokojnika u domavijskim nekropolama sa paljevinskim ukopima (na Velikom Platou, Čadorištu, potom na putu Sase-Srebrenica i Karaula): jesu li tu pokopani Iliri, Kelti ili pak i jedni i drugi, ili stranci. Prema Baum i Srejšević, nalazi pronađeni u domavijskim nekropolama ukazuju na veliko prisustvo ilirskog i keltskog stanovništva. Sahrinjivanje u ovim nekropolama, uz određene pogrebne običaje je trajalo do 3. stoljeća, a potom je napušteno, zbog čega se Domavija „može smatrati potpuno romaniziranim rudarskim centrom“ – svojevremeno su zaključili Baum i Srejšević.²³ Nešto kasnije Srejšević je korigovao svoj prvobitni zaključak, smatrajući da tokom 1. i 2. stoljeća nije došlo do masovnijeg naseljavanja i trajnog prisustva Italika u Domaviji, kao ni romanizacije domorodačkog stanovništva,²⁴ što se čini mnogo realnijim zaključkom, s obzirom na cjelokupni epigrafski i arheološki materijal. Grobovi domavijskih nekropola su po Zotović isti i u ilirskom, tračkom, keltskom, galskom ili germanskom području, i nezavisni su od etničkog naslijeđa autohtonog stanovništva, dok Garašanin uočava razlike između grobova sa spaljivanjem u Dakiji, Donjoj Meziji i Trakiji.²⁵ On

²² Nekropola je datirana od sredine 1. do kraja 2., a moguće i početak 3. stoljeća (Dragoslav Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne VI*, Tuzla, 1965, 26.)

²³ Milica Baum, Dragoslav Srejšević, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. Iskopavanja 1959. i 1960, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne IV*, Tuzla, 1960, 21.

²⁴ D. Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 24.

²⁵ Usp: Ljubica Zotović, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica - Sase, u: *Duhovna kultura Ilira*, Alojz Benac (ur.), ANU BiH, Sarajevo, 1984, 167; Milutin V. Garašanin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, ANU BiH, *Godišnjak 6*, CBI 4, Sarajevo, 1968, 16-22.

je potpuno drugačijeg mišljenja, smatrajući nekropole, odnosno grobove u Sasama ilirskim.²⁶ Kategorično odbacuje njihovo keltsko porijeklo: „etažni grobovi keltskog područja, dimenzijama i detaljima načina sahrane bitno se razlikuju od pojava na našim nekropolama.“ Iz svega navedenog, može se zaključiti da su Kelti u Domaviji imali samo određeni utjecaj, vjerovatno kroz neke poslove u ekonomiji.

Ocjenjujući uspješnost romanizacije u istočnoj Bosni, prije svega u Skelanima i Domaviji, u odnosu na njene sjeverozapadne krajeve Bojanovski smatra da je ona mnogo uspješnija na istoku negoli na sjeverozapadu Bosne. Razlog za ovakvo mišljenje on nalazi u ranom formiranju administrativnih jedinica - Malvezacija i Domavije, što se ipak nije desilo u sjeverozapadnoj Bosni.²⁷ Razlog za to treba tražiti u pojačanoj eksploataciji rude srebra, koja je, pored značajnog privrednog preobražaja donijela povećanu zaposlenost autohtonog stanovništva.

Kada je riječ o neposrednim izvršiocima provođenja romanizacije, Rimljani su u početku djelovali preko svojih političkih predstavnika iz reda lokalne aristokracije.²⁸ Kao što su među Japodima, Delmatima, Desitijatima, imali svoje istaknute plemenske prvake tako su i među Dindarima našli ugledne ljude, koji su provodili njihove zacrtane ciljeve. Jedan takav je Publije Elije, čije ime se javlja na spomeniku pronađenom u Skelanima.²⁹ Spomenik na kojem se spominje princeps Dindara, nažalost je oštećen. Njegov nomen *Aurelius* govori da je

²⁶ M. V. Garašanin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, 16.

²⁷ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 281.

²⁸ Bego Omerčević, Mersiha Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao* 1, Tuzla, 2015, 17-19; Amra Šaćić, The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo, 2017, 82, 87.

²⁹ Dimitrije Sergejevski, I. Rimski spomenici iz Bosne. II. Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd, 1938, 112, sl. 6.

građanstvo primio u vrijeme cara Hadrijana. Kako politička tako i kulturna romanizacija su svakako bile jedan od ključnih faktora promjena u društvu i društvenim odnosima. Međutim, za sada ostaje nepoznato u kojoj mjeri je romanizirano stanovništvo srednjeg Podrinja. No, i pored toga, sasvim je sigurno da je, u određenoj mjeri, ipak došlo do transformacije autohtonog društva. Sa njegovom transformacijom, vjerovatno su se desile i određene promjene u pogledu društvenih odnosa, jer je do velikog društvenog raslojavanja došlo usljed pojačanog priliva stranaca potkraj 2. a posebno u 3. stoljeću. Nažalost, u tom dijelu, nedostaju nam podaci.

Društvena slika

Sa uspostavom rimske vlasti i uvođenjem institucija uprave, stvarao se i privilegovani sloj društva. Iz naprijed navedenog, jasno se vidi da je status rimskih građana autohtono stanovništvo stjecalo postepeno, počevši od vremena Flavijevaca, preko Antonina i Severa, pa sve do Karakalinog edikta 212. godine. Ako tome dodamo i postojanje lokalnih princepsa ili prepozita, može se zaključiti da su peregrini, odnosno autohtoni stanovnici vremenom, postepeno integrirani u rimsko društvo. Pravo građanstva moglo se steći prema zaslugama pojedinaca ili pak cijele zajednice, zatim slobodnim rođenjem, časnim otpuštanjem iz rimske vojske i ispunjavanjem građanskih dužnosti u gradu koji je imao *Ius Latii*.³⁰ Kada je riječ o autohtonom stanovništvu koje je građansko pravo steklo 212. godine, sigurno je da to tada nije imalo istu težinu kao u

³⁰ Ante Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1994, 85; Lujko Margetić, O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU* 38, Zadar, 1994, 1-12.

prethodnom periodu, kada su pojedinci ili zajednice morali zaista zaslužiti taj status. Poznato je, da je Karakalin edikt imao za cilj oporezivanje rimskih građana, pa samim time integracija autohtonog stanovništva u rimsko društvo više je bila forma. U tom kontekstu je i Patschova konstatacija: „Nije svako ko je ovdje sagradio rimsku kuću ili spomenik s latinskim natpisom bio rimski građanin, a kamoli Rimljanin.“³¹ *Constitutio Antoniniana* svakako nije označila završetak integracije peregrina u rimsko društvo. Taj proces je trajao mnogo duže, možda čak do polovine 6. stoljeća.³²

No, i pored svega, činjenica je da se društveni život uglavnom odvijao u skladu s precizno definisanim normama u Malvezaciju i Domaviji. Za razliku od dvije spomenute općine, društveni život kod Mezeja, odnosno u njihovoj *peregrinskoj civitas*,³³ se odvijao unutar te zajednice. S tim u vezi, nameće se zaključak da su postojale određene razlike među regijama unutar današnje Bosne i Hercegovine i da je stanovništvo srednjeg Podrinja prednjačilo u pogledu prihvatanja rimskog načina života, a samim time i osobenosti rimskog društva, te kao takvo ono je mnogo prije integrirano u sve društvene tokove Rimskog Carstva.

U gradovima je uglavnom živjelo doseljeničko stanovništvo, poput inženjera i rudarskih stručnjaka. Domaći zemljoposjednici, prvenstveno oni koji su bili dio vlasti (dekurioni i duumviri), živjeli su izvan gradova, na svojim poljoprivrednim imanjima (*villae, fundi, praedia*). To znači da su gradski dužnosnici u Malvezaciju i Domaviji

³¹ Carl Patsch, *Bosnien und Herzegowina in Römischer Zeit*, Sarajevo, 1911, 30.

³² Henrik-Riko Held, Luka Orešković, Peregrini u rimskom pravu i suvremeni migranti, *Povijesna kontekstualizacija aktualne problematike, Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu* 58, Split, 2021, 619.

³³ Amra Šaćić Beća, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Sarajevo, 2022, 240, 242, 244, 246.

imali svoje posjede na teritoriju na kojem su obnašali svoje funkcije. Funkcije gradskih dužnosnika obnašali su i predstavnici zajednica *pagus* i *vici* (najbrojnije ruralne strukture),³⁴ u kojima je živjelo indigeno stanovništvo. Njihovi predstavnici prisustvovali su sjednicama gradskog vijeća.³⁵

Zemljoposjednici su bili i veterani, koji su se, pored obrađivanja zemlje, dodatno bavili i nekim drugim poslovima. Njihov udjel u političkom životu gradova, u kojima su živjeli, bio je sasvim mali. Novopridošlim, islužanim rimskim vojnicima je nakon završene vojne službe i stjecanja statusa veterana dodjeljivana zemlja, koja je često kupovana od lokalnog stanovništva.³⁶ No, to ne znači da su svi veterani ulazili u viši društveni sloj, iako su obično pri otpuštanju iz vojske uživali ugled. Posmatrano u širem kontekstu, veterani rimske provincije Dalmacije su se u najvećem broju, njih oko 82%, naseljavali u primorskim gradovima, dok je u njenom kontinentalnom dijelu, najčešće oko logora, bilo naseljeno svega oko 18%.³⁷ Takav slučaj nije bio u provincijama Panoniji, Meziji, Trakiji i Makedoniji, gdje su legijski veterani uglavnom ostajali u naseljima ili u blizini logora u kojima su službovali, kako bi se bavili politikom.³⁸

³⁴ Dan Aparaschivei, Some remarks concerning the rural *vici* and their administration in Moesia Inferior Province, in: *Ad finem imperii romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Cluj-Napoca, 2015, 27-43.

³⁵ Péter Kovács, Territoria, pagi and *vici* in Pannonia in: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, W. Ecks and P. Kovács (eds.), Bonn, 2013, 136-140.; B. Omerčević, M. Imamović, Najstariji korijeni građanskog društva, 19.

³⁶ Snežana Ferjančić, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I-III vek n.e.*, Beograd, 2002, 197.

³⁷ Isto, 198.

³⁸ Mate Suić, *Zadar u starom vijeku*, Zadar, 1981, 55-56; Nenad Cambi, Narona u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi, (Sarajevo 6-7 oktobar 1988)*, Sarajevo, 1989, 39-56; D. Demicheli Salonitani extra

Analogno ovome, moglo je biti nešto malo veterana na području srednjeg Podrinja. Za jednog postoji potvrda da se naselio u današnje Skelane.³⁹

Od veličine grada ovisio je broj njegovih članova koji su činili gradsku upravljačku strukturu. U zapadnim provincijama taj broj je iznosio 100 članova.⁴⁰ S tim u vezi, u gradovima srednjeg Podrinja taj je broj sigurno bio manji. Često su u gradskom vijeću bili prisutni imućni pripadnici lokalne aristokracije. Na ovakav način, kako je već istaknuto, bila je ustrojena općinska vlast u Malvezaciju, ali ne i u Domaviji, tim prije što se municipalna vlast u Domaviji nije razvila iz domaćeg supstrata, nego vjerovatno dedukcijom rudara i metalurga, uglavnom Orijeentalaca. Prema tome, stranci su vjerovatno bili dominantni u gradskom vijeću Domavije.⁴¹ Svaki gradski vijećnik (*ordo decurion*) je morao platiti svoje članstvo (*summa honoraria*) u vijeću, ali je ta pozicija, ne samo njemu nego i njegovoj porodici, donosila značajnu reputaciju. Osim toga, oni su imali i obavezu da učestvuju u finansiranju javnih objekata i višednevnih religijskih festivala.⁴² Shodno ovome, dekurioni na tlu današnje Bosne i Hercegovine pripadali su višem društvenom sloju, i zauzimali su treće mjesto, odmah iza senatorskog i viteškog staleža.

Ključne podatke o uspostavljanju društvene organizacije i

finis Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi), *Tusculum* 8, 2015, 59-77; Ivan Matijević, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 2012, 71; Ivan Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split, 154.

³⁹ CIL III, 14219, 9.

⁴⁰ I. Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana, 157-158.

⁴¹ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 350-352.

⁴² I. Matijević, Salonitanski natpisi vojnika i veterana, 158.

njenom funkcionisanju pružaju nam razne vrste spomenika iz Domavije. U vezu s ovim može se dovesti javno kupatilo (*balneum*) u Domaviji, koje je veoma upečatljiv primjer društvene organizacije, u kojem su svoje mjesto našli, kako rudari tako i drugi stanovnici ovog naselja. To je ujedno najveći, a vjerovatno i najreprezentativniji objekat u Domaviji. Gradske terme su se prostirale na desnoj obali Saske rijeke, istočno od stambenog naselja, na površini od 2.122 m².⁴³ Prema najnovijim istraživanjima, odnosno analizi onoga što je svojevremeno uradio Radimsky, domavijsko kupatilo je bilo rudarsko (*balnea metallicorum*). „To nisu gimnazijske kupke, kao one u staroj Dokleji i oko grčkih provincija, ni legijske kupke, ni privatne balnea, itd. Domavia kupke kao da su prilagođene specifičnoj vrsti posjetitelja, sa specifičnim potrebama, u rudarskom području – predlažemo da ih treba gledati kao rudarske kupke ili *balnea metallicorum*.“⁴⁴ Ovu tezu ne bi trebalo posmatrati kao da su domavijske terme bile isključivo namijenjene rudarima, pogotovo ako znamo da su u sklopu njih postojale i prostorije koje su bile namijenjene ženama. Pored toga, jedan ovakav grad je trebao javno kupatilo, koje je osim osnovne svrhe – kupanja, trebalo poslužiti i druženju. Terme u Domaviji su bile najvjerovatnije u nadležnosti lokalnog prokuratora, iako su se nalazile izvan granica rudarskog distrikta.⁴⁵ Prokurator je imao pravo da terme izda u zakup, po jasno definisanom ugovoru.⁴⁶ Ako uzmemo ovu pravnu regulativu u obzir,

⁴³ Václav Radimsky, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo, 1894, 6, 42.

⁴⁴ Tin Turković, Nikolina Maraković: *Balnea metallicorum of ancient Domavia*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 45, Zagreb, 2021, 22-23.

⁴⁵ Gordan M. Maričić, Željka D. Šajin, Javno kupatilo na području Domavije u svjetlu rudničke legislative Rimskog carstva, *Filolog* 10, Banja Luka, 2019, 601, 603-604.

⁴⁶ Isto, 604-606.

pod uslovom da su domavijske terme izdavane u zakup, gledajući finansijski interes, sigurno ih zakupnik nije stavio na raspolaganje samo rudarima. Da su domavijske terme imale veliki broj posjetilaca govore nam podaci u kojima stoji da je prokurator Valerije Super značajno povećao kapacitet dotoka vode u terme (*aquam sufficientem induxit*).⁴⁷ Vjerovatno su u njima svoje mjesto našli i drugi stanovnici Domavije, pa čak i oni iz njene bliže ili dalje okoline, bez obzira na njihov socijalni status ili položaj u društvu.

O velikom prisustvu stranaca u srednjem Podrinju svjedoče nam brojni kulturni, votivni i nadgrobni spomenici. Oni nam ujedno govore da su dedikanti najčešće bili bogati ljudi koji su, osim biografskih podataka, ostavili i podatke o religijskoj pripadnosti. Heterogena etnička slika na bosanskohercegovačkim prostorima oblikovala je različite religijske identitete. Najveći broj spomenika iz srednjeg Podrinja pripada rimskim kultovima, prije svega Jupiteru i njegovoj kulturnoj zajednici. Pokorenim narodima nije bilo zabranjeno štovanje autohtonih kultova, ali su morali štovati zvanični državni kult Kapitolijske trijade: Jupitera, Junone i Minerve. No, i pored toga što je ovaj kult bio državni i što je štovan uglavnom u gornjem sloju društva, kako u Dalmaciji i Donjoj Panoniji, tako i u Gornjoj Panoniji, Gornjoj Meziji, Dakiji i Noriku, on je ipak, u mnogo manjoj mjeri, bio prihvaćen u redovima nižeg društvenog sloja i domaćeg stanovništva. Sudeći na osnovu pronađenih spomenika i onomastičke građe, u Malvezaciju i Domaviji, izgleda da je to bila rijetka pojava. No, to ni na koji način ne isključuje mogućnost da je u ova dva grada bio i hram Kapitolijske trijade.⁴⁸ Na području Skelana pronađen je jedan grčki

⁴⁷ CIL III, 12734 = AE 1893, 130

⁴⁸ Almir Marić, Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini, *Acta Illyrica* 5, Sarajevo, 2021, 175-177.

spomenik. Isti pripada kulturnoj zajednici Asklepije-Higija.⁴⁹ Od orijentalnih kultova izdvajaju se: kult boga Sabazija (Gradina kod sela Sase); kult boga Atisa (Crvica kod Skelana, Sikirići i Bratunac), te kult boga Mitre (Dardagani kod Zvornika i Skelani).⁵⁰

U srednjem Podrinju zastupljeni su gotovo svi tipovi nadgrobnih spomenika (tituli, stele, cipusi). Međutim, mali je broj onih sa natpisom. Stele i cipusi su skoro podjednako zastupljeni u istočnoj Bosni.⁵¹ Kada su u pitanju nadgrobnih spomenici, od bogatstva pokojnika ili cijele porodice ovisila je njihova izrada. Ovome svakako treba dodati i one brojne pokojnike kojima nije podignuto nikakakvo kameno nadgrobnno obilježje. Na spomenutom području otkriveno je nekoliko spomenika koji upućuju na zaključak da su isti pripadali višem društvenom staležu. Potvrde o tome pružaju nam, prije svega, portreti na stelama čija je odjeća predstavljena sa veoma bogatim naborima. Odlike takvih spomenika su i arhitektonski i biljni ukrasi, te nakit, kao jedna od bitnijih karakteristika bogatih ljudi.⁵² U 3. stoljeću pojavljuje se jedna novina kada su u pitanju vojnički nadgrobnih spomenici. Naime, tada je došlo do velikog prožimanja vojničkih i građanskih odrednica provincijalnog društva, što je potpuno suprotno ranijim razdobljima, u kojima su vojnički spomenici bili isključivo vezani za vojne jedinice i pokretne klesarske

⁴⁹ ILJug III, 1522; Enver Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1977, 220, 430.

⁵⁰ CIL III, 14219,8 = ILJug III, 1533; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 277-276, 173, 442-443, 456-458.

⁵¹ V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 507; Mirko Babić, *Probna arheološka iskopavanja tri lokaliteta na prostoru istočnog Osata, Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica, 2012, 23, 25.

⁵² Irma Čremošnik, *Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini*, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo, 1963, 103-125; Lj. Mandić, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, 98-99; 103-104.

radionice.⁵³ Iz srednjeg Podrinja potječe nadgrobni spomenik koji je bio posvećen centurionu Prve delmatske kohorte, Gaju Sergiju Julijanu. Spomenik mu je podigla njegova supruga.⁵⁴ Ostali spomenici, koji se vežu za konzularne beneficijare, pripadaju zavjetnim spomenicima.⁵⁵

Datiranje kulturnih i votivnih spomenika, svih etnosa, na prostorima današnje Bosne i Hercegovine najviše pripada poznoj fazi 2. i cijelom razdoblju 3. stoljeća.⁵⁶ Sigurno bi neka mlađa nekropola, iz vremena inhumacije, dala mnogo više podataka o društvenoj strukturi. Ali, nažalost, takve nekropole nisu ni do danas pronađene. Jedna je sigurno bila na području Knežije, gdje su prilikom izgradnje ceste pronađeni sarkofazi, ali zbog nekontrolisane upotrebe teške mehanizacije i izostanka stručnog nadzora, nema dovoljno podataka o ritusu sahranjivanja.

Ipak, na kraju svega, evidentno je da je na tlu današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba došlo do značajnog društvenog preobražaja, koji je rimskoj civilizaciji dao određenu posebnost. Ona se, između ostalog, ogledala i u sferi kulture. Razvitak rimske kulture na

⁵³ Branka Migotti, Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar, 2009, 167.

⁵⁴ ILJug 1543; HD 033794; C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, 446-447/ 24; Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina*, Wien, 1909, 157/ 24; Nikola Cesarik, Ivo Glavaš, Cohortes I et II milliaria Delmatarum, *Illyrica antiqua* II - - in honorem Duje Rendić-Miočević, Dino Demicheli (ur.), Zagreb, 2017, 216.

⁵⁵ Ivo Glavaš, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb, 2016, 32-35.

⁵⁶ D. Rendić-Miočević, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, 50; Ivo Bojanovski, Novi votivni reljef Silvana i Dijane, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU*, XIII, Zagreb, 1965, 11-23; B. Omerčević, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, 261-272.

ovim prostorima nije tekao ravnomjerno. On je, prije svega, ovisio od društveno-ekonomskih kretanja. S tim u vezi, vidljivo je da se pred-rimsko kulturno naslijeđe održalo, istina u određenoj mjeri, i tokom rimske vladavine na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima. Ono je primjetno kako u sferi materijalne tako i duhovne kulture.

Kada je u pitanju obrazovanje stanovništva u istočnoj Bosni, teško je i pomišljati na postojanje javnih škola. Privatni učitelji su vjerovatno postojali, a takve su mogli imati samo pripadnici bogatog doseljeničkog stanovništva.

Pozlaćeni srebreni *stilus* (pisačica), dužine 7,9 cm, koji je pronađen u Konjević Polju predstavlja dovoljno jasnu potvrdu da je bio jedan broj onih koji su podučavani da pišu i čitaju.⁵⁷ Nažalost, za sada drugih ovakvih ili sličnih nalaza iz drugih krajeva donjeg i srednjeg Podrinja nemamo.

Važan dio rimskog društva činili su svećenici i njihovi kolegiji, iako oni kao zaseban stalež nisu postojali ni u Rimu.⁵⁸ Bili su to ugledni i sposobni ljudi, koji su dolazili iz reda rimskih građana, višeg socijalnog statusa. Različiti društveni slojevi imali su svoje svećenike i udruženja. Podaci o svećenicima i svećeničkim kolegijima, kao i o njihovoj podijeljenosti u različite kategorije, sa područja Bosne i Hercegovine, jako su oskudni. Samo na jednom spomeniku navodi se ime svećenika (*flumen Pomonalis*), koji je, po svoj prilici, bio italjskog porijekla. Ujedno on je bio i dedikant. Živio je u Domaviji, gdje je pronađen spomenik podignut u čast Pomone (boginja plodnosti i zemlje, maslina i grožđa).⁵⁹

⁵⁷ Adnan Busuladžić, Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini), *Hercegovina* 17, Mostar, 2018, 29.

⁵⁸ Više o tome: Kornelija A. Giunio, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije - sličnosti i razlike, *Histria Antiqua* 18/1, Pula, 2009, 409-424.

⁵⁹ E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 175-176.

Kada je u pitanju položaj žene u rimskom društvu, poznato je da su one imale određena prava, poput posjedovanja, naslijeđivanja i prodaje imovine. Da su neke od njih bile finansijski samostalne govore nam i epigrafski spomenici, o čijem trošku su isti i podignuti. Jedan takav je pronađen na lokalitetu Kamenjak kod Bratunca. Podigla ga je majka Temantija sa sinovima svome sinu Severinu.⁶⁰ Također su, i na drugim lokalitetima pronađeni spomenici koje su podizale žene, kao na primjer, u Prisoju kod Tomislavgrada, u Donjem Podgracu kod Gradiške i u Hardomilju kod Ljubuškog.⁶¹

Senatorski i viteški stalež

Gledajući sa pravnog aspekta, društvo je bilo podijeljeno na rimske građane i one koji nisu imali taj status. To ni u kom slučaju ne znači da su svi rimski građani imali privilegovan položaj, jer je status u društvu svakog građanina ovisio od njegovog imetka, porijekla i imena, od ugleda njegove porodice, kao i od poslova koje je obavljao. U posljednjim decenijama Rimske Republike vodili su se građanski ratovi, koji su doveli do novih podjela u rimskom društvu. Sa dolaskom na vlast, Oktavijan je preduzeo brojne aktivnosti s ciljem prevazilaženja trenutnog stanja i uspostavljanja novog društvenog poretka. Taj poredak bio je baziran na dva društvena sloja: viši i niži, sa veoma izraženim razlikama u pogledu njihovog društvenog statusa.⁶² Viši društveni sloj činili su senatorski (*ordo senatorius*) i

⁶⁰ Ante Škegro, *Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, Opuscula archaeologica* 21, Zagreb, 1997, 103; V. Paškvalin, *Antički sepulkralni spomenici*, 159-160; S. Mesihović, *Antiqvi homines Bosnae*, 199.

⁶¹ ILJug III, 1925; A. Škegro, *Inscriptiones*, 93/ 48; Almir Marić, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Mostar, 2019, 94, 130, 132.

⁶² Géza Alföldy, *The Social History of Rome*, Johns Hopkins University Press, 1988, 149; John Julius Norwich, *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, London, 2006, 45.

viteški stalež (*ordo equester*), dok je ogromna većina rimskih građana činila obični građanski stalež.⁶³

U Domaviji su pronađeni spomenici na kojima se spominju prokurator Lucije Domicije Erot, Julije Tacitijan i Valerije Super, sa titulom *vir egregius*. Isti su bili pripadnici viteškog staleža.⁶⁴ Čini se da je porodica *Claudii*, naseljena u današnjim Skelanima i Domaviji, pripadala viteškom staležu.⁶⁵ Oni su po Bojanovskom bili pripadnici „senatorskog (viteškog)“ staleža, ali i mogući potomci neke moćne posjedničke porodice iz Rima.⁶⁶ Međutim, sadržaji na natpisima ih razdvajaju. Za senatore je korištena titula *vir clarissimus*, dok je za vitezove upotrebljavano više izraza: *vir egregius*, *vir perfectissimus* i *vir eminentissimus*.⁶⁷ Kada su u pitanju spomenici sa područja Podrinja, koji sadrže izraz *vir clarissimus*, za sada bi na tu titulu mogao upućivati jedan fragmentarni spomenik, pronađen u Skelanima.⁶⁸ Pripadnici senatorskog staleža su bili vlasnici velikih imanja i zanatskih radionica, te zakupci rudnika. Njima je bilo zabranjeno da se bave trgovinom i finansijskim poslovima.

⁶³ Dino Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae* (V) *Salonitanci u vojnoj službi* (dio drugi), *Tusculum* 9, Solin, 2016, 33-34.

⁶⁴ CIL III, 8361 = CIL III, 12721; CIL III, 8359 = CIL III, 12720a; CIL III, 12734 = AE 1893, 130. Nisu nam poznata imena svih prokuratora iz Domavije. One koje poznajemo bez titule *vir egregius*, vidi: CIL III 12740; ILJug 1963, 83; CIL III, 12725 = CIL III, 13269 = CIL III, 14219, 1; CIL III, 12736; V. Radimsky, *Prekopovanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891*, *Glasnik Zemaljskog muzeja* IV, sv. 1, 1-24; Ante Škegro, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini*, ANU BiH, *Godišnjak XXIX*, CBI 27, Sarajevo, 1991, 106-110; Alfred M. Hirt, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press, 2010, 134.

⁶⁵ CIL III, 12743; ILJug 1540; ILJug III, 1534 = AE 1910, 215.

⁶⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 183.

⁶⁷ D. Demicheli, *Salonitani extra fines Dalmatiae* (V) *Salonitanci u vojnoj službi* (dio drugo), 34.

⁶⁸ ILJug 1547.

Uporedo sa jačanjem i usponom rimske države, koja je vremenom izrasla u privrednog gospodara cijelog Sredozemlja, došlo je i do izdvajanja njenih čelnih ljudi, prije svih senatora, koji su postali izuzetno bogati. Njihov godišnji prihod enormno je rastao, posebno u vrijeme Carstva, pa je tako na primjer, u drugoj polovini 1. stoljeća n.e., u prosjeku iznosio preko jedan milion sestercija, a do 4. stoljeća pojedini senatori ostvarivali su prihod od šest do devet miliona sestercija.⁶⁹ Zahvaljujući tome, njihova politička karijera je bila prepoznatljivija, što je itekako koristilo članovima njihove porodice koji su po osnovu nasljednog prava također postajali senatori. Od njih samih je ovisilo koliko će dugo obnašati političku funkciju koju su naslijedili od svojih predaka.⁷⁰ Rimska aristokracija je imala svoja imanja i izvan Italije. Prema rimskim zakonima oni su bili dužni da dio svog bogatstva ulože u Italiji. U skladu sa navedenim činjenicama nameće se zaključak da su pojedini predstavnici rimske aristokracije obilato koristili te pogodnosti i tako vjerovatno došli do posjeda i na tlu današnje Bosne i Hercegovine, ili još konkretnije na području Podrinja. Služba carskog prokuratora, po imenu Tiberije Klaudije Prokul Kornelijan, bila je u rangu centenarija. On je bio štićenik senatorske porodice Julija, koja je i sama mogla imati značajnu korist od eksploatacije plemenite rude srebra u istočnobosanskom rudarskom distriktu, kroz zakup jama.⁷¹

⁶⁹ Neville Morley, *The Roman Empire Roots of Imperialism*, New York, 2010, 76-77.

⁷⁰ William W. Buckland, Peter Stein, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Third Edition, Cambridge University Press, 1963, 13-14.

⁷¹ Više o tome: Željka D. Šajin, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, doktorska disertacija u rukopisu, 123-127, 142; Lucius Septimius Petronianus and Tiberius Claudius Proculus Cornelianus: Two Protégés of Gnaeus Verus, *Starinar* LXVII, Beograd, 2014, 223-239.

Mali broj spomenika potvrđuje nam prisustvo dva najmoćnija staleža u srednjem Podrinju. Ne znamo da li je neko iz reda romaniziranog domorodačkog stanovništva, uspio postati rimski senator. Ali znamo za Klaudija Gala, bliskog saradnika Septimija Severa, koji se oženio djevojkom Flavijom Priskom, iz dekurionskog staleža Malvezacija. Porijeklom je bio iz primorja, odakle se ranije u Malvezacij doselila njegova porodica.⁷² Moguće je da je u Podrinju bilo više senatorskih porodica, koje su tu barem privremeno boravile. U svakom slučaju, sigurno je bio veći broj pripadnika viteškog staleža, jer su oni bili vezani za različite vojne i službe u privrednoj djelatnosti.

Trgovci i obrtnici

Trgovci i vlasnici zanatskih radionica, zavisno od samog obima i vrste posla kojim su se bavili, a ujedno s tim i od njihovog bogatstva i ugleda, pripadali su privilegovanom sloju, ili pak, onom koji nije uspio zauzeti istaknutije mjesto u društvu. U srednjem Podrinju je pronađen veći broj spomenika koji pripada Grcima i heleniziranim orijentalcima – ljudima različitih profesionalnih profila. Razlog njihovog dolaska je bio vezan, prije svega, za eksploataciju ruda srebra i olova. Među njma su se, pored rudarskih stručnjaka, koji su svakako bili i najbrojniji nalazili trgovci, obrtnici, kao i neki drugi profili privrednika, koji su se u potrazi za poslom, također našli u ovim krajevima. Kada su u pitanju trgovci, nedostaju nam spomenici koji sadrže biografske podatke vezane za ovaj profil. Ali tim poslom mogli su se baviti i dekurioni, poput dekuriona iz Sirmija, za kojeg je Pašalić napisao da je, u Domaviji kupovao čisto srebro za kovnice novca u svom gradu.⁷³ Zbog oštećenja spomenika, ne znamo ime ovog dekuriona.

⁷² S. Loma, Municipium Malve(n)sium u svetlu epigrafskih spomenika, 120.

⁷³ CIL III 12740; Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 96.

O prisustvu trgovaca najuvjerljivije govore uvezene svjetiljke pronađene na području Argentarije: CASSI;⁷⁴ CARI;⁷⁵ DICLE(?);⁷⁶ VIBULI;⁷⁷ OCTAVI⁷⁸ i CRESCES.⁷⁹ Kao najpoznatije svjetiljke uzimaju se one na kojima je bio utisnut žig s natpisom FORTIS.⁸⁰ Izuzev svjetiljki sa natpisom CARI, koje su mogle biti porijeklom iz Donje Panonije (*Mursa?*),⁸¹ sve ostale su izrađivane u sjevernoitalskim zanatskim radionicama. Tu je ustanovljen i kult boga Mitre, čiji su poštovaoci također pripadali različitim društvenim slojevima.⁸² Njegova ara je pronađena u Skelanima,⁸³ dok je reljef otkriven u Dardaganima kod Zvornika. Reljef je izrađen od sige, tehnikom grubog klesanja. Na njegovoj izradi, vjerovatno je bio angažovan zanatlija domaćeg porijekla, kojem klesarstvo očito nije bilo naročito blisko zanimanje. Otud je i sam reljef dosta nestručno izrađen.⁸⁴

⁷⁴ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 9, 23.

⁷⁵ Ivo Bojanovski, Bilješke iz arheologije I, *Naše starine* IX, Sarajevo, 1964, 193; M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, 4.

⁷⁶ Ivo Bojanovski, Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla, 1982, 145.

⁷⁷ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 10, 15.

⁷⁸ M. Baum, D. Srejić, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama, 11.

⁷⁹ Isto, 5.

⁸⁰ D. Srejić, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 18.

⁸¹ Branka Vikić-Belančić, *Rimska keramička proizvodnja na području Save i Drave od 1. do 4. st. s osobitim obzirom na proizvodnju glinenih svjetiljki*, doktorska disertacija, Zagreb, 1967, 237.

⁸² E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 283.

⁸³ C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije, 438/ 13, sl. 16; E. Imamović, *Antički kulturni i votivni spomenici*, 458/ 242.

⁸⁴ Milica Kosorić, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, 1965, 49-56. Spomenik vjerovatno pripada 4. stoljeću.

O prisustvu grčkog etnosa u srednjem Podrinju svjedoči nam nekoliko spomenika. Prvi je kameni grčki natpis, koji potječe sa lokaliteta Biljača kod Srebrenice.⁸⁵ Ovaj natpis predstavlja veoma upečatljivo svjedočanstvo o prisustvu rudarskih stručnjaka ili trgovaca grčkog porijekla u ovim krajevima. Od svih Grka, najpoznatiji je bio Glykon, koji je u svojoj radionici proizvodio kotlove za zagrijavanje vode i proizvodnju pare, koju je potom, vjerovatno, koristio kao energiju za obavljanje određenih zanatskih poslova. Vjerovatno je on kao dobar i iskusan majstor dobio priliku da radi u bogatoj Domaviji. Osim njega, spominje se još jedan Grk. Riječ je o vlasniku ciglarske radionice, koja je nosila ime Saturninus. Obojica Grka su vjerovatno pripadali višem društvenom sloju. Također, u jednom grobu (datiranom u 2. stoljeće) na Karauli bio je sahranjen Grk, ali sudeći po skromnim priložima, nije imao neki veći društveni status.⁸⁶

Pored Grka, sasvim je moguće da je bilo i Italika koji su bili vlasnici radionica u istočnoj Bosni. Teško je pretpostaviti da je neko od domaćih ljudi bio vlasnik neke ciglane, dok ih je u keramičarskim radionicama sigurno bilo. Klesarska radionica u Domaviji upućuje nas na zaključak da su u njoj radili domaći rezbari.⁸⁷ Ona je mogla biti u funkciji od kraja 2. ili najkasnije na početku 3. stoljeća.⁸⁸

⁸⁵ Carl Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegovina* V, Wien, 1897, 238.

⁸⁶ D. Srejšević, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, 10-11. Za Podrinje i grčki etnos vidjeti još: C. Patsch, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, 238-239; A. Škegro, *Antička ekonomika*, III.

⁸⁷ Radmila Zotović, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Oxford, 2002, 63.

⁸⁸ Ivo Bojanovski, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arheološki radovi i rasprave* VIII,

Direktnu potvrdu o kožarskim i stolarskim poslovima pruža nam reljef na bočnim stranama cipusa u Skelanima. On pripada razdoblju vladavine cara Marka Aurelija.⁸⁹ Ovaj jedinstveni nadgrobnik podignut je u čast pokojnika, zanatlije koji se bavio ovim poslom. Vjerovatno je riječ o čovjeku boljeg socijalnog statusa. U Podrinju su također pronađeni razni medicinski, farmaceutski i kozmetički instrumenti.⁹⁰ Neki od njih sigurno predstavljaju import iz drugih krajeva Rimskog Carstva. U svemu ovome, bitno je naglasiti da radnici u zanatskim radionicama nisu imali svoje posjede. Vjerovatno su, uglavnom stranci iz reda trgovaca i obrtnika imali bolji društveni status.

Rudari, robovi i oslobođenici

U rudnicima pod carskim nadzorom, noću su radili zarobljenici i osuđenici (*metallari*), a po danu rudari (*metallici*).⁹¹ Hrana za rudare je bila prilično skromna i u ograničenim količinama. Njihovo radno vrijeme trajalo je dok se lampa ili svjetiljka ne ugasi, a to znači između 10 i 12 sati, koliko je trajala njihova smjena.⁹²

O tom veoma iscrpljujućem i nadasve opasnom poslu, Plinije Stariji je u svojim zapisima kazao sljedeće:

Zagreb, 1982, 105; Veljko Paškvalin, Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone, ANU BiH, *Godišnjak XXXI*, CBI 29, Sarajevo, 2000, 182.

⁸⁹ C. Patsch, Arheološko-epigrafska istraživanja povijesti rimske provincije Dalmacije 444, 21, sl. 26-28. Nadgrobni spomenik, tipa cipus, najrasprostranjeniji je u Podrinju, gdje je bilo dosta zastupljeno italsko stanovništvo.

⁹⁰ Adnan Busuladžić, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ANU BiH, *Godišnjak 44*, Sarajevo 2015, 195-197.

⁹¹ Ivana Popović, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd, 1988, 213.

⁹² Esad Pašalić, Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana u: *Sabrano djelo*, Sarajevo, 1975, 313.

„Uz svetlost lampi, u planinama se kopaju dugačke galerije. Ljudi rade u dugačkim smenama, merenim trajanjem lampi, i može se dogoditi da svetlost dana ne vide mesecima. Stanovnici ovih oblasti ovakve rudnike zovu 'duboke žile'. Njihovi krovovi su skloni da popuste i pobiju kopače, što čini da ronjenje za biserima ili hvatanje purpurne ribe u dubinama mora izgleda srazmerno bezbednije. Toliko smo opasnijom učinili zemlju. Lukovi se postavljaju na kratkim rastojanjima, kako bi držali planinu iznad.“⁹³

Radnu snagu u rudnicima činili su robovi iz cijelog Rimskog Carstva. Međutim, kako u to vrijeme nije bilo novih osvajanja, vjerovatno je u rudnicima dalmatinskih argentarija, ali i na drugim poslovima na tlu današnje Bosne i Hercegovine bilo angažovano, u većoj mjeri, domaće stanovništvo. Na području srednjeg i donjeg Podrinja pronađena su dva veoma zanimljiva nalaza. Radi se robovskim okovima – bukagijama. Dok je jedan pronađen na Gradini kod Sasa, dužine 54 cm, drugi je otkriven u Branjevu kod Zvornika, dužine 72 cm. Ovi okovi pripadaju razdoblju od 1. do 3. stoljeća.⁹⁴ Sasvim je moguće da je na današnjim bosanskohercegovačkim prostorima bilo više robova u 1. stoljeću, i to iz reda domaćeg stanovništva, kasnije osuđenih na rad u rudnicima (*ad metalla*).⁹⁵ Do 2. stoljeća robovi su uglavnom bili pod patronatom upravljačke strukture hispanskih rudnika. Međutim, od tada, usljed konstantnog smanjivanja broja robova, ona gubi svoju poziciju i prelazi pod upravu kolona, mada je i dalje bila u službi rimske države.

⁹³ Plin. *NH.* 33, 399.70.

⁹⁴ Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 2014, 200.

⁹⁵ Grga Novak, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik* 1, Zagreb, 1948, 129-130.

Robovlasnički sistem unutar današnje Bosne i Hercegovine je vremenom znatno ojačao i kao takav postao vrlo stabilan. To je najbolje uočljivo na primjeru zemljoposjednika i bezemljaša, koji nisu imali nikakva prava. Još uvijek, ne zna se puno o robovima i oslobođenicima (libertinima) unutar srednjeg Podrinja. Jedino što se pouzdano zna jeste da su oni radili na velikim posjedima, a takvih posjeda je bilo u okviru srednjeg Podrinja. Moguće je da će se u budućnosti pronaći spomenici na kojima se spominju i vilici, zaduženi za vođenje imanja i drugih poslova, kako u poljoprivredi tako i u rudarstvu.

Bojanovski navodi dva natpisa koja potvrđuju prisustvo robova u Skelanima.⁹⁶ Ako izuzmemo robovske okove, izravnih epigrafskih potvrda o robovima u Domaviji za sada nema. U kategoriju robova možda bi se mogao svrstati Magalus ili Maglus, koji nije doseljenik.⁹⁷ Međutim, kada su u pitanju oslobođenici na njih upućuje nekoliko spomenika. Jedna od potvrda njihovog prisustva na ovim prostorima je spomenik Katilije Trifene (grčkog porijekla), kojoj su spomenik podigli njen muž Julije Atik koji je također bio oslobođenik, te njen sin Marko Katilije Maksim.⁹⁸ Također, i porodica Barbija, vjerovatno grčkog porijekla, mogla je pripadati oslobođenicima i biti romanizirana.⁹⁹ Osim toga, oslobođenici i svi oni koji su imali određeno bogatstvo mogli su učestvovati u municipalnoj administraciji.¹⁰⁰ To znači da su i siromašni radnici, koji su u nekom

⁹⁶ I. Bojanovski, *Bosna i Hercegovina*, 190.

⁹⁷ ILJug II, 620.

⁹⁸ CIL III 8362=CIL III12722; V. Radimsky, Prekopavanje u Domaviji kod Srebrenice godine 1891, 6 – 7, sl. 7; Carl Patsch, Bericht über eine Reise in Bosnien, *Archäologisch-epigraphische Mitteilungen aus Österreich-Ungarn* XVI, Wien, 1893, 125.

⁹⁹ CIL III, 12743.

¹⁰⁰ Mary L. Gordon, The Freedman's Son in Municipal Life, *The Journal of Roman Studies* 21, 1931, 70, Cambridge University Press, 2012, 65-77.

momentu stekli određeno bogatstvo, mogli ući u gradsku upravu.¹⁰¹

Da su gornji slojevi imali svoje sluge, koji su najčešće bili iz reda robova, a moguće i iz reda slobodnog domaćeg stanovništva, govori nam stela koja je otkrivena u naselju Osatica. Na njoj je predstavljen konjanik sa slugom (*calo*). Ovaj reljef ne pripada vojniku, za koje je inače karakteristično predstavljanje sluge na spomenicima vojnika, poput onih sa područja Salone.¹⁰² Vjerovatno je riječ o utjecajima iz bliske Panonije.

U rimskom društvu je postojala posebna vrsta robova – gladijatori, čije zanimanje je smatrano krajnje ponižavajućim.¹⁰³ Na tlu današnje Bosne i Hercegovine, još uvijek nisu pronađeni nikakvi tragovi amfiteatra, mada postoji mogućnost da su gladijatorske borbe ili borilačke vještine izvođene u nekom drugom prostoru.¹⁰⁴ S tim u vezu bi se mogao dovesti Mars, bog rata čiji spomenik je pronađen u Skelanima.¹⁰⁵ Iako ga je podigao konzularni beneficijar, on bi se možda mogao dovesti u vezu i sa gladijatorskim borbama.¹⁰⁶ Ova pretpostavka se čini potpuno opravdanom, ako se uzme u obzir odmor i zabava, kako vojnika, tako i drugih društvenih slojeva.

¹⁰¹ G. Alföldy, *The Social History of Rome*, 151.

¹⁰² Nikola Cesarik, Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone, u: *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, rukopis, 2020, 10, 12.

¹⁰³ Marko A. Janković, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* N.S. 6/3, Beograd, 2011, 702.

¹⁰⁴ Adnan Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 2017, 152, 154.

¹⁰⁵ ILJug III, 1532 = AE 1910, 214.

¹⁰⁶ A. Busuladžić, *Tragovi antičkog teatra*, 158, 160.

Zaključak

Uspostava rimske uprave na tlu današnje Bosne i Hercegovine našla je svog odraza i u stvaranju novog društvenog poretka. Pod utjecajem formiranja novih administrativnih granica, potom kolonizacije i romanizacije, formiranja gradova i rudarskih distrikta, pojave novih kultova, oduzimanja zemljišta i pašnjaka autohtonom stanovništvu, te novopridošlih stanovnika, kako službenika tako i civila formirano je jedno sasvim novo društvo. Njegovu okosnicu činila su dva nova društvena sloja: viši i niži. Viši sloj činili su senatorski i viteški stalež, o kojem se, zbog oskudnosti epigrafskih nalaza, sasvim malo zna. Ovakvoj podjeli, odnosno višem društvenom staležu u srednjem Podrinju treba dodati i druge kategorije zanimanja, koji su zahvaljujući svom radu i bogatstvu, ostvarili značajan društveni status. Prema tome, iza dva najmoćnija sloja slijede dekurioni i svi carski prokurator. Spomenuti društveni slojevi su istovremeno bili i zemljoposjednici. Dužnosnici municipalne uprave (duumviri, kvestori, edili i drugi), pripadali su također privilegovanom sloju društva, mada su i među njima postojale određene razlike.

Kada su u pitanju trgovci i vlasnici zanatskih radionica, njihov imovinski status i ugled ih je rangirao u više ili niže krugove društva. Tako na primjer, nalazi iz jedne zanatske radionice u Domaviji govore nam da se u njoj proizvodila keramika po uzoru na autohtone forme. Shodno tome, može se zaključiti da je riječ o vlasniku domaćeg porijekla, koji nije izrađivao luksuzniju keramiku, pa otud vjerovatno nije ni pripadao nekoj uglednoj porodici, a samim time ni višem sloju ondašnjeg društva. Vlasnici istaknutijih radionica su uglavnom bili stranci, grčkog ili orijentalnog porijekla. Time su i zauzimali privilegovano mjesto u rimskom društvu srednjeg Podrinja.

Sasvim je jasno da su postojale velike razlike između zemljoposjednika i vlasnika radionica u odnosu na radnike koji nisu imali svoja imanja. Ni položaj rudara, analogno nekim drugim provincijama, nije bio nimalo povoljan. Svakako su, u najtežem položaju bili robovi, o kojima nažalost skoro da nemamo nikakvih podataka.

Sudeći na osnovu svega iznesenog, društvo srednjeg Podrinja činili su ljudi, koji su svojim položajem i bogatstvom predstavljali privilegovani sloj, dok je velika većina pripadala kategoriji ljudi koji su bili na drugoj, najnižoj strani društvene ljestvice. Dakle, svi takvi su pripadali nižem društvenom sloju, među kojima je sigurno znatno bilo zastupljeno autohtono stanovništvo, koje je činilo radnu snagu u rudnicima, radionicama, na poljoprivrednim imanjima i drugim poslovima koji im nisu mogli osigurati istaknuti položaj u društvu.

Summary

The establishment of the Roman administration in the area of modern Bosnia and Herzegovina reflected in the creation of new social order. Under the influence of the formation of new administrative borders, then colonization and Romanization, the formation of cities and mining districts, the emergence of new cults, the taking away of arable land pastures from the native population, arrivals of a new population, both officials and civilians, a new society was formed. Its base was made from two social classes: lower and higher. The higher class consisted of senatorial and knight classes, and little is known about them due to the lack of epigraphic remains. To this division, meaning the higher social class in middle Podrinje, some other job categories should be added, which thanks to their work and wealth achieved important social status. According to that, behind the two highest classes there are decurions and all royal procurators. These social classes also owned all the land. City administration officials (duumvirs, questors, ediles, and others),

also were part of the privileged social class, but there was some division among them as well.

Concerning the merchants and owners of craftsmen shops, their property and reputation put them in higher or lower classes. For example, one crafts shop data in Domavia tell us that there were produced ceramic goods based on native forms. According to that, it can be concluded that the owner was a native, who did not make more expensive ceramic goods, meaning he probably was not a member of some higher-class family and neither the part higher social class. Owners of more reputable shops were mostly foreigners of Greek or oriental descent which gave them a privileged spot in the Roman society in middle Podrinje.

It is quite clear that there were enormous differences between the land owners and shop owners compared to workers without land properties. The position of miners, analogous to some other provinces, was not favorable either. However, slaves suffered the worst conditions, Unfortunately, we do not have much data about their struggles.

Judging by all of this, the society of middle Podrinje consisted of people who by their reputation or wealth were in the higher social class and a huge majority of the lower class population who were on the other side of the social ladder. Therefore, all of that population were a part of the lower social class, where the majority of the native population was included. This population composed of the workforce in the mines, shops, agricultural estates, and other jobs which could not improve their social status.

Skraćenice:

ANU BiH – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

CBI – Centar za balkanološka ispitivanja

HAZU – Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

JAZU – Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

SKA – Srpska kraljevska akademija

Abbreviations:

ANU BiH – Academy of Arts and Sciences of Bosnia and Herzegovina

CBI – Balkanology Research Center

HAZU – Academy of Arts and Sciences of Croatia

JAZU – Academy of Arts and Sciences of Yugoslavia

SKA – Serbian Royal Academy

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- ❖ Plinije Stariji, *Istorija prirode*, (prev. Nevena Mrđenović), Beograd 2015.
- ❖ Themistius, *Select Orations, Politics, Philosophy and Empire in the Fourth Century* (trans. P. Heather and D. Moncur), Liverpool University Press 2001.

Literatura

- ❖ Alföldy, Géza, *The Social History of Rome*, Johns Hopkins University Press, 1988.
- ❖ Aparaschivei, Dan, Some remarks concerning the rural vici and their administration in Moesia Inferior Province, in: *Ad finem imperii romani. Studies in Honour of Coriolan H. Opreanu*, Cociș, S., Lăzărescu, V.-A., Gui, M., Deac, D. (eds.), Cluj-Napoca 2015, 27-43.
- ❖ Babić, Mirko, Probna arheološka iskopavanja tri lokaliteta na prostoru istočnog Osata, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica 2012, 11-25.

- ❖ Baum, Milica, Srejović, Dragoslav, Novi rezultati ispitivanja rimske nekropole u Sasama. Iskopavanja 1959. i 1960., *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 3-31+tbl. I-XIX
- ❖ Bojanovski, Ivo, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Sarajevo 1988.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Arheološki pabirci sa područja antičke Domavije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VII, Tuzla 1965, 101-110.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Bilješke iz arheologije I, *Naše starine* IX, Sarajevo 1964, 193-198.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Novi votivni reljef Silvana i Dijane, *Bulletin Zavoda za likovne umjetnosti JAZU* XIII, Zagreb 1965, 11-23.
- ❖ Bojanovski, Ivo, Prilozi topografiji antičke Argentarije. Slučajni arheološki nalazi s područja Domavije I, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla 1982, 137-153+tbl. I-V.
- ❖ Buckland, William, Stein, Peter, *A Text-Book of Roman Law from Augustus to Justinian*, Third Edition, Cambridge University Press 1963.
- ❖ Busuladžić, Adnan, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2014.
- ❖ Busuladžić, Adnan, Rimski medicinski, veterinarski i farmaceutski instrumenti, kozmetička i ženska lična oprema iz zbirke Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, ANU BiH, *Godišnjak* 44, Sarajevo 2015, 169-231.
- ❖ Busuladžić, Adnan, *Tragovi antičkog teatra, muzike, gladijatorskih borbi i takmičenja iz arheoloških zbirki u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo 2017.
- ❖ Busuladžić, Adnan, Najstariji tragovi antičke pismenosti na tlu rimske provincije Dalmacije (na osnovu analize stilusa, pronađenih i pohranjenih u Bosni i Hercegovini), *Hercegovina* 17, Mostar 2018, 9-35.

- ❖ Cambi, Nenad, Naronu u odnosu prema bosansko-hercegovačkom zaleđu u ranijoj antici, *Zbornik referata međunarodnog simpozijuma Bosna i Hercegovina u tokovima istorijskih i kulturnih kretanja u jugoistočnoj Europi*, (Sarajevo 6-7. oktobar 1988), Sarajevo 1989, 39-56.
- ❖ Cesarik, Nikola, Bilješke o natpisima vojnika pomoćnih konjaničkih postrojbi s područja Salone, u: *Salona od godine 119. prije Krista do kasne antike*, rukopis, 2020, 1-22.
- ❖ Cesarik, Nikola, Glavaš Ivo, Cohortes I et Ilmilliaria Delmatarum, *Illyrica antiqua II - - in honorem Duje Rendić-Miočević*, Dino Demicheli (ur.), Zagreb 2017, 209-222,
- ❖ Clausen, G. M., *The Roman Colonate*, New York 1965.
- ❖ Čremošnik, Irma, Nošnja na rimskim spomenicima u Bosni i Hercegovini, *Glasnik Zemaljskog muzeja XVIII*, Sarajevo 1963, 122-125.
- ❖ Demicheli, Dino, Salonitani extra fines Dalmatiae (IV) Salonitanci u vojnoj službi (dio prvi), *Tusculum* 8, Solin 2015, 59-77.
- ❖ Demicheli, Dino, Salonitani extra fines Dalmatiae (V) Salonitanci u vojnoj službi (dio drugi), *Tusculum* 9, Solin 2016, 33-59.
- ❖ Domic Kunić, Alka, Bellum Pannonicum (12. -11. st. pr. Kr.): posljednja faza osvajanja južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 39, Zagreb 2006, 59-164.
- ❖ Domic Kunić, Alka, *Plinijeva geografija i etnografija (s osobitim obzirom na panonski dio iliričkog prostora)*, doktorska disertacija u rukopisu, Zagreb 2003.
- ❖ Dušanić, Slobodan, Aspect of Roman Mining in Noricum. Pannonia, Dalmatia and Moesia Superior, in: *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, Hildegard Temporini und Wolfgang Hase (eds.), De Gruyter 1977, 52-94.

- ❖ Dušanić, Slobodan, Organizacija rimskog rudarstva u Noriku, Panoniji, Dalmaciji i Gornjoj Meziji, *Istorijski glasnik* 1-2, Beograd 1980, 7-55.
- ❖ Ferjančić, Snežana, *Naseljavanje legijskih veterana u balkanskim provincijama I- III vek n.e.*, Beograd 2002.
- ❖ Garašanin, Milutin, Razmatranja o nekropolama tipa Mala Kopašnica-Sase, ANU BIH, *Godišnjak* 6, CBI 4, Sarajevo 1968, 5-34.
- ❖ Gavrilović Vitas, Nadežda, Popović, Bojan, Kasnoantički domus u Skelanima, *Starinar* LXV, Beograd 2015, 197-220.
- ❖ Giunio, Kornelija, Vodeće svećeničke službe i kolegiji grada Rima i rimske provincije Dalmacije – sličnosti i razlike, *Histria Antiqua*, 18/1, Pula 2009, 409-424.
- ❖ Glavaš, Ivo, *Konzularni beneficijariji u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Mala biblioteka Godišnjaka zaštite spomenika kulture Hrvatske 17, Zagreb 2016.
- ❖ L. Gordon, Mary, The Freedman's Son in Municipal Life, *The Journal of Roman Studies* 21, 1931, Cambridge University Press 2012, 65-77.
- ❖ Held, Henrik-Riko, Orešković, Luka, Peregrini u rimskom pravu i suvremeni migranti, Povijesna kontekstualizacija aktualne problematike, *Zbornik radova Pravnog fakulteta u Splitu*, 58, Split 2021, 611-632.
- ❖ Hirt, Alfred M., *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC-AD 235*, Oxford University Press 2010.
- ❖ Imamović, Enver, *Antički kultni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1977.
- ❖ Imamović, Mersiha, Provala Gota u rimsku provinciju Dalmaciju i njihov utjecaj na društveno – političke, privredne i kulturne tokove, *Historijska misao* 2, Tuzla 2016, 33-67.

- ❖ Janković, Đorđe, Stanovništvo Podrinja 3-4. stoleća u svetlu nalaza grnčarije iz Skelana, *Zbornik radova sa naučnog simpozijuma (26. oktobar 2011. godine): Kulturno-istorijsko nasleđe Srebrenice kroz vekove*, Srebrenica 2012, 98-107.
- ❖ Janković, Marko, Konstruisanje identiteta u rimskoj Dalmaciji: salonitanski gladijatori i njihov društveni status, *Etnoantropološki problemi* N.S. 6/3, Beograd 2011, 699-713.
- ❖ Kosorić, Milica, Spomenik Mitrinog kulta iz okoline Zvornika, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, Tuzla 1965, 49-56.
- ❖ Kosorić, Milica, Rezultati istraživanja praistorijskih naselja na području Semberije, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* XIV, Tuzla 1982, 121-132+tbl. I-VI.
- ❖ Kovács, Péter, Territoria, pagi and vici in Pannonia in: *Studia epigraphica in memoriam Géza Alföldy*, W. Ecks and P. Kovács (eds.), *Antiquitas* 1, *Abhandlungen zur alten geschichte* 61, Bonn 2013, 131-154.
- ❖ Loma, Svetlana, Municipium Malve(n)satiium u svetlu epigrafskih spomenika, u: *Zborniku radova Municipium Malvesatium, Skelani, Srebrenica*, Tuzla 2009, 107-122.
- ❖ Mandić, Ljiljana, *Antičke nekropole jugozapadne Srbije*, Užice 2015.
- ❖ Margetić, Lujo, O nekim pitanjima pravnog položaja liburnskih općina u doba principata, *Radovi Zavoda povijesnih znanosti HAZU Zadru* 38, Zadar 1994, 1-12.
- ❖ M. Maričić, Gordan, D. Šajin, Željka, Javno kupatilo na području Domavije u svetlu rudničke legislative Rimskog carstva, *Filolog* 10, Banja Luka 2019, 597-610.
- ❖ Marić, Almir, *Rimske pomoćne kohorte na Humcu*, Mostar 2019.
- ❖ Marić, Almir, Tragovi rimskih hramova u Bosni i Hercegovini, *Acta Illyrica* 5, Sarajevo 2021, 171-192.

- ❖ Marić, Zdravko, Praistorijski nalazi i lokaliteti iz Triješnice i Dvorova kod Bijeljine, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* IV, Tuzla 1960, 43-67+tbl. I-VII.
- ❖ Marković, Nikolina, Turković, Tin, *Balnea metallicorum of ancient Domavia*, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti* 45, Zagreb 2021, 7-28.
- ❖ Matijević, Ivan, O salonitanskim natpisima konzularnih beneficijarija iz legije Desete gemine (legio X Gemina), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105, Split, 2012, 67-82.
- ❖ Matijević, Ivan, Salonitanski natpisi vojnika i veterana na upravnim i vjerskim službama u nekim gradovima rimske Dalmacije, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 45, Split 2019, 153-174.
- ❖ Mesihović, Salmedin, *Antiqvi homines Bosnae*, Sarajevo 2011.
- ❖ Mesihović, Salmedin, Plinijevske peregrinske civitates na prostoru današnje Bosne i Hercegovine, *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 104, Split 2011, 55-78.
- ❖ Migotti, Branka, Vojnička nadgrobna stela severskog razdoblja iz Lobora, *Archaeologia Adriatica* III, Zadar 2009, 155-171.
- ❖ Mihajlović, Vladimir, *Skordisci između antičkih i modernih tumačenja. Pitanje identiteta u (proto)istoriji*, Novi Sad 2019.
- ❖ Morley, Neville, *The Roman Empire Roots of Imperialism*, New York 2010.
- ❖ Mrozewicz, Leszek, Flavian municipal foundations in Dalmatia, u: *Within the Circle of Ancient Ideas and Virtues Studies in Honour of Professor Maria Dzielska*, K. Twardowska, M. Salamon, S. Sprawski, M. Stachura, S. Turlej (eds.), Krakow 2014.
- ❖ Norwich, John J., *The Middle Sea: A History of the Mediterranean*, London 2006.

- ❖ Novak, Grga, Pogled na prilike radnih slojeva u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Historijski zbornik I*, Zagreb 1948, 129-152.
- ❖ Omerčević, Bego, *Bosna i Hercegovina u vrijeme kasne antike*, Tuzla 2010.
- ❖ Omerčević, Bego, Imamović, Mersiha, Najstariji korijeni građanskog društva na tlu današnje Bosne i Hercegovine, *Historijska misao 1*, Tuzla 2015, 11-25.
- ❖ Pašalić, Esad, Upravljanje rudnicima i položaj rudara u Bosni za vrijeme Rimljana, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 307-316.
- ❖ Paškvalin, Veljko, Skulptorske i klesarske radionice u antičkim krajevima u zaleđu Salone i Narone, *Godišnjak XXXI*, CBI 29, ANU BiH, Sarajevo 2000, 177-190.
- ❖ Paškvalin, Veljko, *Antički sepulkralni spomenici s područja Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 2012.
- ❖ Patsch, Carl, Bericht über eine Reise in Bosnien, *Archäologisch-epigraphische Mittheilungen aus Oesterreich-Ungarn*, Wien XVI, Wien 1893, 75-93; 125-141.
- ❖ Patsch, Carl, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina V*, Wien 1897, 177-241.
- ❖ Patsch, Carl, Arheološko-epigrafska istraživanja o povijesti rimske provincije Dalmacije, *Glasnik Zemaljskog muzeja XIX*, Sarajevo 1907, 431-470.
- ❖ Patsch, Carl, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien, *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und Herzegovina*, Wien 1909, 104-183.
- ❖ Patsch, Carl, *Bosnien und Herzegowina in Römischer Zeit*, Sarajevo 1911.
- ❖ Popović, Ivana, *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji*, Beograd 1988.

- ❖ Radimsky, Václav, Izvještaj o iskopinama u Domaviji kod Srebrenice u godinama 1892. i 1893, *Glasnik Zemaljskog muzeja* I, Sarajevo 1894, 1-47+tbl. I-IV.
- ❖ Rendić-Miočević, Duje, *Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije*, Split, 1948.
- ❖ Rendić-Miočević, Duje, Princeps municipi Ridatarum, *Arheološki radovi i rasprave* II, JAZU, Zagreb 1962, 315-334.
- ❖ Romac, Ante, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1994.
- ❖ Sergejevski, Dimitrije, Epigrafski nalazi iz Bosne, *Glasnik Zemaljskog muzeja* XII, Sarajevo 1957, 157-167+tbl. VI-IX.
- ❖ Sergejevski, Dimitrije, I Rimski spomenici iz Bosne. II Rimski natpisi iz Bosne, *Spomenik SKA LXXXVIII*, Beograd 1938, 95-131.
- ❖ Srejić, Dragoslav, Ispitivanje rimske nekropole u Sasama 1961-1962, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* VI, Tuzla 1965, 7-48.
- ❖ Suić, Mate, *Zadar u starom vijeku*, Zadar 1981.
- ❖ Šaćić, Amra, *Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Early Roman Empire (I-III century)*, Doctoral Thesis in manuscript, Ljubljana 2016.
- ❖ Šaćić, Amra, The process of Romanisation in the inland of the Roman province of Dalmatia in the 1st century, *Acta Illyrica* 1, Sarajevo 2017, 78-89.
- ❖ Šaćić Beća, Amra, *Sjeverna Bosna u okvirima rimske Panonije*, Sarajevo 2022.
- ❖ D. Šajin, Željka, *Uređenje rimskih rudnika srebra i olova u španskim provincijama i u Iliriku*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2014.
- ❖ D. Šajin, Željka, Lucius Septimius Petronianus and Tiberius Claudius Proculus Cornelianus: Two Protégés of Gnaeus Verus, *Starinar* LXVII, Beograd 2017, 223-239.

- ❖ Škegro, Ante, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini, ANU BiH, *Godišnjak XXIX*, CBI 27, Sarajevo 1991, 53-162.
- ❖ Škegro, Ante, Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae, *Opuscula archaeologica* 21, Zagreb 1997, 85-116.
- ❖ T. Raičković, Angelina, *Keramičke posude iz grobova tipa Mala Kopašnica Sase*, doktorska disertacija u rukopisu, Beograd 2012.
- ❖ Zotović, Ljubica, Prilog problemu etničke pripadnosti grobova tipa Mala Kopašnica-Sase, u: *Duhovna kultura Ilira*, Alojz Benac (ur.), ANU BiH, Sarajevo 1984, 165-170.
- ❖ Zotović, Radmila, *Population and Economy of the Eastern Part of the Roman Province of Dalmatia*, Oxford 2002.
- ❖ Zotović, Radmila, Romanisation of the population of the eastern part of the Roman province of Dalmatia, *Balkanica* 34, Beograd 2003, 19-38.

**JEDNA PREDAJA O A FOLKLORE TRADITION ON
PADU SREBRENIKA POD THE FALL OF SREBRENIK
OSMANSKU VLAST I UNDER THE OTTOMAN RULE
HISTORIJSKA IMAGINACIJA AND HISTORICAL IMAGINATION
SREDINE 19. STOLJEĆA OF THE MID-19TH CENTURY**

Apstrakt

Predmet ovog rada su dnevničke zabilješke bavarskog botaničara Otta Sendtnera objavljene u njemačkom časopisu „Das Ausland“ o tvrđavi u Srebreniku i tradiciji o njenom padu koji su u literaturi potpuno nepoznati. Ovaj minhenski univerzitetski profesor je boravio u Bosanskom ejaletu 1847. godine, te je tom prilikom, obišao značajan broj gradova krećući se od Splita, Livna pa do Travnika kao glavnim odredištem. Od vezirskog grada i sjedišta Ejaleta uputio se za potrebe svojih botaničkih istraživanja u Bosansku Posavinu, a tom prilikom je prošao kroz Srebrenik. Sendtner je detaljno i nadahnuto pisao o tvrđavi, a ostavio je i zabilješku lokalnog narodnog predanja o njenom padu pod Osmanlije koja zavređuje posebnu pažnju. Također se u Sendtnerovom izlaganju mogu uočiti romantičarski narativi i orijentalni elementi u opisima tvrđave Srebrenik i pejzaža koji je okružuje koji se mogu pripisati specifičnostima imaginacije o srednjem vijeku prisutne u intelektualnim krugovima u Evropi sredinom 19. stoljeća.

Ključne riječi

Srebrenik, Bosna, srednji vijek, usmena narodna predaja, putopis, Otto Sendtner

Abstract

The subject of this paper are the diary notes of the Bavarian botanist Otto Sendtner published in the German magazine "Das Ausland" regarding the medieval fortress of Srebrenik and the tradition about its fall under the Ottoman rule, which were completely unknown in the literature. This Munich university professor stayed in the Bosnian ejalet/Province in 1847, and on that occasion, he visited a significant number of cities, starting with Split, Livno and Travnik as the main destination. From the vizier's city and the seat of Ejalet, he went to Bosanska Posavina due to his botanical research, and on that occasion he passed through Srebrenik. Sendtner wrote in detail about the fortress, inspired by its features, and also left a note of local folklore tradition regarding its fall under the Ottomans, which deserves special attention. Also, in Sendtner's exposition, romantic narratives and orientalism elements can be observed in the descriptions of the Srebrenik fortress and the landscape surrounding it, which can be attributed to the features of the imagination about the Middle Ages presented in the European intellectual circles during the middle of the 19th century.

Keywords

Srebrenik, Bosnia, Middle Ages, oral tradition, travelogue, Otto Sendtner

Bosna je u 19. stoljeću bila cilj pustolovnih putnika koji su iz različitih pobuda dolazili u najistureniju provinciju Osmanskog carstva na Balkanu.¹ Mnogi posjetioci su ostavili pisani trag svog boravka, a samo je mali broj njih iznio tako detaljna i živopisna svjedočanstva kao što je to učinio Otto Sendtner, profesor minhenskog univerziteta i jedan od najcjenjenijih botaničara svoga vremena. Po nalogu Kraljevske bavarske akademije nauka došao je u Bosnu s ciljem da za botaničke zbirke u Münchenu skupi uzorke flore ovog dijela Osmanskog carstva koje su u naučnim zajednicama bili sasvim nepoznati. Iako je u Bosni, sa smještajem u Travniku, boravio zbog prikupljanja botaničkog materijala i prije svega prirodoslovnog zanimanja, ostavio je iza sebe bogato putopisno djelo, koje je izuzev dva priloga historičara Joze Džambe, skoro potpuno nepoznato i u historiografiji neiskorišteno.² Razlog tome je što nije nikada objedinjeno u knjigu i što je objavljeno u nastavcima u, donedavno teško dostupnom časopisu, „Das Ausland“

¹ O putopisima sa njemačkog govornog područja, koji je tematiziran u ovom radu, vidjeti Milorad Ekmečić, *Das Bild Bosniens und der Herzegowina in der europäischen Reiseliteratur der Jahre von 1850 bis 1878*, u: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungs-forschung*, Boris I. Krasnobaev, Gert Robel i Herbert Zeman (ur.), *Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa*, Hobbing, Essen, 1987, 195-214; Jozo Džambo, *Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagološka skica*, *Forum Bosnae* 18, Sarajevo 2002, 149-198; Amira Žmirić, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Besjeda, Banja Luka, 2012; Ivica Petrović, *Bosna i Hercegovina u njemačkim putopisima*, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Mostar 2016.

² Jozo Džambo, *Bavarski botaničar Otto Sendtner u Bosni 1847. godine, Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, Visoko, Zagreb, 2004, 113-143; Isti, „Niki botanik dojde iz nimačke“: Bavarski botaničar Otto Sendtner i njegov boravak u Travniku 1847 godine, Franjevački samostan u Gučoj Gori, *Zbornik radova sa znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučoj Gori održanog 25. i 26. rujna 2009. u Gučoj Gori*, fra Velimir Valjan (ur.), Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Guča Gora, Sarajevo, 2010, 537-564.

izdavačke kuće Cotta. Izlazio je od 1828. do 1892. godine u Tübingenu, Augsburgu, Stuttgartu i Münchenu. Podnaslov ovog časopisa je „Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker“ – „Dnevne novine za proučavanje duhovnog i običajnog života naroda“ – mi bi danas rekli za proučavanje svakodnevnice.³ Veliki dio teksta pisan je kao neka vrsta dnevnika u Bosni dok je ostali, znatno manji dio nastao u Münchenu, što je razumljivo, iz redaktorskog aspekta, te je pripreman za objavljivanje. Izašao je u brojevima od 22. do 205. Naslov ovog putopisa je „*Reise nach Bosnien. Von einem botanischen Reisenden.*“ – „*Putovanje u Bosnu. Od jednog putujućeg botaničara.*“ Kao što će se pokazati, botaničke informacije, iako ih ima priličan broj, zauzet će mnogo manji obim teksta putopisa i uglavnom su detaljno saopštene u fusnotama priloga. Svoj istraživački boravak morao je naglo prekinuti nakon što je po povratku u Travnik napadnut od jednog lutalice. Nakon što je doživio sličnu sudbinu i u svojoj bavarskoj domovini – ranjen je od jednog lovokradice u blizini Münchena – umro je 1859. godine, izmučen i težim oblikom nervnog oboljenja koji mu je još kao mladiću dijagnosticiran.⁴

Tokom svog putovanja kroz Bosanski ejalet Sendtner nije propuštao da u svojim zapažanjima istakne ako bi prošao pored neke utvrde. Ovi vojno-odbrambeni objekti su još uvijek, iako u znatno manjoj mjeri, imali posadu ili barem službenike koji su na njima

³ Citirani podaci iz Sendtnerovog putopisa navođeni su kraticom A (= Das Ausland) uz koju se nalazi odgovarajući broj stranice. Ovaj način citiranja preuzet je iz rada Joze Džambe. Vidi: J. Džambo, Bavarski botaničar Otto Sendtner, 114, nap. 3. Njemački tekst pod navodnicima predstavlja originalnu reprodukciju Sendtnerovog spisa, dok je bosanski tekst unutar navodnika moj prevod.

⁴ Hermann Ross, Otto Sendtner, u: *Berichte der Bayerischen Botanischen Gesellschaft zur Erforschung der Flora*, Bd. 12, München, 1909, 73-89; J. Džambo, Bavarski botaničar Otto Sendtner, 114-117.

boravili.⁵ Tvrđave su za njega predstavljale ostatke iz „kršćanskih vremena“ kako on uglavnom naziva srednjovjekovnu prošlost Bosne (A 235, A 418, A 470). Dok ih je iz daljine posmatrao, reminiscirao je sliku o predosmanskim vremenima. Strancima uglavnom nije bio dozvoljen pristup ovim vojnim objektima zbog bojazni od špijunaže. Utvrde, koje su uglavnom bile u lošem stanju, neodoljivo su Sendtnera podsjećale na „viteške burgove“ (A 466). Takvu je impresiju imao i o srebreničkoj tvrđavi kada se iz Gradačca zaputio prema Tuzli. Kretao se drevnim putem koji je povezivao ova dva mjesta, a njegova trasa se pružala preko Srebrenika.⁶ Stoga Bavarac nije htio propustiti da posjeti ovo znamenito mjesto. Vjerovatno je još ranije isplanirao ovaj put, možda nakon audijencije kod gradačačkog muselima Ahmet-bega Gradašćevića, poznatijeg kao Begefendije (A 461-462). Kako bi mogao nastaviti put kroz Bosansku Posavinu prema Tuzli, Sendtner je po ustaljenom običaju tražio prijem kod lokalnih moćnika. Begefendija mu je, nakon ugodnog razgovora i očito poštovanja kao uglednog doktora medicine za potrebe daljeg putovanja obezbijedio čovjeka imena Hasan (*Hassan*) koji će mu biti vodič, te se pobrinuti da sigurno stigne do Mahmud-paše u Tuzlu – najbogatijeg čovjeka u Bosni kako je Sendtner bio obaviješten.⁷

Sendtner spada među prve putnike sa njemačkog govornog područja koji su iz isključivo naučnih pobuda posjetili Bosnu. Ova

⁵ Vidi: Hamdija Kreševljaković, *Stari bosanski gradovi, Naše starine* 1, Sarajevo 1953, 7-45.

⁶ Јелена Мргић, *Северна Босна 13–16. век*, Историјски институт, Посебна издања, књига 55, Београд 2008, 72.

⁷ О боравку Ота Сентнера у Градачку и Босанској Посавини било је ријечи у излаганју „Put u nepoznato: Putopisne zabilješke njemačkog botaničara Otta Sendtnera o Bosanskoj Posavini 1847. godine“ koje sam izložio na Međunarodnom naučnom skupu „Kulturno-historijski tokovi u Bosni (15.-19. st.)“ u organizaciji Orijentalnog instituta u Sarajevu, koji je održan 8. i 9. oktobar 2021. godine u Sarajevu.

zemlja je prema Sendtneru strana i nepoznata iako je geografski tako blizu civilizovanim državama (A 214). Njegov putopis se u potpunosti uklapa u žanr koji je praćen jednom novom vrstom prezira prema drugim kulturama, a kao polazište ovakvih shvatanja uzima se imperijalizam i eurocentričnost kao i demonstrativna superiornost kršćanske Evrope.⁸ Prije nego je doputovao do glavnog odredišta tog dana Srebrenika, Sendtner je sa pratnjom stigao prvu u selo Špionicu (Spioniza) koja se, prema njegovom svjedočenju, sastoji od svega nekoliko kršćanskih kuća. Zbog olujnog nevremena koje im je otežavalo napredovanje prema Srebreniku, ova šarolika družina je odlučila da se zadrži na jednom kršćanskom imanju u ovom selu, koje se nalazilo u administrativnom krugu uprave Begefendije iz Gradačca (A 466). Pokazatelj ovog „novog prezira“ uočava se kod Sendtnera, kroz čitav putopis, a do izražaja je došao i prilikom ručka kod ove kršćanske porodice, kada je zajedno sa svojim pratiteljem Nikolom odlučio da jede ispod nadstrešnice svinjske štale „čija je unutrašnjost izgledala čišće od šupe u kojoj su ih domaćini dočekali.“ Prilikom polaska Sendtner je tajno, bez da to vidi Begefendijin službenik, izdašno platio ovoj ljubaznoj porodici za spremanje jela (A 466).

U 3.00 sata tog dana napustili su Špionicu. Na putu prema Srebreniku Sendtneru se počeo otvarati pejzaž izuzetne ljepote, kako je pisao. Građanska elita je tokom putovanja Orijentom sredinom 19. stoljeća posebno naglašeno doživljavala oduševljenje prirodom – „činilo se da rajski pejzaži simboliziraju potpunu slobodu ovih divljih mjesta.“⁹ Dok je takvim, za oko ugodnim prostranstvima putovao,

⁸ Lorke, Christoph: Der "Balkan" in deutschsprachigen Reiseberichten (ca. 1800–1880) in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2020-11-17. URL: <http://www.ieg-ego.eu/lorkec-2020-de> URN: urn:nbn:de:0159-2020062418 [2022-12-12].

⁹ Isto.

Jedna predaja o padu Srebrenika pod osmansku vlast...

Sendnter je detaljno opažao geološke i biološke karakteristike gradač-ačke i srebreničke okoline. Krećući se uz tok jednog potoka stigao je do „doline okružene blagim brežuljcima“ (*von sanften Hügeln umgränztes Thal*), pa je dalje zapisao „iz daleka nam je kao cilj današnjeg planinarenja nagoviješten šiljasti planinski stožac. Tamo se nalazio Srebrenik, Srebreni grad (*Dort lag Srebernik, die Silberstadt*)“ (A 466).

Stari grad Srebrenik zasigurno se ubraja u red najpoznatijih srednjovjekovnih utvrda u Bosni i Hercegovini.¹⁰ Njegov prepoznatljiv izgled, arhitektonsko rješenje i pejzaž odaju zaista ono što se u javnosti percipira kao srednjovjekovno. Srebrenik se u historijskim izvorima prvi put pojavljuje 1333. godine, kada u njegovom podgrađu bosanski ban Stjepan II Kotromanić izdaje Dubrovčanima važnu povelju o ustupanju Stona i Pelješca. Već tada je njegova politička i odbrambena uloga u bosanskoj zemlji Usori na sjeveru Stjepanovog vladanja evidentna. Njegov geostrateški značaj posebno dolazi do izražaja 1363. godine kada ga je ugarska vojska bezuspješno opsjedala, te je tom prilikom izgubljen državni pečat kojeg je kod sebe imao ostrogonjski nadbiskup, tadašnji kancelar ugarskog kralja.¹¹ Srebrenička tvrđava je tokom kasnog srednjeg vijeka zadržala svoj strateški značaj. Nova faza u razvoju ovog

¹⁰ O srednjovjekovnom gradu Srebreniku postoji brojna literatura, ovdje ćemo hronološkim redom navesti samo najvažnije radove: Ćiro Truhelka, *Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1904, 69-74; Đuro Basler, *Stari grad Srebrenik i problematika njegove konzervacije*, *Naše starine* 4, Sarajevo, 1957, 119-130; Isti, *Stari gradovi u Majevici i Trebovcu, Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 9, Tuzla, 1972, 59-62; Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo, 1975, 27-40; J. Мргић, *Северна Босна*, 72-73, 157-162; te najnovija publikacija o historiji Srebrenika: Edin Mutapčić, Rusmir Djedović, Kemal Nurkić, *Grad Srebrenik do sredine XIX. stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla, 2019.

¹¹ J. Мргић, *Северна Босна*, 75.

utvrđenja nastupila je nakon pada Bosne 1463. godine kada je ovaj grad postao sjedište Srebreničke banovine i jedna od najvažnijih tvrđava u odbrambenoj zoni Ugarske kraljevine za vrijeme sukoba sa Osmanskim carstvom. Osmanlije su ga konačno osvojile 1512. godine, te su mu u godinama koje su slijedile, dali i karakteristična arhitektonska rješenja po kojima je i danas poznat.

Sendtner se i na ovom mjestu trudi da veoma detaljno opiše geografske i geološke karakteristike stijene na čijem se vrhu nalazi srebrenička tvrđava.¹² Ovo je vjerovatno prvi savremeni geološki opis starog grada Srebrenika. Međutim, minhenski profesor se tu ne zaustavlja, te nam saopštava svoje lične impresije ovog zdanja. „Tvrđava potpuno liči na srednjovjekovnu vitešku utvrdu“ (A 466). Ovom rečenicom, naučni diskurs Sendtnera transformira se u romantičarski. Oronula srebrenička tvrđava postaje predmet divljenja i avanturističkog uzbuđenja, te razlog da svoje čitaoce uroni u legendu, na koju ćemo se u nastavku posebno osvrnuti. Oduševljenje srednjim vijekom u Njemačkoj je otpočelo u drugoj polovini 18. i početkom 19. stoljeća, ispočetka samo u intelektualnim krugovima, da bi se do sredine 19. stoljeća i vremena Sendtnerovog putovanja u Bosnu, proširilo i među običnim pukom, postavši oličenje porijekla, pripadnosti i intenzivnih nacionalnih osjećanja.¹³ Pitoreskni izgled utvrde kao srednjovjekovne, potpomognut zapuštenosti njenih zidina i prokišnjelim krovovima, ne garantira da je ona nužno iz srednjeg vijeka. Skromnim arheološkim istraživanjima i arhitektonskim ispitivanjima utvrđeno je da je tvrđava koju je Sendtner 1847. godine posjetio zapravo većinom djelo

¹² Visinu stijene, na čijem se vrhu nalazio Srebrenik, Sendtner je izračunao da iznosi 2500 stopa (A 466).

¹³ Valentin Groebner, *Retroland: Geschichtstourismus und die Sehnsucht nach dem Authentischen*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main, 2018, 65.

iz osmanskog perioda, odnosno fortifikacije iz 18. stoljeća.¹⁴

Popularni narativi putopisne i turistički angažirane literature:¹⁵ netaknuta priroda, tradicionalna svakodnevna kultura i lijepo očuvani srednjovjekovni gradovi mogu se pronaći i u putopišćevom opisu Srebrenika. Nakon što ga je doveo u vezu sa viteškom utvrdom, Sendtner pravi usporedbu kakvu više nije ni na jednom mjestu u svojim dnevničkim bilješkama uradio, te u narednoj rečenici, sumarno s tonom oduševljenja, spominje i druge spomenike koji spadaju u najljepše koje je u Bosni vidio, pa uz srebreničku navodi gradačačku tvrđavu, te džamije u Maglaju i „veliku u Sarajevu“ (A 466). Dobar dio draži za putovanjem znatizeljnih putnika u 18. i 19. stoljeću je historija spomenika i opisivanja njihovog stanja. Mnogi opisi lokalnih detalja i lični dojmovi su uglavnom strani historijskim djelima, a obiluju u putopisnoj literaturi.¹⁶ Sendtner vjerovatno spada u prve posjetioce koji razmišlja o turističkom potencijalu zemlje što do sada nije bilo isticano. Na nekoliko mjesta u svom putopisu (A 214) on koristi upravo ovu riječ koja se u njegovo vrijeme tek počela etablirati u javnoj komunikaciji. Međutim, okolnosti pod kojima je ovaj znanstveni zanesenjak putovao bile su potpuno drugačije od komforčnosti današnjeg masovnog turizma.

Istok je putnicima u 19. stoljeću bio pitoreskna prošlost Zapada,¹⁷ a Bosna je Sendtneru strana i egzotična zemlja. Iako je za Sendtnera srebrenička tvrđava jedna od najinteresantnijih građevina unatoč tome što se tada nalazila u prilično zapuštenom stanju, njena ljepota je zapravo dolazila do izražaja, ne zbog vještine njenih graditelja

¹⁴ Đ. Basler, Stari grad Srebrenik, 121.

¹⁵ Švicarski gradić Thun, sa svojom srednjovjekovnom utvrdom, smatra se mjestom rođenja modernog turizma (V. Groebner, *Retroland*, 62)

¹⁶ Isto, 12.

¹⁷ Isto, 72.

nego zbog njene situiranosti u impresivan krajolik. Stoga Sendtner smatra da bi za njeno umjetničko oslikavanje pogodan bio graditeljski aspekt utvrde, ali i cjelokupni prirodni ambijent sa odvažnom lokacijom utvrde (A 466-467). Bavarac bi je rado sam skicirao, međutim za to nije imao priliku. Razlozi su sigurnosne prirode jer se bojao da ga sumnjičavi „Turci“ prepoznaju kao špijuna, što on zaista nije ni bio. Inače, početkom 19. stoljeća u Njemačkoj i Pruskoj veoma rasprostranjene i omiljene bile su živopisne slike dvoraca i burgova. To su bile slike o srednjem vijeku kako su i doživljavali umjetnici, te su i svoj slikarski duh prenosili na platno.

Sendtner se nije samo zadovoljio posmatranjem vanjskog izgleda utvrde, on je uspio da uz dobru volju „Turčina“ uđe i pogleda njenu unutrašnjost, što vjerovatno predstavlja izuzetak putopisne literature tog vremena, tako da se bavarskom univerzitetском profesoru jedinom posrećilo da vidi i opiše jednu tvrđavu u bosanskom ejaletu iznutra. Na samom ulazu je opazio da je unutrašnjost utvrde veoma oronula („sehr in Verfall begriffen“), a njeni krovovi lišeni šindre („von Schindeln entblößt“). U stijenama i zidinama opazio je ugniježdene golubove pećinare („Columbia liva Briss.“). Tvrđava je bila veoma skromno opremljena. Primijetio je da se na zidinama nalazi staro oružje kao i mali topovi. Prenoćili su u kući mjesnog odbora (Ortsvostand) tj. Buljubaše (Bulubaschi) (A 467). Sadržina putopisne literature Sendtnerovog vremena rado je ciljala na demistifikaciju Orijenta. Nakon očaravajućeg opisa ubrzo bi se čitalac upozoravao da stvari nisu onakve kakvim se na prvi pogled čine, pa im se oduzimala egzotična privlačnost. Naselja i utvrde izdaleka djeluju slikovito i očaravajuće, dok izbliza izgledaju zastrašujuće oronulo i nečisto.¹⁸

¹⁸ Lorke Christoph: Der "Balkan" in deutschsprachigen Reiseberichten (ca. 1800–1880), in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2020-11-17. URL: <http://www.ieg->

Tokom noći se sručilo teško nevrijeme nad Srebrenikom. Kako se do jutra razvedrilo Sendtnera je ponovo obradovao pogled na lijepi pejzaž („die schöne Landschaft“). Prije nego je nastavio pisati o svom putovanju prema Donjoj Tuzli zadržao se još malo na Srebreniku saopćivši nekoliko zanimljivih pripovijesti. Najprije je naveo da Srebrenik ima oko 1500 stanovnika (A 467). Nismo sigurni da li je to broj koji je pronašao naknadno u geografskoj literaturi po povratku u Bavarsku ili je to informacija koju je dobio na licu mjesta. Sendtner se tokom putovanja služio i literaturom koja mu je služila da se bolje upozna sa geografijom, historijom i običajima Bosne.¹⁹

Za podatke koje Sendtner u nastavku navodi jasno kaže da mu je izvor ovdašnja tradicija („nach der hier herrschenden Tradition“) (A 467). Ovaj podatak je posebno značajan jer predstavlja jednu od najranijih zabilježenih narodnih predaja o srednjovjekovnom periodu, odnosno o kulturi sjećanja srebreničkog kraja i okoline o vremenu osmanskog osvajanja Bosne i njenog pada 1463. godine. Prema toj tradiciji srebrenička utvrda se posljednja predala sultanu Mehmedu II, u vrijeme kada je čitava zemlja već bila pod njegovom vlašću. To se navodno desilo kada je u tvrđavi preostalo samo sedam članova tvrđavske posade koji su se sedam godina branili. Njihova odvažnost mogla se jedino savladati podlim lukavstvom. Tako su stanovnici obližnjeg sela Knezova(?) („Knesova“) odlučili da otruju hrabre branitelje Srebrenika kako bi za uzvrat dobili obećanu nagradu. Plan im je samo djelimično uspio jer su od trovanja umrla dvojica, dok se ostalih pet vojnika, s obzirom da se više nisu mogli braniti, spasili tako što su potkovali konje naopako, te su izbjegli iz tvrđave tokom mrkle noći. Kada su „Turci“ ugledali otiske konjskih potkova na zemlji pomislili su da je tvrđavskoj posadi stiglo

ego.eu/lorkec-2020-de URN: urn:nbn:de:0159-2020062418 [2022-12-12].

¹⁹ J. Džambo, Bavarski botaničar Otto Sendtner, 121-123.

pojačanje od pet ljudi pa su stoga odlučili da se povuku. Tek nakon dužeg vremena spoznali su svoju grešku kada su krovovi utvrđenja (Sendtner navodi domaći oblik „grada“) počeli da se urušavaju. Predanje se ovdje ne završava, već dobija jedan zanimljiv epilog koji navodno seže do Sendtneru savremenog doba. Naime, Bavarac pomalo sumnjičavo prepričava tradiciju, po kojoj se navodno do današnjeg dana u selu Knezova nalaze potomci četiri kršćanske porodice koje su oslobođene plaćanja harača zbog počinjene izdaje, a to pravo se prenosi sa koljena na koljeno. Sa ovom pripovijesti o izdajstvu Sendtner završava svoje izlaganje o Srebreniku, te su u daljim nastavcima svog dnevničkog izvještaja fokusira na druge predjele koje je obilazio (A 467).

Ovo kazivanje sadrži nekoliko elemenata karakterističnih za historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine koja su, međutim, zabilježena uglavnom u nešto kasnijem periodu, od druge polovine 19. stoljeća pa nadalje. Iako se radi o legendarnim i anahroničnim predanjima, stvarno jezgro je ipak istinito, osvajanje osmanskog sultana Mehmeda II, te pad Bosne, samo što je izložena priča pretjerana, uveličana ili hronološki neujednačena. Tipičan primjer toga kao rasprostranjenog usmenog modela starih predanja je bijeg na konjima koji su naopako potkovani, izdajstvo kao razlog osvajanja opkoljenog grada, te u nešto rjeđoj varijanti oslobađanje kršćana od harača za učinjene usluge Osmanlijama.²⁰

Nismo u stanju utvrditi koje je sve historijske izvore i literaturu Sendtner koristio tokom svog boravka u Bosni. Pored kartografskog materijala i „njemačko-ilirskih“ rječnika, pouzdano se zna da je obilato koristio popularno, i do tada u naučnim krugovima cijenjeno djelo geologa Ami Bouéa (1794-1881).²¹ Međutim ovo djelo je koristio manje

²⁰ Vlajko Palavestra, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Mostar, Sarajevo-Zemun, 2004, 86.

²¹ Ami Boué, *La "Turquie d'Europe: ou observations sur la géographie, la géologie*,

Jedna predaja o padu Srebrenika pod osmansku vlast...

kao referencu, a više kao predmet kritike, te se često može naići na mjesta gdje Sendtner navodi njegove nedostatke. Nesumnjivo je da je Sendtner, kao ozbiljan i temeljit naučnik za neke dijelove svog teksta koristio i literaturu koju nije moguće pouzdano identificirati. Međutim, velika vrijednost njegovog putopisa su podaci koje je čuo na licu mjesta i koji su mu prevedeni od njegovog pratitelja i desne ruke, dalmatinca Nikole, ali i usmena svjedočanstva franjevačkih starješina koje je na nekoliko mjesta sreo i sa kojima je uglavnom razgovarao na talijanskom jeziku.²²

Postavlja se pitanje koji je izvor informacija bio Sendtneru za legendarnu predaju o padu tvrđave Srebrenik pod osmansku vlast.²³ On o tome ništa ne govori, međutim ako usporedimo Sendtnerovu pripovijest sa drugim sličnim predajama možemo uočiti ipak njeno domaće, bosansko ili južnoslavensko porijeklo. Bosanskohercegovački etnolog i folklorist Vlajko Palavestra je izvršio klasifikaciju historijskih usmenih predanja. Prema njegovoj predloženoj podjeli, zbog brojnosti i raznovrsnosti, grupa predanja koja se odnose na osvajanje Bosne u narodnoj predaji, često su označene i terminom *feth*. Kao jedan od presudnih događaja iz bosanskohercegovačke prošlosti, grupe predanja koje su objedinjene oko ovog narativa, sadrže „pričanja o ratnim lukavstvima i varkama napadača i branitelja, priče o izdajicama i kazivanja o različitim ratnim događajima iz tog vremena.“²⁴ Najpoznatija predaja, a vjerovatno i najstarija koja se uklapa u ovaj koncept je ona vezana za izdaju Radaka (Radiča) i pad Bobovca, zabilježena još kod

L'histoire naturelle, la statistique, A. Bertrand, Paris, 1840.

22 Vidi: J. Džambo, Bavarski botaničar Otto Sendtner, 121-122.

23 Izdaju kao razlog osvojenja Srebrenika navodi i Šime Ljubić („pako 1519. nevierni Ugri izdadu Srebrenik, a Sokol i Tešanj upale i uteku.“), Šime Ljubić, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*, I, Emidija Mohovića, Rieka, 1864, 252.

24 V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 29-30.

mljetskog opata Mavra Orbina u njegovom djelu „Kraljevstvo Slovena“.²⁵ Iako do sada nije zabilježena za pad Srebrenika, primjer predanja o izdaji, bio je veoma raširen u svim krajevima Bosne i Hercegovine.²⁶

Kao što je inače problem sa narodnim kazivanjima, hronološki red historijskih događaja je izmiješan. Iako ga pojedini historičari nazivaju najtvrđim gradom u Usori, Srebrenik je prilično često mijenjao gospodare. Osmanlije su ga najvjerovatnije prvi put osvojile 1463. godine kada je i sam sultan Mehmed II bio lično angažiran u široj akciji podvrgavanja Bosanske kraljevine. Krajem iste godine ugarski kralj Matijaš Korvin je uspio u većim dijelovima zapadnih i sjevernih područja nekadašnjeg Bosanskog kraljevstva da pod svoju vlast dovede čitav niz tvrđava među kojima je bio i Srebrenik. O ugarskoj upravi u sjevernoj Bosni je malo poznato, ali skromni broj historijskih izvora ukazuje na to da je Srebrenik, kao najznačajnija utvrda ovog područja imao poseban status. Po njemu je čitava odbrambena pokrajina nazvana Srebrenička banovina ili upravni distrikt grada Srebrenika. Konačno pod vlast Osmanlija Srebrenik je, zajedno sa tvrđavama Tešanj, Soko i najvjerovatnije Gračac, došao 1512. godine.²⁷ Da li se navedeno narodno kazivanje odnosi na njegov prvi i drugi pad teško je reći, međutim s obzirom na predaju o poreznom imunitetu četiri porodice iz sela *Knesova* po svojoj prilici bi trebalo da se odnosi na ovu posljednju.

Sendtner razlikuje prošlost, nepromjenjivu, nepristupačnu i nepremostivu barijeru od historije kao reprodukcije i njenog ponovnog oživljavanja u sadašnjosti. U tom smislu, posebno

²⁵ Мавро Орбин, *Краљевство Словена*, (Превео Здравко Шундрица, приредили М. Пантић, Р. Самарџић, Ф. Баришић и С. Ђирковић), Српска књижевна задруга, Београд 1968, 170-172.

²⁶ V. Palavestra, *Historijska usmena predanja*, 99, 305.

²⁷ Hronologija osvajanja Srebrenika i sjeveroistočne Bosne najiscrpnije i sa referencama na savremenu literaturu i manje poznatu izvornu građu izložena je u: J. Мрѓић, *Северна Босна*, 158-161.

zanimljivo je pripovijedanje o četiri porodice iz sela *Knesova*, koje su oslobođene poreza harača zbog svoje svesrdne pomoći osvajaču. To kazivanje je trebalo da dobije na težini Sendtnerovim povezivanjem predaje sa njemu savremenim okolnostima. Međutim problematika oko ovog kazivanja je mnogo ozbiljnija, a njeno klupko nismo u stanju raspetljati. Naime, ovo selo, koje Sendtner navodi ne može se ubicirati. Ono nije samo dio kazivanja nego ga Sendtner navodi u nizu mjesta i pojedinačnih kuća pored kojih je prošao na svom putovanju za Tuzlu kao što su *Lisovich*, *Drapnich* i *Obodnizza* (A 470). Za *Knesovu* pak Bavarac daje mnogo preciznije podatke pa navodi da se nalazi uz sami planinski nagib, a okružuju je i plodna polja. Kao da ni to nije dovoljno, pa primjećuje da je ovo selo na kartama kojima se on služio ucrtano suviše blizu Srebreniku jer je izmjerio da je ta dionica duga najmanje sat i po (A 469).

Na drugom mjestu Sendtner nam je naveo koje je geografske karte sa sobom nosio, pa znamo da je u pitanju Riedlova *Karte von Servien, Bosnien und dem größten Theile von Illyrien* iz 1810. godine, te Paganijeva *Carta delle Provincie Illiriche...* koja je izdata 1813. godine (A 139, A 469).²⁸ Dok Riedlova karta donosi prvi pokušaj srednjo-razmjernog snimanja današnjeg prostora Bosne i Hercegovine na osnovu austrijskih obavještajnih izvora, Paganijeva karta, s druge strane, predstavlja sintezu francuskih kartografa nastalih prema izvještajima francuskih obavještajaca.²⁹ Ove karte je on, kada god je imao priliku, komentarisao ističući njihove nepreciznosti i

²⁸ „Ova karta, za koju su Napoleonovi inženjeri dozvolom porte sabirali dvije godine vrela“ navodi Sendtner „jamačno je najbolja, koja postoji o Bosni“ (A139). Prevod prema Eduard Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 17, Sarajevo, 1905, 262.

²⁹ Vidi: Zijad Šehić, Ibrahim Tepić, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sejtarija, Sarajevo, 2002, 168-169, 170-171, 173. E. Richter, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, 261-262.

pogreške.³⁰ Međutim, unatoč tome što se sporno mjesto *Knesova* nalazi ucrtana na ove dvije mape i što Sendtner dodatno precizira njenu lokaciju, nismo mogli pouzdano odrediti o kojem mjestu je riječ.³¹ Hronološki, najpotpunije podatke Sendtnerovom vremenu imamo u *Popisu stanovništva iz 1851. godine*. Riječ je do tada o najpreciznijem i najdetaljnijem popisu provedenom na području Bosanskog ejaleta. Unatoč tome, što ovaj defter sadrži najsitnije topografske podatke jer su mjesta popisivana po mahalama, a svaka kuća je dobila i redni broj – mjesto *Knesova* nismo uspjeli identificirati.³²

Kao što Sendtnerove impresije stare srebreničke utvrde spadaju u tipično romantičarske iz sredine 19. stoljeća, one su ujedno i plod dramatičnog diskursa o propasti jednog vremena koji se u njegovom zavičaju počeo pred njegovim očima raspadati. Modernizacija srednjovjekovnih gradova pratila je rušenje starih gradskih zidina i demoliranje starih urbanih jezgri zbog proširenja ulica i proširenja putnih komunikacijskih mreža. U Bosni međutim nije bilo traga ovakvim industrijskim i građevinskim modernizacijskim poduhvatima, one su tek kasnije uslijedile.

Predstava o Bosni kao nekada uglednoj i bogatoj zemlji koja je

³⁰ J. Džambo, *Bavarski botaničar*, 122.

³¹ „Wir passirten manche Dörfer und einzelne zerstreute Häuser zwischen Obstgärten, unter andern such das Dorf Knesova, welchem die vier steuerfreien Familien angehören. Dieses Dorf, an der Lehne eines Berges gelegen und von fruchtbaren Feldern umgeben, ist auf der Karte sowohl von Riedl, als auf der unter Napoleon entworfen viel zu nah an Srebernik versetzt, von welchem es anderthalb Gehstunden entfernt ist. Ferner kamen wir durch die Dörfer Lisovich, Drapnich und Obodnizza (...)“ (A469-470)

³² Vidi publikaciju *Grad Srebrenik do sredine XIX. stoljeća* autora E. Mutapčića, R. Djedovića i K. Nurkića. Zahvaljujući trudu ovog posljednjeg autora spomenuti popis je preveden, a opremljen je i korisnim komentarima (219-378).

Jedna predaja o padu Srebrenika pod osmansku vlast...

nakon pada pod Turke osiromašena i lišena svoje političke autonomije bila je rasprostranjena među evropskim intelektualcima, konzulima i putopiscima koji su tokom 19. stoljeća posjećivali Bosanski ejalet i ostavili zapise o svojim zapažanjima. Takav dojam je prije svega bio rezultat tehnološkog napretka u svim sferama života, koji je u odnosu na ovu zapadnu provinciju Osmanskog carstva, bio prisutan u evropskim zemljama zahvaćenim industrijalizacijom. Slično kao što su humanisti u 16. stoljeću inscenirali egzotičnu kršćansku antiku, tako su evropski intelektualci, koji su se zanimali za prostor današnje Bosne i Hercegovine, od kraja 18. stoljeća crtali sliku o uspješnoj i ratobornoj srednjovjekovnoj prošlosti nekadašnje bosanske države. Njihova argumentacija uglavnom je poticala na tadašnjim geopolitičkim prilikama i željama da se Bosna uklopi u teritorijalne pretenzije Habsburške monarhije.

Umjesto zaključka

Osmanskim osvajanjem Bosne ne prestaje srednji vijek. Koliko god mu historičari nastojali staviti vremensku granicu, on je vješto izbjegava, a njegova sjena dopire duboko u stoljeća koja slijede. Duga sjena prošlosti predstavljena je na osnovu jednog dijela dnevnčkih zabilješki bavarskog botaničara Otta Sendtnera koji se odnosi na stari grad Srebrenik. Naime, Sendtner je tokom svojih primarno naučnih ekskurzija, uspio proputovati jedan dio Bosanskog ejaleta, a iza sebe je ostavio bogato dokumentirano djelo sa mnoštvom podataka o kulturi, etnologiji, geologiji i historiji. Nastojeći da bude dobro obaviješten, koristio se literaturnim i kartografskim djelima, ali je veoma često svoje podatke uzimao i sa lica mjesta. Tako je zabilježio narodnu tradiciju o osvojenju srebreničke tvrđave od strane Osmanlija, koja se ne može ni na jednom drugom mjestu pronaći. S

obzirom da je djelo Otta Sendtnera, koje je objavljeno na njemačkom jeziku u časopisu *Das Ausland*, do sada veoma slabo poznato, predstavljeni podaci opravdavaju njihovu pomniju analizu. Uz melanholična pripovijedanja i postojeći historijski narativ, te imaginaciju tipičnu za prvu polovinu 19. stoljeća, pružila nam se prilika da istražimo i romantičarske uplive u Sendtnerov *zeitgeist* i njegovo poimanje srednjovjekovlja na primjeru Bosne.

Summary

The Middle Ages did not end with the Ottoman conquest of Bosnia. No matter how much historians try to put a time limit, it deftly avoids it, and its shadow spread deep into the centuries that followed. This long shadow of the past in this paper is presented from diary notes written by the Bavarian botanist Otto Sendtner, which refers to the old town of Srebrenik. Namely, during his primarily scientific excursions, Sendtner managed to travel through a part of the Bosnian eyalet and left behind a richly documented work with a wealth of data on culture, ethnology, geology, and history. Striving to be well-informed, he used literary and cartographic works, but very often he also took his information from the terrain. Thus, he recorded the folk tradition about the conquest of the Srebrenik fortress by the Ottomans, which cannot be found anywhere else. Since this work of Otto Sendtner, which was published in German in the magazine *Das Ausland*, is very little known so far, the data from it justify their closer analysis. Along with melancholic storytelling and the existing historical narrative, as well as the imagination typical for the first half of the 19th century, we were allowed to explore the romantic influences in Sendtner's *zeitgeist* and his understanding of the Middle Ages on the example of Bosnian past.

BIBLIOGRAFIJA

Izvori

- ❖ „*Das Ausland. Ein Tagblatt für Kunde des geistigen und sittlichen Lebens der Völker*“, Cotta 1847.
- ❖ Орбин, Мавро, *Краљевство Словена*, (Превео Здравко Шундрица, приредили М. Пантић, Р. Самарџић, Ф. Баришић и С. Ђирковић), СКЗ, Београд 1968.

Literatura

- ❖ Lorke, Christoph: Der "Balkan" in deutschsprachigen Reiseberichten (ca. 1800–1880), in: Europäische Geschichte Online (EGO), hg. vom Leibniz-Institut für Europäische Geschichte (IEG), Mainz 2020-11-17. URL: <http://www.ieg-ego.eu/lorkec-2020-de> URN: urn:nbn:de:0159-2020062418 [2022-12-12]
- ❖ Basler, Đuro, Stari grad Srebrenik i problematika njegove konzervacije, *Naše starine* 4, Sarajevo 1957, 119-130.
- ❖ Basler, Đuro, Stari gradovi u Majevici i Trebovcu, *Članci i građa za kulturnu istoriju Istočne Bosne* 9, Tuzla, 1972, 57-64.
- ❖ Boué, Ami, *La Turquie d'Europe: ou observations sur la géographie, la géologie, l'histoire naturelle, la statistique*, A. Bertrand, Paris 1840.
- ❖ Džambo, Jozo, Bosna i Hercegovina u njemačkim tekstovima. Imagološka skica, *Forum Bosnae* 18, Sarajevo 2002, 149-198.
- ❖ Džambo, Jozo, Bavarski botaničar Otto Sendtner u Bosni 1847. godine, *Spomen-spis povodom 90. obljetnice rođenja dr. fra Ignacija Gavrana*, Udruga đaka Franjevačke klasične gimnazije, Visoko, Zagreb 2004, 113-143.
- ❖ Džambo, Jozo, „Niki botanik dojde iz nimačke“: Bavarski botaničar Otto Sendtner i njegov boravak u Travniku 1847. godine, *Franjevački samostan u Gučkoj Gori. Zbornik radova sa*

znanstvenog skupa u povodu 150. obljetnice samostana u Gučkoj Gori održanog 25. i 26. rujna 2009. u Gučkoj Gori. Priredio fra Velimir Valjan, Kulturno-povijesni institut Bosne Srebrene, Guča Gora, Sarajevo 2010, 537-564.

- ❖ Ekmečić, Milorad, *Das Bild Bosniens und der Herzegowina in der europäischen Reiseliteratur der Jahre von 1850 bis 1878*, u: *Reisen und Reisebeschreibungen im 18. und 19. Jahrhundert als Quellen der Kulturbeziehungsforshung*, Boris I. Krasnobaev, Gert Robel i Herbert Zeman (ur.), Studien zur Geschichte der Kulturbeziehungen in Mittel- und Osteuropa, Hobbing, Essen 1987, 195-214.
- ❖ Groebner, Valentin, *Retroland: Geschichtstourismus und die Sehnsucht nach dem Authentischen*, S. Fischer Verlag, Frankfurt am Main 2018.
- ❖ Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Svjetlost, Sarajevo 1975.
- ❖ Kreševljaković, Hamdija, *Stari bosanski gradovi, Naše starine* 1, Sarajevo 1953, 7-45.
- ❖ Ljubić, Šime, *Ogledalo književne poviesti jugoslavjanske*, I, Emidija Mohovića, Rieka 1864.
- ❖ Мргић, Јелена, *Северна Босна 13-16. век*, Историјски институт, Посебна издања, књига 55, Београд 2008.
- ❖ Mutapčić, Emir, Djedović, Rusmir, Nurkić, Kemal, *Grad Srebrenik do sredine XIX. stoljeća*, JU Zavod za zaštitu i korištenje kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Tuzlanskog kantona, Tuzla 2019.
- ❖ Palavestra, Vlajko, *Historijska usmena predanja iz Bosne i Hercegovine*, Buybook, Mostart, Sarajevo-Zemun 2004.
- ❖ Petrović, Ivica, *Bosna i Hercegovina u njemačkim putopisima*, Sveučilište u Mostaru, Filozofski fakultet, Mostar 2016.

Jedna predaja o padu Srebrenika pod osmansku vlast...

- ❖ Richter, Eduard, Prilozi zemljopisu Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja* 17, Sarajevo 1905, 257-413.
- ❖ Ross, Hermann, Otto Sendnter, u: *Berichte der Bayerischen Botanischen Gesellschaft zur Erforschung der Flora*, Bd. 12, München 1909, 73-89.
- ❖ Šehić, Zijad, Tepić, Ibrahim, *Povijesni atlas Bosne i Hercegovine*, Sejtarija, Sarajevo 2002.
- ❖ Truhelka, Ćiro, *Naši gradovi: opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1904.
- ❖ Žmirić, Amira, *Austrijski i njemački putopisi o Bosni i Hercegovini do 1941. godine*, Besjeda, Banja Luka 2012.

**SASTAV GRADSKIH VIJEĆA U
BOSANSKOM VILAJETU
(1866-1875):
IZMEĐU ZAKONA I PRAKSE**

**STRUCTURE OF CITY
COUNCILS IN THE VILAYET
OF BOSNIA (1866-1875):
BETWEEN LAW AND PRAXIS**

Apstrakt

U ovom radu predstavlja se sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu u periodu od 1866. do 1875. godine, tj. od početka provedbe vilajetske reforme do početka Hercegovačkog ustanka. Početna granična godina je 1866. i zbog toga što su tada počeli izlaziti godišnji izvještaji za Bosanski vilajet (salname), koji su poslužili kao izvori podataka za pisanje ovog rada. Središnja pitanja koja se prate u ovom radu su vjerski i socijalni sastav članova gradskih vijeća, te stepen provedbe principa izborne ravnopravnosti u ovim vijećima. Također, ovaj rad ima za cilj odgovoriti na pitanje da li je, i u kojoj mjeri, sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu odgovarao onome što je odgovarajućim zakonom (1871) propisano.

Ključne riječi

Bosanski vilajet, gradska vijeća, gradovi, tanzimat, ravnopravnost

Abstract

This paper presents the composition of the city councils in the Vilayet of Bosnia between 1866 and 1875, from the provincial administration reform until the Herzegovinian uprising. An additional reason for choosing the year 1866 as the initial year is the fact that the yearbooks for the Vilayet of Bosnia started to be published in that year. The central questions of the paper are the religious and social affiliation of the city councils members, as well as the rate of implementation of the principle of electoral equality. Additionally, this paper aims to answer whether, and at what rate, the composition of the city councils in the Vilayet of Bosnia was in line with the 1871 law regulations.

Keywords

Vilayet of Bosnia, city councils, cities, Tanzimat, equality

Organizacija moderne uprave u Bosni i Hercegovini svoje prve korake imala je u posljednjim godinama osmanske vladavine, a veže se za projekat reorganizacije provincija, odnosno uspostavljanja vilajetskog uređenja. Kao što je dobro poznato, taj projekat započeo je formiranjem Dunavskog vilajeta 1864. godine, a godinu kasnije među novoformiranim vilajetima našla se i Bosna. Tekst Uredbe ili Zakona o vilajetima prvi put je djelimično izmijenjen 1867. godine, a zatim je značajno proširen i dopunjen 1871. godine. Za ovaj rad najznačajniji i najpotrebniji je tekst zakona iz 1871. godine. Tom verzijom zakona je, naime, propisano osnivanje gradskih vijeća (*Belediye Meclisi*, *Belediye Dairesi*) u svim kazama.

To, međutim, nije bio početak osnivanja gradskih vijeća. Osmanske vlasti su sa time počele i ranije. Prvo gradsko vijeće osnovano je u jednom dijelu Istanbula još 1858, dok je prvo gradsko vijeće u provincijama osnovano u Ruščuku (današnji Ruse u Bugarskoj) u sklopu formiranja prvog vilajeta, Dunavskog. U Bosni, prvo gradsko vijeće osnovano je u vilajetskom glavnom gradu, Sarajevu. U centrima sandžaka takva vijeća postoje od 1870. godine, a zatim se osnivaju i u drugim kazama.¹ Do početka Hercegovačkog ustanka u Bosanskom vilajetu osnovana su 24 gradska vijeća (od toga 16 na prostoru današnje Bosne i Hercegovine) od 44 kaze koliko ih je bilo,² iako je zakonom iz 1871. godine³ propisano osnivanje gradskog

¹ Amir Krpić, Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875), *Sineza: Časopis za humanističke i društvene nauke* III/ 1, Banja Luka, 2022, 57.

² *Salname-i Vilayet-i Bosna* 1292.

³ Riječ je o Zakonu o opštoj administraciji vilajeta od 29. ševala 1287 (21. januara 1871). *Loi sur l'Administration Générale des Vilayets* u: Grègorire, A. (ur.), *Législation Ottomane, ou Recueil de lois, réglements, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, Vol. III, Bureau du Journal Thraky, Constantinople, 1874, 7-39.

vijeća u svakoj kazi koja je sjedište valije, mutesarifa ili kajmakama.⁴ Sa samo 54,5% kaza u kojima je osnovano gradsko vijeće (u okvirima današnje Bosne i Hercegovine samo 36,4%), Bosanski vilajet je bio na posljednjem mjestu među vilajetima u evropskom dijelu carstva. Tatsuya Sahara, koji je evropski dio carstva posmatrao po današnjim zemljama ili regijama (ne po ondašnjim vilajetima), utvrdio je da je u današnjoj Albaniji 61,9% kaza imalo gradsko vijeće, na Kosovu 75%, u južnoj Srbiji 85,7%, u Makedoniji 94,1%, u sjevernoj Grčkoj 92,8%, u Bugarskoj 94,5%, dok su u Dobrudži i Istočnoj Trakiji sve kaze imale svoje gradsko vijeće.⁵ Jasno je uočljivo, dakle, da se zakon u ovom slučaju dosljednije provodio u provincijama koje su bile bliže Istanbulu, a da gore navedeni procenti opadaju kako se udaljavamo od prijestonice u pravcu sjeverozapada. Osim udaljenosti od prijestonice, Sahara je pronašao i poveznicu između većeg broja kršćana i veće stope implementacije zakona, na šta ćemo se osvrnuti kasnije. Osim toga, kao uzrok niže stope implementacije zakona ukazao je na viši nivo reakcionarnog raspoloženja među muslimanima u zapadnijim provincijama, kakva je bila i Bosna, što se pokazalo u prvoj polovini 19. stoljeća.⁶

Osim gore spomenutog propisa o osnivanju gradskih vijeća u svim kazama, zakon iz 1871. godine propisao je također i sastav i djelokrug ovih vijeća. U tom smislu standardni sastav jednog gradskog vijeća trebali su činiti predsjednik (*reis*), potpredsjednik ili

⁴ Mahmoud Yazbak, *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, Brill, Leiden-Boston-Köln, 1998, 76.

⁵ Tatsuya Sahara, The Ottoman City Council and the beginning of the modernisation of urban space in the Balkans, u: *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, I. Freitag, M. Fuhnnann, N. Lafi, & F. Riedler (ur.), Routledge Taylor & Francis Group, London-New York, 2011, 33.

⁶ T. Sahara, The Ottoman City Council, 34.

zamjenik (*muavin*), šest izabраниh vijećnika (*aza*), gradski ljekar (*memleket tabibi*), inženjer (*mühendis*), sekretar ili pisar (*kâtib*) i blagajnik (*sandık emini*).⁷ U praksi tu je ponekad bio i veterinar (*baytar*), a on je zajedno sa ljekarom i inženjerom bio *ex-officio* član sa savjetodavnom ulogom.⁸ Također, gradski ljekar je na poziv naiba ili žandarmerije savjetovao u zdravstvenim ili forenzičkim pitanjima.⁹ U cjelini gledano, gradska vijeća su trebala predstavljati cjelokupno stanovništvo odgovarajućeg grada, odnosno kaze, ali zakon nije precizno odredio u kojem omjeru će stanovništvo, tačnije njegove različite zajednice biti predstavljene, zbog čega su i u praksi brojevi vijećnika varirali,¹⁰ što ćemo vidjeti kasnije i na primjeru gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu. Jedan dio članova vijeća biralo je lokalno stanovništvo posredno preko vijeća staraca, a odobravala je viša instanca vlasti. Izborni proces za gradska vijeća bio je identičan kao i za druga vijeća unutar vilajeta.¹¹ Izabrani vijećnici služili bi u pravilu dvije godine uz rotaciju članova na način da se jedna polovina mijenja svake godine.¹²

Zakon je propisao i ko ne može biti član gradskog vijeća. Tu su nabrojani oni osuđeni za krivične prekršaje, aktivni pripadnici vojske ili policije, kadije i naibi koji su već u službi u nekom od organa na području odgovarajućeg sandžaka ili kaze, pojedinci koji su zaduženi za rukovođenje bilo kojim od gradskih preduzeća i sve osobe mlađe

⁷ Loi sur l'Administration Générale des Vilayets, 35-36.

⁸ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London-Oxford-New York, 1961, 399.

⁹ M. Yazbak, *Haifa*, 79.

¹⁰ Isto, 76.

¹¹ Vidjeti: Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo, 1983, 125.

¹² Wajih Kawtharani, *The Ottoman Tanzimat and the Constitution*, *AlMuntaqa*, Vol. 1, no. 1, Arab Center for Research & Policy Studies, 2018, 53.

od dvadeset i pet godina. Vijeća su imala održavati dvije redovne sjednice svake sedmice, kao i vanredne sjednice po potrebi. Za održavanje sjednica neophodno je bilo postojanje kvoruma koji su činile dvije trećine članova vijeća. Odluke su donošene prostom većinom glasova, a u slučaju jednakog broja glasova, presudio bi glas predsjednika vijeća. Za učešće u radu gradskih vijeća, njegovi članovi nisu dobijali nikakvu novčanu naknadu.¹³

Osim obaveza u gradskom vijeću, vijećnici su mogli imati i druge zadatke vezane za odgovarajući grad. Recimo, zvanične vilajetske novine zabilježile su slučaj da je jedan član sarajevskog gradskog vijeća bio član komisije koja je imala zadatak da prati najvišu, srednju i najnižu cijenu pšenice na tržištu, kako bi se na osnovu tih cijena utvrđivala i cijena hljeba u gradu.¹⁴

Gradska vijeća imala su nadležnost nad gradnjom, socijalnom skrbi, javnom čistoćom, javnom rasvjetom, policijom, zdravstvenim i vatrogasnim uslugama. U pogledu gradnje, prioritet su imali putevi, a potom vodovodi i kanalizacije, osvjetljenje grada, uređenje javnih parkova, kontrola saobraćaja i vođenje dokumentacije o stanovništvu.¹⁵ Obavljajući svoje zadatke, gradska vijeća su morala voditi računa o svom budžetu, budući da se od njih tražilo da troškovi ni u kom slučaju ne prelaze prihode, tj. vijeća su trebala biti finansijski stabilna i samoodrživa.¹⁶ Imajući to u vidu, razumljivo je da su gradskim upravama ostavljene i određene nadležnosti u okviru nametanja i ubiranja poreza. Gradska vijeća su mogla nametati poreze na gradnju,

¹³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 57. Citirano prema *Loi sur l'Administration Générale des Vilayets*, 36-37.

¹⁴ *Bosna*, 182, 6. decembar/24. novembar 1869.

¹⁵ Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta*, 120; T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 31-32.

¹⁶ T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 31; M. Yazbak, *Haifa*, 77.

imovinu, komercijalne objekte, skladišta, teretna kola u privatnom vlasništvu i čamce. Osim toga, mogla su nametati i tri vrste taksi i to 1% od vrijednosti robe uvezene u odgovarajuću kazu, zatim na vaganje i mjerenje lokalnih proizvoda (*kantar*), te na gradske usluge poput izdavanja građevinskih dozvola, održavanja čistoće i sigurnosti u kazi. Osim prihoda od poreza i nameta, gradska vijeća su primala i redovne vladine subvencije kao drugi izvor prihoda.¹⁷

U pojedinim salnamama¹⁸ za Bosanski vilajet zabilježeni su i gradski prihodi, ali ne u svim, zbog čega ne možemo rekonstruisati cjelokupnu sliku o radu gradskih vijeća u tom smislu. Ono što je u salnamama zabilježeno, donosimo u prilogu Tabela 17.

Na osnovu zakona iz 1871. godine u Bosanskom vilajetu uspostavljena je većina do početka ustanka osnovanih gradskih vijeća. On je u Osmanskom carstvu na snazi ostao do 1913. godine,¹⁹ iako je 1877. godine novim zakonom gradska uprava dobila svoj potpuniji oblik.²⁰ Naravno, taj zakon se u Bosanskom vilajetu nije mogao primijeniti zbog ustanka i krize koja je u tom trenutku bila aktuelna,²¹ pa je Bosna i Hercegovina dočekala kraj osmanske vlasti i austrougarsku okupaciju sa postojećim zakonskim regulativama.

Kako bismo bolje pratili primjenu principa izborne ravnopravnosti propisanog zakonom iz 1871. godine, poslužiti ćemo se podacima iz prvog austrougarskog popisa stanovništva u Bosni i

¹⁷ M. Yazbak, *Haifa*, 77-78.

¹⁸ O salnamama za Bosanski vilajet vidjeti: Bisera Nurudinović, *Bosanske salname (1866-1878 i 1882-1893), Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11, Sarajevo, 1961, 253-265.

¹⁹ Reşat Kasaba, *The Cambridge History of Turkey: volume 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008, 27.

²⁰ D. Kushner, *Palestine In The Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Yad Izhak Ben Zvi-E. J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986, 7.

²¹ *Sarajevski list*, XIX/70, 12. juni/31. maj 1896.

Hercegovini (1879). Taj popis ćemo koristiti iz dva razloga. Prvo, zato što je vremenski bliži periodu koji nas ovdje interesuje od zvaničnih osmanskih popisa i procjena broja stanovništva. Izuzetak su, naravno, podaci koje donose salname iz 1870. i 1871. godine. Međutim, ti podaci se odnose samo na zbirni broj stanovnika po sandžacima, pa su za ovu svrhu neupotrebljivi. To je ujedno i drugi razlog korištenja popisa stanovništva iz 1879. godine. Također, treba napomenuti da vremenski bliske podatke donosi i Pasko Vasa u svojim zabilješkama o Ahmed Dževdet-pašinoj misiji u Bosni 1864. godine.²² Tu su navedeni podaci po svim kazama, ali ne i podaci za uža gradska područja. Naravno, vrijedi napomenuti i to da demografska slika koju donosi popis stanovništva iz 1879. godine nije bila u cijelosti identična stanju iz perioda 1866-1875. Između tog perioda i pomenutog popisa odvijali su se burni događaji u sklopu Balkanske krize, koji su sigurno ostavili posljedice na strukturu i broj stanovništva. Ipak, sa sigurnošću možemo pretpostaviti da nije moglo biti tako velikih promjena koje bi u značajnijoj mjeri izmijenile demografsku sliku. U odbranu ove tvrdnje možemo navesti primjer grada Sarajeva. U Vasinim zabilješkama ovaj grad je imao 10.408 muških stanovnika – jer se podaci odnose samo na muško stanovništvo. Uzimajući u obzir da je omjer muškog i ženskog stanovništva približno jedan prema jedan, to znači da je grad Sarajevo 1864. godine imao oko 20.816 stanovnika. Prema prvom austrougarskom popisu stanovništva, grad Sarajevo imao je 21.377 stanovnika. Razlika je, dakle, u približno 500 stanovnika, što nije veliko, nelogično ili nemoguće odstupanje za period od petnaest godina. Po sličnoj računici, nema velikih odstupanja ni kada je riječ o broju stanovnika po vjerskoj pripadnosti. Prema tome, podatke iz prvog

²² Pasko Vasa, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958, 28-29.

austrougarskog popisa stanovništva možemo uzeti kao relevantne.

Gradsko vijeće Sarajeva

Kako je ranije navedeno, najprije je osnovano gradsko vijeće u Sarajevu kao vilajetskom glavnom gradu, što je ujedno bilo i jedno od prvih gradskih vijeća na osmanskome Balkanu.²³ Za ovo gradsko vijeće zato i imamo najviše podataka, budući da ga bilježe salname za svaku godinu naznačenog perioda. Sarajevsko gradsko vijeće imalo je najveći broj članova od svih gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu. To bez sumnje možemo pripisati činjenici da je Sarajevo bilo i najveći grad u vilajetu. Na popisu stanovništva 1879. godine grad Sarajevo imao je 21.377 stanovnika, od čega je bilo 14.848 muslimana, 3.747 pravoslavaca, 2.077 Jevreja i 698 katolika.²⁴ U procentima to znači da su muslimani činili 69,46% gradskog stanovništva, pravoslavci 17,53%, Jevreji 9,72% i katolici 3,27%.

Broj članova vijeća varirao je između sedam i jedanaest, s tim što je od objave zakona iz 1871. broj članova uvijek bio deset ili jedanaest. To je, dakle, prilično malo odstupanje od onoga što je propisano zakonom. Imenovani članovi ili članovi po funkciji (ljekar, inženjer i blagajnik) nisu uvijek bili prisutni, ali jesu u posljednje tri godine, dakle nakon objave novog zakona. Tu je također bio i veterinar. Među imenovanim zatičemo i nemuslimane (izvjesni ljekar Filib-efendi i inženjer Antun Linardević), što nije bio čest slučaj u gradskim vijećima u Bosni. Kada je riječ o predsjednicima vijeća, u Sarajevu,

²³ T. Sahara, *The Ottoman City Council*, 33.

²⁴ Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina / Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine u: *Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina / Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Amtliche Ausgabe, Sarajevo, 1880, 9.

kao i u svim drugim kazama u Bosanskom vilajetu, oni su dolazili iz redova muslimanskog stanovništva. Ukupno su bila četiri različita predsjednika sarajevskog gradskog vijeća, od kojih jedan sa titulom bega, jedan sa titulom age i dvojica sa titulom efendije.

Kada su samo izabrani članovi u pitanju, njih je uvijek bilo pet, sa izuzetkom 1868, kada ih je bilo šest. Četiri zajednice podijeljene po vjerskoj pripadnosti u Sarajevu ravnopravno su bile zastupljene među ovim članovima, a omjer je varirao. Muslimana su uvijek bila dvojica, osim 1868. kada su bila trojica. Kod nemuslimana uglavnom su bila dva pravoslavna (u salnamama oznaka *Ortodoks*) i jedan Jevrej (*Musevi*), dok je u nekim godinama i katolička zajednica imala svog člana. Vjerska pripadnost nemuslimanskih vijećnika nije naznačena u svim salnamama (u prvim uglavnom jeste, kasnije rjeđe), ali se na osnovu imena može pretpostaviti da je izvjesni Antoga 1870. i 1871. dolazio iz katoličke zajednice (*Latin*). Razlog manjeg broja katoličkih vijećnika bez sumnje leži u činjenici da su katolici bili najmalobrojnija zajednica u gradu, kako je gore navedeno, pa stoga se nisu uvijek mogli izboriti za mjesto u vijeću.

Kada je u pitanju socijalni status ili socijalna pripadnost izabranih članova gradskih vijeća, također možemo izvući određene zaključke na osnovu salnama. Najprije treba reći da su titule, redovno navođene uz imena, uglavnom označavale i socijalnu pripadnost te osobe. U tom smislu one sa titulom *beg* možemo označiti kao krupne zemljoposjednike. Titula efendije označavala je osobu koja je prošla osmanski obrazovni sistem ili je pripadala vjerskoj 'inteligenciji'. Na primjer, salname redovno pravoslavne mitropolite i jevrejske rabine označavaju titulom *efendi*.²⁵ Lokalna ugledna ili imućna lica, kao i

²⁵ Opširnije o Jevrejima u organima uprave u Bosanskom vilajetu vidjeti: Adnan Kadrić, *Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (A Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman*

oficiri vojske i žandarmerije (zaptija) označavani su titulom *aga*. Naravno, neophodno je ostaviti i prostora za odstupanja, kao i mogućnost da su pisari u nekim slučajevima možda napravili grešku pri pisanju.

U svakom slučaju, uzimajući u obzir gore navedeno, možemo vidjeti da su među izabranim muslimanima bila četvorica *aga* i tri *bega*. Nije bilo pripadnika svjetovne inteligencije među izabranim muslimanskim vijećnicima, ali su oni pokrivali sve funkcije na koje se stupalo imenovanjem (*blagajnik*, *pisar* i *dr.*). Svi nemuslimani su, razumljivo, bili lokalni uglednici, budući da nisu mogli dolaziti iz redova krupnih zemljoposjednika. Izuzetak je spomenuti ljekar *Filibefendi* (*Filip?*). Sastav Gradskog vijeća Sarajeva za period 1866-1875. dat je u prilogu Tabela 1.

Gradska vijeća u sjedištima sandžaka

Gradska vijeća u sjedištima *mutesarifâ* počinju sa radom 1870. godine, sa izuzetkom *Novopazarskog sandžaka*, u čijem sjedištu je vijeće osnovano godinu kasnije. *Mostar*, *Travnik*, *Donja Tuzla*, *Banja Luka* i *Bihać* bile su centralne kaze *sandžaka*, tj. sjedišta njihovih *mutesarifâ*. Najveći grad među njima bio je *Mostar*, sjedište *mutesarifa Hercegovačkog sandžaka*. On je na popisu stanovništva 1879. godine imao 10.846 stanovnika. Od tog broja 6.421 bili su muslimani, 3.026 pravoslavci, 1.366 katolici i 35 Jevreji.²⁶ Procentualno, 59,20% stanovništva činili su muslimani, 27,90% pravoslavci, 12,59% katolici i 0,32% Jevreji. *Mostar* je bio grad koji je imao najpribližniji omjer muslimanskog, pravoslavnog i katoličkog stanovništva od svih centralnih gradova *sandžakâ*. U tom smislu je,

²⁶ Empire in the Second Half of the 19th Century), *OTAM* 33, Ankara, 2013, 95-111.
Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 106.

barem po slovu zakona, trebao imati i najpribližniji omjer izabраниh članova vijeća.

U pet godina koliko ih je u ovom radu uzeto u razmatranje, mostarsko Gradsko vijeće imalo je između osam i deset članova. Članovi sa savjetodavnom ulogom nisu uvijek bili prisutni. Tačnije, iako je vijeće imalo sve na početku navedene i zakonom predviđene savjetodavne članove, ni u jednoj godini razmatranog perioda nije se desilo da su svi oni istovremeno članovi vijeća. Tako je recimo inženjer bio u vijeću u prve dvije godine, a kasnije ga nije bilo, dok su ljekar i veterinar prisutni u posljednje dvije godine, a do tada ih nije bilo. Karakteristično za Gradsko vijeće Mostara je i to što je 1875. godine u njegovom sastavu bio i sekretar gradskog sirotišta (*Gurebâ Hastanesi Kâtibi*), što nije zabilježeno ni u jednoj drugoj kazi u cijelom vilajetu. Zanimljivo je također da ovo gradsko vijeće ni u jednoj godini nije imalo blagajnika. Izabраниh članova bilo je između četiri i šest, a omjer je odražavao vjersku strukturu stanovništva kaze Mostar u mjeri u kojoj je to bilo moguće. Muslimani su imali dva ili tri izabrana vijećnika, a pravoslavci i katolici najmanje po jednog u svakoj godini naznačenog perioda. Za razliku od Sarajeva, ovdje nije bilo izabраниh Jevreja, a razlog tome je njihova malobrojnost, koja im nije omogućavala da imaju člana vijeća.

Četiri različita predsjednika imalo je ovo gradsko vijeće, a svi su bili muslimani. U prve dvije godine predsjednik je dolazio iz žandarmerijskog oficirskog kadra – zaptijski binbaša, a potom tabor-aga.²⁷

²⁷ Tačnu ekvivalenciju osmanskih i modernih vojnih činova i vojnih jedinica teško je izvršiti. U doslovnom prevodu binbaša znači zapovjednik hiljade, tj. jedinice od hiljadu ljudi. Hiljadu ljudi može činiti bataljon ili puk. Prema tome, ekvivalent binbaši bio bi potpukovnik ili pukovnik. Tabor također može biti bataljon. Takvu ekvivalenciju izvršio je Johan Roskiéwicz u svojoj studiji o Bosni i Hercegovini. Prema tome, i tabor-aga također može biti potpukovnik. Vidjeti: Johann Roskiéwicz, *Studien über Bosnien und die*

Među imenovanim članovima muslimane, osim na mjestu predsjednika, redovno imamo na poziciji pisara. Veterinar je također bio musliman, dok je među inženjerima bilo i muslimana i kršćana. Ime ljekara u 1874. i 1875. godini uz sav uloženi trud nisam uspio pročitati, ali se čini da se radi također o nemuslimanskom imenu.

Kada su u pitanju izabrani članovi, po pet različitih osoba predstavljalo je muslimane i nemuslimane. Od tih pet, kod muslimana su bila dva pripadnika begovata i tri lokalna uglednika. Kod nemuslimana također su zabilježena dva imena sa titulom beg, što je inače bio vrlo rijedak slučaj. Sastav Gradskog vijeća Mostara dat je u prilogu Tabela 2.

Treće po veličini gradsko područje u Bosanskom vilajetu bila je Banja Luka, sjedište mutesarifa istoimenog sandžaka. Ona je 1879. godine imala 9.560 stanovnika, od čega su njih 6.747 bili muslimani, 1.893 pravoslavci, 1.006 katolici i 187 Jevreji.²⁸ U procentima to znači da su muslimani činili 67,72% gradskog stanovništva, pravoslavci 19,8%, katolici 10,52% i Jevreji 1,96%.

Gradskim vijećem Banje Luke²⁹ u pet godina naznačenog perioda predsjedavala su dva različita lica, obojica muslimani iz sloja begovata. Ukupno je članova vijeća u početku bilo dvanaest, ali se taj broj vidno smanjio nakon donošenja zakona 1871. godine, najprije na devet, a onda trajno na sedam. Karakteristika ovog gradskog vijeća su gradski farmaceut (*memleket eczacı*) i službenik za sastavljanje ugovora (*konturato memuru*), koje ne susrećemo ni u jednom drugom

Herzegovina, F. A. Brockhaus, Leipzig-Wien, 1868, 382.

²⁸ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 33.

²⁹ O sastavu Gradskog vijeća Banje Luke i izbornoj ravnopravnosti u njemu pisao sam u jednom ranijem radu. Dio teksta iz tog rada donosim i u ovom radu zbog njegove kompletnosti. Vidjeti: A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 58.

gradskom vijeću. Od predviđenih savjetodavnih članova, samo su gradski ljekar i pisar bili prisutni. Broj izabranih članova u prvoj godini postojanja vijeća bio je šest, a u svim narednim godinama četiri. Izborna ravnopravnost ispoštovana je u svim slučajevima, osim 1873. godine, kada su bila tri muslimana i jedan nemusliman. Uz taj izuzetak, može se reći da su izabrani članovi oslikavali vjerski sastav gradskog stanovništva Banje Luke. Ukupno je bilo po šest različitih muslimanskih i nemuslimanskih vijećnika. Uglavnom su izabrani lokalni uglednici, sa izuzetkom dva pripadnika inteligencije. Sastav Gradskog vijeća Banje Luke dat je u prilogu Tabela 3.

Četvrta kaza po brojnosti gradskog stanovništva bio je Travnik. Gradsko područje Travnika 1879. godine imalo je 5.887 stanovnika. Od tog broja 3.482 bili su muslimani, 1.455 katolici, 576 pravoslavci i 374 Jevreji.³⁰ Muslimani su, dakle, procentualno činili 59,15% gradskog stanovništva u Travniku, što je njihov najmanji udio u gradskom stanovništvu jednog grada-sjedišta sandžaka. Katolici su činili 24,72% stanovništva ovog grada, pravoslavci 9,78%, a Jevreji 6,35%.

Ukupan broj članova travničkog gradskog vijeća varirao je između pet i osam. Sastav vijeća je tek u posljednjoj godini razmatranog perioda donekle bio u skladu sa onim što je zakon propisao. Ljekar je ušao u sastav gradskog vijeća tek u posljednjoj godini, dok inžinjera uopšte nije bilo. Veterinar je bio prisutan u posljednje dvije godine, a u posljednjoj se pojavljuje i blagajnik, s tim što je tu funkciju obavljalo isto lice koje je bilo i pisar. Vijećem su predsjedavala dva muslimana i to jedan pripadnik krupnog zemljoposjedničkog plemstva i jedan lokalni uglednik. Muslimani su također pokrivali i sve ostale neizborne pozicije (pisar, ljekar, veterinar).

Izabranih vijećnika bilo je tri ili četiri i uvijek su uključivali

³⁰ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 61.

pripadnike sve četiri zajednice, u pravilu po jednog iz svake od njih. Izuzeci su dvije godine u kojima su bila po tri izabrana vijećnika, pa tada nije bilo izabranog muslimana, a u drugom slučaju izabranog katolika. Pogledamo li gore navedenu vjersku strukturu stanovništva grada Travnika, možemo reći da je sastav gradskog vijeća bio usklađen sa demografskom slikom. Ipak, izostanak muslimanskog vijećnika (1873) i katoličkog (1875) možemo smatrati odstupanjem, budući da je muslimana u gradu bilo daleko najviše, a da je katolika bilo više nego pravoslavaca i Jevreja. Jedno objašnjenje ovog odstupanja može biti to da su u trenutku sastavljanja salnama dotična vijećnička mjesta bila privremeno upražnjena. Drugo objašnjenje može biti da je izborno tijelo „zakazalo“ na izborima.

U travničkom gradskom vijeću imamo zanimljiv slučaj da su izabrani vijećnici iz svih zajednica uvijek bile iste osobe: izvjesni Hadži Ibrahim-aga iz reda muslimana, Anto-aga iz reda katolika, Cvijo-aga iz reda pravoslavaca i Eizere-aga iz reda Jevreja.³¹

Donja Tuzla bila je peti grad u Bosanskom vilajetu po broju stanovnika. Na popisu stanovništva 1879. njeno gradsko područje imalo je 5.119 stanovnika, od kojih su 3.918 bili muslimani, 947 pravoslavci, 237 katolici i 17 Jevreji.³² U procentima to znači da su muslimani činili 76,54% gradskog stanovništva, pravoslavci 18,5%, katolici 4,63% i Jevreji samo 0,33%.

Gradsko vijeće Donje Tuzle imalo je između sedam i devet članova. Od savjetodavnih članova tu su bili samo pisar u svim godinama i ljekar od 1873. godine. Inženjera i blagajnika nije bilo ni u jednom slučaju, pa možemo reći da je sastav ovog gradskog vijeća odstupao od zakonskog

³¹ Adnan Kadrić je u svom radu o Jevrejima u upravnim organima Bosanskog vilajeta ime ovog Jevreja naveo kao Ezre-aga (A. Kadrić, *Jews in the State Agencies*, 102-106.)

³² Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 83.

propisa, ali je bio konstantan. Vijećem su u prve dvije godine predsjedavali oficiri žandarmerije, a nakon toga civilna lica sa titulom age i efendije. Na svim neizbornim pozicijama bili su muslimani.

Na izbornim pozicijama također imamo stabilan odnos. Pet izabranih vijećnika bilo je u svim godinama, osim u posljednjoj (četiri). Muslimani su uvijek imali dva izabrana vijećnika, pravoslavci također dva osim te posljednje godine kada je bio jedan, a katolici u svim godinama po jednog. Izborna ravnopravnost je, prema tome, ovdje skoro bez izuzetka ispoštovana, budući da je sastav gradskog vijeća oslikavao demografsku sliku grada. Jevreja nije bilo, što je sasvim razumljivo ako se u obzir uzmu gore navedeni podaci sa popisa stanovništva. Posmatrajući izborne pozicije, kod muslimana i pravoslavaca susrećemo po četiri (pod pretpostavkom da su navedeni Hašim-aga i Hašim-efendi jedna te ista osoba), a kod katolika tri različita lica. Od izabranih muslimana, dvojica su bili krupni zemljoposjednici, a druga dvojica lokalni uglednici. Cijeli sastav Gradskog vijeća Donje Tuzle dat je u prilogu Tabela 5.

Među bosanskohercegovačkim kazama koje su bile sjedišta mutesarifa, odnosno centri sandžaka, najmanje gradsko područje imao je Bihać. Ovaj grad je na prvom austrougarskom popisu stanovništva imao 3.097 stanovnika. Muslimana je od toga bilo 2.594, pravoslavaca 258, katolika 173 i Jevreja 72.³³ Bihać je po ovome bio grad sa najdominantnijom muslimanskom većinom i grad sa najmanjim procentualnim udjelom pravoslavnog stanovništva.

Ukupno je uvijek bilo sedam ili osam članova gradskog vijeća u Bihaću, s tim što su u salnami za 1874. godinu naznačena tri u tom trenutku upražnjena mjesta. Ljekara, inženjera i blagajnika ni u jednoj godini nije bilo u ovom gradskom vijeću. Svi predsjednici i pisari bili

³³ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 47.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

su muslimani i svi su pripadali krugu inteligencije, osim jednog oficirskog lica.

Izabranih vijećnika bilo je pet ili šest, sa izuzetkom 1874. godine kada su navedena samo tri imena, ali je isto toliko mjesta ostala prazno, pa možemo reći da je i tada bilo šest izabranih vijećnika. Sve četiri zajednice imale su svoje izabrane vijećnike, ali ne u svakoj godini. Muslimana je uvijek bilo dva ili tri, a ukupno je pet različitih lica dolazilo iz ove zajednice. Zanimljivo je da su svi bili lokalni uglednici. Salname za prve dvije godine naznačenog perioda navode i vjersku pripadnost nemuslimanskih vijećnika, tako da sa sigurnošću znamo da su pravoslavci, katolici i Jevreji također imali vijećnike iz svojih redova. Kasnije salname ne donose te oznake, pa se iz samih imena u ovom slučaju ne može sa sigurnošću utvrditi kojoj zajednici je koji vijećnik pripadao, budući da su imena koja su navedena korištena i kod pravoslavaca i kod katolika (Pero, Luka, Ivan). Osim toga, tu su dva imena koja su u najmanju ruku nejasna, koja možda nisu ispravno ni navedena, ali koja sam pročitao najbolje što sam mogao (Mićo-aga (ميچو) i Bjelkan-aga (بيلقان ili بيلقان)). Sastav Gradskog vijeća Bihaća u cijelosti je dat u prilogu Tabela 6.

Sedma kaza koja je bila sjedište jednog sandžaka u Bosanskom vilajetu bila je Sjenica, u kojoj je odsjedao mutesarif Novopazarskog sandžaka. U ovom slučaju podaci sa popisa stanovništva iz 1879. godine nam ne mogu pomoći, budući da Novopazarski sandžak nije bio pod austrougarskom upravom. Prema tome, nemamo tačne podatke o demografskoj slici sjeničkog gradskog područja. Donekle od pomoći mogu biti podaci koje je ostavio Vasa sredinom šezdesetih godina 19. stoljeća. U cijeloj kazi Sjenica 1864. godine bilo je 3.786 muškaraca (tj. oko 7.572 stanovnika oba spola), od čega je muslimana bilo 1.813 muškaraca (oko 3.626 ukupno), a kršćana zajedno

(uglavnom pravoslavaca) 1.955 (oko 3.910 ukupno).³⁴ Ovi podaci nam omogućavaju da bar približno imamo predstavu o omjeru muslimana i nemuslimana u Sjenici. Ipak, iako je omjer u cijeloj kazi približno jednak, to ne mora nužno značiti da je takav omjer bio i u užem gradskom području. Primjer toga je, recimo, Banja Luka, gdje su pravoslavci bili većina u cijeloj kazi, ali su u gradu, kako smo ranije vidjeli, muslimani bili većinska zajednica. U svakom slučaju, bez više podataka ne možemo izvući precizne zaključke o demografskoj slici gradskih područja u Novopazarskom sandžaku.

Za razliku od ostalih centralnih kaza sandžaka, gradsko vijeće Sjenice osnovano je 1871. godine. Vijeće je imalo od pet do sedam članova, s tim što su u posljednjoj godini u vijeću bila još trojica pripravnika (*mülazimin*). Osim predsjednika i izabranih članova, pojavljuju se još samo pisar i ljekar. Svi predsjednici vijeća i ovdje su bili muslimani, kao i pisari, dok je ljekar bio pravoslavac. Tri različita lica su bila na mjestu predsjednika vijeća, od čega su dvojica dolazili iz redova inteligencije, uz jednog lokalnog uglednika. Izabranih članova uglavnom je bilo četiri, osim jedne godine kada ih je bilo tri. Omjer je, izuzevši tu godinu, uvijek bio dva prema dva. S obzirom da katoličkog i jevrejskog stanovništva faktički nije ni bilo u ovoj kazi, razumljivo je da su izabrani vijećnici dolazili iz redova muslimanskog i pravoslavnog stanovništva. Muslimane su predstavljala četiri različita lica, od kojih je jedan bio krupni zemljoposjednik, a trojica lokalni uglednici, dok su pravoslavce predstavljala tri različita lica. Sastav Gradskog vijeća Sjenice u periodu od 1871. do 1875. godine predstavljen je u prilogu Tabela 7.

Gradska vijeća u ostalim kazama

Osim kaza koje su bile sjedište valiije ili mutesarifa, gradska vijeća su

³⁴ P. Vasa, *Bosna i Hercegovina*, 29.

osnovana u još sedamnaest kaza u Bosanskom vilajetu zaključno sa 1875. godinom. Gledajući po sandžacima, najviše gradskih vijeća u ovim ostalim kazama osnovano je u Novopazarskom sandžaku (sedam), a potom u Banjalučkom i Zvorničkom (po tri). U Sarajevskom i Hercegovačkom sandžaku, osim centralne kaze, samo još po dvije kaze su imale svoje gradsko vijeće, dok u Travničkom i Bihaćkom sandžaku gradskih vijeća nije bilo u ostalim kazama. Geografski posmatrano, uočljivo je da je najveća stopa osnovanih gradskih vijeća na jugoistoku vilajeta, a najmanja na sjeverozapadu. To se u potpunosti uklapa u Saharino zapažanje spomenuto na početku teksta o poveznici između stope osnovanih gradskih vijeća i geografskom položaju određene oblasti. To je, dakle, vrijedilo za cijeli osmanski Balkan, a vidimo da je vrijedilo i unutar samog Bosanskog vilajeta.

Uzmemo li drugu Saharinu tvrdnju – da je broj gradskih vijeća bio veći u područjima gdje je bilo nešto više nemuslimana, dobijamo pak nešto šareniju sliku. Omjer muslimanskog i kršćanskog stanovništva u sandžacima Bosanskog vilajeta približno je jednak u većini slučajeva. Konkretno, prema podacima iz 1871. godine,³⁵ u Sarajevskom sandžaku taj omjer je u procentima iznosio – radi jednostavnosti zaokružiti ćemo brojke – 55 prema 41 u korist muslimana; u Zvorničkom 51 prema 46 u korist muslimana; u Bihaćkom 53 prema 45 u korist muslimana; u Travničkom 52 prema 46 u korist kršćana; u Hercegovačkom 50 prema 48 u korist kršćana. Jedina značajnija odstupanja su Banjalučki sandžak, gdje je omjer iznosio 66 prema 33 u korist kršćana, te Novopazarski sandžak, u kojem je omjer bio 62 prema 36 u korist muslimana. Povežemo li ove podatke sa ranije navedenim podacima o broju osnovanih gradskih vijeća po sandžacima, primjećujemo da druga Saharina tvrdnja nije

³⁵ S. V. B. 1288, 134-135.

održiva bar kada je Bosanski vilajet u pitanju. Sandžaci sa približno jednakim omjerom muslimanskog i kršćanskog stanovništva nemaju jednaku stopu osnovanih gradskih vijeća. U Sarajevskom i Zvorničkom sandžaku 42%, odnosno 44% kaza imale su gradska vijeća, dok su u Hercegovačkom, Travničkom i Bihaćkom sandžaku ti procenti značajno niži (redom: 27%, 16%, 12%; brojke su zaokružene). Osim toga, sandžak sa najvećim procentualnim udjelom muslimanskog stanovništva je ujedno i sandžak sa najviše osnovanih gradskih vijeća (8/10, tj. 80%). Saharina tvrdnja je primjenjiva samo u slučaju Banjalučkog sandžaka, gdje je također 80% kaza imalo svoje gradsko vijeće prije početka Hercegovačkog ustanka (4/5). Prema tome, možemo sa sigurnošću zaključiti da u Bosanskom vilajetu nije postojala korelacija između stope osnovanih gradskih vijeća i udjela kršćanskog stanovništva u odgovarajućem sandžaku.

Nakon što smo utvrdili da je udaljenost od Istanbula zaista igrala ulogu u (ne)osnivanju gradskih vijeća, a vjerska struktura stanovništva nije, nameće se pitanje od čega je zavisilo da li će jedna kaza imati gradsko vijeće? To se čini mnogo kompleksnijim pitanjem, jer izvori korišteni u ovom radu ne daju odgovor. Uzmimo u obzir sljedeće. Prvo, ostavimo na trenutak Novopazarski sandžak po strani. Tamo je osam od deset kaza imalo svoje gradsko vijeće. Vijeća nisu osnovana samo u Kolašinu i Trgovištu. Jedan od razloga za to možda nam otkriva jedan navod iz zvaničnog vilajetskog lista. Naime, govoreći o jednoj drugoj obližnjoj kazi (Nikšić), zapisano je sljedeće: „*Premda bi trebalo da se ovakve građevine podižu troškom prihoda beledije, no pošto je rečeno žiteljstvo prošlim ratom toliko oštećeno, da se carskom milošću i prehranjuje, to u tom mjestu ne može biti govora o belediji (...)*“³⁶ Dakle, loša socijalna situacija u kazi mogla je biti

³⁶ Bosna, 214, Sarajevo, 14/26. jula 1870. Beledija koja se spominje je *belediye*

jedan od razloga što ta kaza nije imala gradsko vijeće. Međutim, to sigurno ne može biti presudan razlog, jer drugi slučajevi se ne uklapaju u to. Teško bi bilo zamisliti da, recimo, Bijeljina ili Gračanica, razvijena trgovačka mjesta, nisu imala dovoljno prihoda da osnuju svoje gradsko vijeće.³⁷

Pogledamo li koje su kaze imale gradsko vijeće, a koje ne, vrlo je teško donijeti zaključak šta je bio presudan faktor u (ne)osnivanju vijeća. Broj stanovništva također ne nudi odgovor. Jednostavno, ne nazire se bilo kakav obrazac. Konkretno, neračunajući Novopazarski sandžak, u Bosanskom vilajetu je deset kaza imalo gradsko vijeće.

Prema popisu stanovništva iz 1879. godine, najmanje gradsko područje među njima imala je kaza Višegrad (1.142 stanovnika), a najveće Tešanj (5.372 stanovnika). Od Višegrada su veća gradska područja imali Fojnica, Kreševo, Kladanj, Cazin, Stari Majdan, Gornja Tuzla (svi do 2.000), zatim Vareš, Novi, Petrovac, Zenica i Foča (do 3.000), Gračanica (do 4.000), potom Prijedor i Livno (do 5.000), te u konačnici Bijeljina sa preko 6.000 stanovnika. Izuzimajući Gradišku, Tešanj i Visoko, sve kaze koje su imale gradsko vijeće, a nisu bile centri sandžaka, imale su gradska područja sa manje od 3.000 stanovnika. To znači da imamo tri grada bez gradskog vijeća koji su bili veći od većine gradova sa gradskim vijećima, te Bijeljinu, koja je bila veći grad od svih gradova sa gradskim vijećima. Štaviše, Bijeljina je imala veće gradsko područje čak i od nekih gradova koji su bili centri sandžaka, poput Bihaća, Donje Tuzle i Travnika. Veličina gradskih područja, prema tome, također nije bila presudan faktor u

meclisi, tj. gradsko vijeće.

³⁷ Primjera radi, Gračanica je imala pet sedmičnih bazara, više nego ijedna druga kaza u Zvorničkom sandžaku. S. V. B. 1284, 91.; S. V. B. 1285, 103. Bijeljina je pred Hercegovački ustanak imala više dućana i hanova od bilo koje druge kaze u Zvorničkom sandžaku. S. V. B. 1292. 138.

osnivanju gradskih vijeća.³⁸

Sada ćemo se vratiti gradskim vijećima pojedinačno, te hronološkim redom predstaviti preostala gradska vijeća. Počet ćemo sa Novopazarskim sandžakom, budući da su prva gradska vijeća u kazama koje nisu bili centri sandžaka osnovana upravo u ovom sandžaku. Riječ je o kazama Novi Pazar i Taslidža, čija su gradska vijeća osnovana iste godine kada i ono u Sjenici, centru ovog sandžaka.

Gradsko vijeće u Novom Pazaru imalo je između četiri i šest članova u četverogodišnjem periodu koji nas ovdje zanima. Osim predsjednika i izabranih vijećnika, samo su pisari bili prisutni, dok drugih članova propisanih zakonom nije bilo. Svi predsjednici i pisari bili su muslimani, pripadnici inteligencije, uz jednog bega na poziciji predsjednika. Broj izabranih članova je varirao između dva i četiri, a ni omjer muslimanskih i nemuslimanskih vijećnika nije bio stabilan. U prvoj godini od tri izabrana vijećnika svi su bili muslimani, a u narednim godinama svaki put je bio samo po jedan kršćanski vijećnik. Šest različitih lica bili su muslimanski vijećnici, a svi su bili lokalni uglednici, dok su kršćane predstavljala dva lica. Sastav Gradskog vijeća Novog Pazara dat je u prilogu Tabela 8.

Nije mnogo drugačije bilo ni u Pljevljima, tadašnjoj Taslidži. Najveća odstupanja broja članova vijeća zabilježena su ovdje – od tri do osam. Drugih članova vijeća ni ovdje nije bilo. Pozicije predsjednika i pisara u svim slučajevima pripadale su muslimanima. U svakoj godini drugo lice je predsjedavalo vijećem, a među njima su bila tri lokalna uglednika i jedan krupni zemljoposjednik, dok su na pisarskoj poziciji bez izuzetka bili pripadnici inteligencije. Gore spomenuto odstupanje u broju članova rezultat je nejednakog broja

³⁸ Za podatke o broju stanovništva koji se navode u ovom paragrafu vidjeti: Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine.

izabranih članova. U prvoj godini je samo jedno ime navedeno, a u drugoj čak šest. Tada su četiri muslimana izabrana u vijeće i dva pravoslavca, dok je u posljednje dvije godine izborna ravnopravnost dosljedno ispoštovana omjerom dva prema dva. Po četiri različite osobe pokrivala su pozicije izabranih vijećnika iz redova muslimana i kršćana, preciznije pravoslavaca, budući da katolika generalno u Novopazarskom sandžaku skoro da nije ni bilo. Kod muslimana, od te četvorica, dvojica su bili krupni zemljoposjednici i dvojica lokalni uglednici. Članovi Gradskog vijeća Taslidže navedeni su u prilogu Tabela 9.

Budući da salnama za 1872. godinu nije bila dostupna pri pisanju ovog rada, gradska vijeća ćemo dalje pratiti od 1873. godine. Te godine bilo je još sedam novih gradskih vijeća. Jedno od njih osnovano je u Mitrovici u Novopazarskom sandžaku, na krajnjem jugoistoku Bosanskog vilajeta. U tri godine razmatranog perioda ovo vijeće imalo je četiri ili pet članova, od čega su dva ili tri činili izabrani vijećnici. Uz njih i predsjednike, zabilježeni su pisar i blagajnik, ali samo po jednom. U prvoj godini zabilježena su dva izabrana člana, a kasnije tri. U svim slučajevima tu su bili predstavnici obje dominantne zajednice. Iako se radi o kraćem periodu i malom broju izabranih članova, ipak su se čak četiri lica promijenila kao predstavnici muslimana, od čega su trojica bili lokalni uglednici, a jedan pripadnik inteligencije. Pravoslavce su predstavljala dva različita lica. Popis članova Gradskog vijeća Mitrovice nalazi se u prilogu Tabela 10.

Ostala gradska vijeća osnovana (do) 1873. godine, njih sedam, odnose se na teritoriju moderne Bosne i Hercegovine. To nam je značajno jer nam ponovo omogućava da pratimo odnos izabranih vijećnika i zajednica u gradskim područjima iz kojih su oni dolazili. U Sarajevskom sandžaku gradska vijeća osnovana su u Višegradu i

Visokom. Kako je ranije navedeno u vezi Višegrada, ovo je po broju stanovnika kaza sa najmanjim gradskim područjem koja je imala gradsko vijeće. Prema popisu iz 1879. godine, u gradu je živjelo samo 1.142 stanovnika, od čega su njih 906 bili muslimani, 199 pravoslavci i 37 Jevreji.³⁹ Skoro četiri petine (79,33%) gradskog stanovništva su, dakle, činili muslimani; 17,43% pravoslavci i 3,24% Jevreji. Gradsko vijeće Višegrada stalno je imalo četiri člana i to izabrana. Nisam mogao utvrditi da li su pisari napravili grešku, pa su u dvije salname propustili navesti predsjednika vijeća, ili njega zaista nije ni bilo. U posljednjoj godini razmatranog perioda kao predsjednik vijeća naveden je kajmakam kaze, tako da je moguće da se ovdje zaista radilo o nekom posebnom slučaju. Omjer članova vijeća po vjerskoj pripadnosti je, u svakom slučaju, bio tri muslimana i jedan pravoslavac. Po četiri različite osobe iz obje zajednice služile su kao vijećnici. Među muslimanima su bila po dvojica krupnih zemljoposjednika i lokalnih uglednika. Uzimajući u obzir odnos zajednica u gradu, može se utvrditi da je izborna ravnopravnost u Gradskom vijeću Višegrada ispoštovana po principu proporcionalnosti.

Kada je Visoko u pitanju, u sve tri godine vijeće je imalo po šest članova, od kojih su četiri bili izabrani vijećnici. Predsjedavali su izvjesni Abdi-aga i Omer-aga, a pisarsku dužnost obavljao je izvjesni Omer-efendi. Izborne pozicije ravnopravno su raspoređene između muslimana i kršćana. Iako nema oznaka *Latin* ili *Ortodoks* uz imena, izvjesno je da se radi o pravoslavcima. To je i razumljivo ako se uzme u obzir da su na popisu stanovništva 1879. godine pravoslavci činili 29,32% gradskog stanovništva (brojem 1.233), a katolici tek 4,49% (brojem 189). Većinu su i u ovom gradskom području činili mus-

³⁹ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 29.

limani, kojih je bilo 2.933 od ukupno 4.205 stanovnika (69,75%).⁴⁰ Među muslimanima su četiri, a među pravoslavicima tri lica služila kao vijećnici. Od ta četiri muslimana po dvojica su bili krupni zemljoposjednici i lokalni uglednici. Gradsko vijeće Visokog je među onima u kojima je najdosljednije ispoštovan princip izborne ravnopravnosti. Popis članova ova dva Sarajevskom sandžaku pripadajuća gradska vijeća donosimo u prilogu Tabela 11.

Na području Zvorničkog sandžaka, 1873. godine su gradska vijeća imale kaze Brčko i Zvornik. Riječ je o dva približno jednaka gradska područja. Brčansko je na popisu 1879. godine imalo 2.901 stanovnika, dok je zvorničko imalo 2.512 stanovnika. Od toga, u slučaju Brčkog 1.843 stanovnika gradskog područja bili su muslimani, 919 pravoslavci, 93 katolici i 46 Jevreji,⁴¹ dok je u gradskom području Zvornika živjelo 1.809 muslimana, 653 pravoslavca i 50 Jevreja.⁴² Muslimani su, dakle, i u ova dva gradska područja činili apsolutnu većinu (63,53% u Brčkom; 72,01% u Zvorniku), a od ostalih zajednica u značajnijoj mjeri bili su zastupljeni samo pravoslavci (31,68% u Brčkom; 26% u Zvorniku). Katolici su činili 3,21% gradskog stanovništva u Brčkom, a u Zvorniku ih nije bilo, dok su Jevreji činili manje od 2% gradskog stanovništva u oba slučaja.

Sastav gradskih vijeća u ova dva grada se u mnogome razlikuje. Brčko je, poput Višegrada, bilo bez predsjednika, ali i bez drugih članova po funkciji. Samo po dva izabrana člana u sve tri godine razmatranog perioda činila su ovo gradsko vijeće. U sva tri slučaja tu su bili po jedan musliman i jedan pravoslavac. Iako sastav ovog vijeća ni približno nije oslikavao ono što je zakonom propisano, bar se, na

⁴⁰ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 25.

⁴¹ Isto, 85.

⁴² Isto, 101.

ovom malom uzorku, može reći da je izborna ravnopravnost bila ispoštovana. U slučaju Zvornika imamo drugačiju sliku. Prvo, iz nekog razloga u salnami za 1874. godinu nema Gradskog vijeća Zvornika. To je vrlo neobično, jer su njegovi članovi zabilježeni i godinu prije i godinu poslije. U te dvije zabilježene godine, vijeće je imalo pet, odnosno sedam članova, navedeno je ime predsjednika, izabranih članova je bilo tri, a potom pet, a tu su još bili i blagajnici. Prema tome, sastav zvorničkog gradskog vijeća je u mnogome dosljednije oslikavao slovo zakona u poređenju sa brčanskim gradskim vijećem. Vijećem je predsjedavalo jedno lice, izvjesni Idriz-efendi, a i na pozicijama blagajnika bili su u oba slučaja muslimani. Pet različitih osoba bili su izabrani vijećnici, od čega trojica muslimana i dva pravoslavca. Od muslimana, jedan je bio lokalni uglednik, a dvojica pripadnici inteligencije. Izborna ravnopravnost je i u ovom vijeću, bez obzira na njegov nepotpun sastav, također ispoštovana. Sastav gradskih vijeća Brčkog i Zvornika dat je u prilogu Tabela 12.

Tri gradska vijeća osnovana su 1873. godine i u Banjalučkom sandžaku, u kazama Gradiška, Tešanj i Žepče. O njima sam pisao ranije u jednom radu,⁴³ pa ću ovdje sažeto iznijeti samo zaključke o pitanjima koja pratimo kroz ovaj rad. Članova po funkciji nije bilo ni u jednom vijeću. Uz predsjednike, izabranih članova u Žepču bilo je tri, a u Gradišci i Tešnju po dva, u sve tri godine.⁴⁴ Predsjednici vijeća dolazili su iz redova inteligencije u Tešnju i Žepču, odnosno lokalnih uglednih lica u Gradišci. Razlike su prisutne i u pogledu izabranih članova. U Gradišci su oba izabrana člana u svim godinama bili kršćani, po jedan iz pravoslavne i katoličke zajednice. U Tešnju je

⁴³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 59-60.

⁴⁴ U prethodno citiranom radu, u tekstu je napravljen previd u slučaju Tešnja. Ovim tekstom se ispravlja ta greška.

jedan član bio musliman, a drugi pravoslavac. Katolici su, prema tome, bili bez vijećnika, a razlog tome leži u činjenici da ih je bilo skoro dvostruko manje nego pravoslavaca u užem gradskom području. U Žepču, koje je imalo najdominantniju muslimansku većinu među ova tri grada, sva tri izabrana vijećnika bili su muslimani. Budući da je i predsjednik, kao i u drugim vijećima, također bio musliman, to znači da je ovo gradsko vijeće bilo bez nemuslimanskih članova, što je bilo u suprotnosti sa zakonskim odredbama. Izborna ravnopravnost je, prema tome, najdosljednije ispoštovana u Gradskom vijeću Tešnja, donekle u Gradišci (gdje nije bilo muslimanskih vijećnika, ali su oni bili na poziciji predsjednika), dok u Žepču uopšte nije ispoštovana. Sastav ova tri gradska vijeća dat je u prilogu Tabela 13.

Osnivanje gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu nastavljeno je i 1874. godine. Šest novih vijeća počelo je sa radom te godine, od čega dva u Hercegovačkom sandžaku. To su, dakle, prva gradska vijeća u ovom sandžaku izuzimajući centralnu kazu. Ona su osnovana u Stocu i Ljubuškom. Riječ je o dvije kaze sa gradskim područjima približno jednake veličine. Na popisu 1879. godine Stolac je imao 2.766 stanovnika užeg gradskog područja, a Ljubuški 2.617. Većinu su u oba grada činili muslimani, s tim što je ona bila mnogo izraženija u Ljubuškom nego u Stocu. Muslimani su u Ljubuškom činili čak 93,85% stanovništva gradskog područja (brojem 2.456), a u Stocu 67,32% (brojem 1.862). Od nemuslimanskih zajednica, najviše je bilo pravoslavaca. U Ljubuškom ih je bilo 131 (5,01%), uz 57 katolika (2,18%) i 3 Jevreja. U Stocu su pravoslavci činili četvrtinu stanovništva (25,85%, brojem 715), a i katolika je bilo nešto više (6,83%, brojem 189), dok jevrejskog stanovništva ovdje nije bilo.⁴⁵

⁴⁵ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 119. i 122

Izabраниh članova vijeća u oba grada uvijek je bilo jednako iz reda muslimana i nemuslimana, u omjeru dva prema dva. Izuzetak je 1875. godina u Stocu, kada je naveden samo po jedan izabrani član, s tim što je izvjesno da su dva mjesta ostala upražnjena u trenutku pisanja salname. U Stocu su uz izabrane članove bili i predsjednici, tako da je u obje godine bilo po pet članova vijeća. U Ljubuškom to nije bio slučaj. Predsjednika vijeća ili nije bilo ili su pozicije u trenutku pisanja bile upražnjene, a osim izabраниh članova ovo vijeće je imalo i gradskog ljekara, što je jedini zabilježeni slučaj među kazama koje su svoje gradsko vijeće dobile u posljednje godine pred početak Hercegovačkog ustanka. Tri različita lica iz muslimanske zajednice služila su kao izabrani vijećnici u Stocu, a dva u Ljubuškom, dok su kod nemuslimana u oba slučaja bila po dva lica. Na osnovu imena ne može se sa sigurnošću utvrditi iz koje od kršćanskih zajednica su dolazili ovi vijećnici. Kad su muslimanski vijećnici u pitanju, uglavnom je bilo riječ o lokalnim uglednim licima, sa izuzetkom jednog krupnog zemljoposjednika. Sastav gradskih vijeća Stoca i Ljubuškog dat je u prilogu Tabela 14.

Preostala četiri gradska vijeća osnovana 1874. godine odnose se na Novopazarski sandžak, a riječ je o kazama Prijepolje, Nova Varoš, Bijelo Polje i Berane. Ova gradska vijeća imala su po pet ili šest članova, sa izuzetkom Bijelog Polja u 1874. godini, kada su tu bila četiri člana. Sastav ovih vijeća bio je poprilično ujednačen. Ni u jednom slučaju nisu zabilježene anomalije, koje smo ranije vidjeli u nekim vijećima, da nije bilo predsjednika. Osim izabраниh članova, sva vijeća imala su i pisare, ali samo u 1875. godini. Jedino odstupanje, prema tome, imamo u broju izabраниh vijećnika u Bijelom polju. Tu ih je u obje godine bilo po tri, a u ostalim vijećima po četiri. Omjer izabраниh vijećnika u pravilu je bio dva prema dva, a u Bijelom Polju dva prema jedan, posmatrajući vijećnike po vjerskoj pripadnosti.

Prema tome, izborna ravnopravnost je dosljedno provedena u ova četiri gradska vijeća u Novopazarskom sandžaku, sa minimalnim odstupanjem. Muslimanski vijećnici su pretežno bili lokalni uglednici, sa samo jednim krupnim zemljoposjednikom zabilježenim u Bijelom Polju. Nemuslimanski vijećnici su u svim slučajevima bili pravoslavci, što je i jasno razumljivo kad se uzme u obzir demografska slika cjelokupnog Novopazarskog sandžaka, kao i njegovih kaza pojedinačno. Iako nemamo podatke za gradska područja posebno, oni nam u ovom slučaju nisu ni potrebni, jer je prema podacima iz 1871. godine u ovom sandžaku živjelo ukupno samo 40 Jevreja. Katolika uopšte nije bilo, a osim 742 Roma, sve ostalo su bili muslimani i pravoslavci.⁴⁶ Sastav ova četiri gradska vijeća dat je u prilogu Tabela 15.

U godini početka Hercegovačkog ustanka, sa kojom se i završava razmatrani period u ovom radu, osnovano je još samo jedno gradsko vijeće. Riječ je o Gradačcu u Zvorničkom sandžaku. Vijeće je imalo šest članova. Na čelu je bio lokalni buljuk-aga Abdi-aga, a tu su bili još i pisar i blagajnik, obojica pripadnici inteligencije i također muslimani. Preostala tri člana bili su izabrani vijećnici, od čega su dvojica lokalnih uglednika predstavljala muslimane, a treći član je dolazio iz pravoslavne zajednice. Takav omjer izabranih vijećnika je razumljiv, jer je na popisu stanovništva 1879. godine gradsko područje Gradačca imalo muslimansku većinu od 81,61% (brojem 2.143 od ukupno 2.626 stanovnika). Pravoslavci su činili 12,87% stanovništva (brojem 338), a katolici 4,8% (brojem 126), dok je Jevreja bilo ispod jednog procenta.⁴⁷ Očigledna brojčana prednost je omogućila pravoslavcima da dobiju jedno vijećničko mjesto u Gradačcu ispred ostalih nemuslimanskih zajednica. Sastav ovog gradskog vijeća donosimo u prilogu Tabela 16.

⁴⁶ S. V. B. 1288, 134-135.

⁴⁷ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 88.

Sumarni pregled gradskih vijeća

Na osnovu naprijed navedenih podataka proizlaze mnogi zaključci. Ukratko ćemo, najprije, pokušati predstaviti sumarnu sliku gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu po pitanjima koja smo pratili u ovom radu. S obzirom na očiglednu razliku u sastavima gradskih vijeća u vilajetskom glavnom gradu i centrima kaza sa jedne, te gradskih vijeća u ostalim kazama sa druge strane, praktično je posmatrati ih kao dvije grupe.

Uočljivo je da su gradska vijeća u centralnim kazama sandžaka, računajući i Sarajevo kao vilajetski glavni grad i centar Sarajevskog sandžaka, imala veći ukupan broj članova. On je varirao od pet, koliko je minimalno zabilježeno u Travniku i Sjenici, do dvanaest, koliko je u jednom slučaju zabilježeno u Banjoj Luci. Broj izabranih članova vijeća varirao je od 3 do 6, s tim što je u prosjeku bilo njih 5. Osim njih, članovi po funkciji nisu prisutni u svim vijećima. Samo je u Sarajevu u posljednje tri godine razmatranog perioda vijeće imalo sve članove po funkciji (pisar, blagajnik, ljekar i inženjer) koje je zakon propisao. U ostalim vijećima to nije bio slučaj, a najmanje ovih članova bilo je u Bihaću – samo pisari. Najkonstantniji sastav vijeća zabilježen je u Donjoj Tuzli. Broj različitih predsjednika vijeća kretao se od dva (Travnik), do četiri (Sarajevo, Mostar). Na ovim pozicijama bez izuzetka bili su muslimani, a u socijalnom smislu najčešće su dolazili iz redova inteligencije, dok je približno jednako bilo krupnih zemljoposjednika i lokalnih uglednih lica. Dva su osnovna razloga za to što nije bilo nemuslimana na pozicijama predsjednika vijeća. Prije svega, muslimani su bili dominantna većina u gradskim područjima u centralnim kazama sandžaka. Drugo, osmanska vlast generalno nije tolerisala kršćane na ovim pozicijama, što vidimo po tome da kršćani nisu predsjedavali gradskim vijećima čak ni u onim gradovima gdje su

činili većinu u nekim drugim dijelovima carstva.⁴⁸ Dalje govoreći o vjerskoj slici, možemo konstatovati da je omjer izabраниh vijećnika uglavnom odgovarao demografskoj slici odgovarajući gradskih područja. U tom smislu, kada je riječ o gradskim vijećima u centralnim kazama sandžaka, uočljivo je da je izborna ravnopravnost uglavnom ispoštovana. Tamo gdje su nemuslimanske zajednice činile značajniji dio gradskog stanovništva, uglavnom su i imale svoje predstavnike u vijećima. Kada je riječ o socijalnoj pripadnosti izabраниh vijećnika, nju možemo pratiti kod muslimana. Uvjedljivo najviše, čak dvije trećine, bilo je lokalnih uglednih lica, značajno manje krupnih zemljo-posjednika, a veoma malo pripadnika inteligencije. Nemuslimane su predstavljala ugledna lica iz njihovih zajednica. Što se tiče neizbornih pozicija, u velikoj većini slučajeva njih su pokrivali muslimani. Nemuslimane i kada zatičemo na ovim pozicijama, uglavnom se radi o pozicijama ljekara, veterinarara ili inženjera, dok su pisarske funkcije uz samo dva izuzetka obavljali muslimani iz sloja inteligencije.

Ove zbirne ocjene možemo donijeti i za gradska vijeća u ostalim kazama, tj. onim koje nisu bile centri sandžaka. Ukupan broj članova u ovim vijećima varirao je između dva i osam, s tim što su te dvije krajnje cifre zabilježene samo po jednom. U prosjeku je broj članova iznosio četiri ili pet. Članova po funkciji, koje je zakon propisao, u najvećem broju slučajeva nije bilo. Među onima koji jesu zabilježeni, najviše je bilo pisara, tek nekoliko blagajnika, a samo u jednom vijeću bio je i ljekar. U ovom radu tom pitanju se nije posvećivala posebna pažnja, ali možemo ostaviti pretpostavku da razlog ovakvog stanja leži u tome što nije svaki grad imao ljekara ili inženjera kojeg bi mogao uvrstiti u svoje vijeće. Predsjednici vijeća su i ovdje bez

⁴⁸ M. Yazbak, *Haifa*, 82.

izuzetka bili muslimani. Kako je ranije navedeno, jedno objašnjenje toga je činjenica da su u svim gradovima u kojima je gradsko vijeće osnovano, većina bili muslimani. Jedina lokalna zajednica koja je u osmanskoj Bosni imala status kaze, a u čijem gradskom području muslimani nisu bili većina na prvom austrougarskom popisu, bila je Fojnica.⁴⁹ Zanimljivo bi, u tom smislu, bilo vidjeti da li bi osmanska vlast dozvolila da katolik bude predsjednik gradskog vijeća, budući da je ta zajednica bila većinska. To bi nam moglo pomoći u ocjeni drugog mogućeg objašnjenja apsolutne dominacije muslimana na pozicijama predsjednika gradskih vijeća – da osmanska vlast tu nije željela vidjeti nemuslimane bez obzira na vjersku strukturu stanovništva odgo-varajućeg grada. Dodajmo ovdje i to da su među ovim predsjednicima gradskih vijeća najbrojniji bili pripadnici inteligencije, zatim u nešto manjem broju lokalni uglednici, a da je bilo vrlo malo krupnih zemljoposjednika.

Kada je riječ o izabranim članovima vijeća, njihov broj varirao je od jedan do šest. Ovo su, međutim, izuzeci zabilježeni samo po jednom, dok su u prosjeku uglavnom bila četiri izabrana vijećnika. Izborna ravnopravnost je u najvećoj mjeri ispoštovana uzimajući u obzir zakonske propise i demografsku sliku odgo-varajućih područja. Štaviše, u skoro polovini slučajeva zabilježen je jednak broj musliman-skih i nemuslimanskih izabranih vijećnika. Zakon je, ipak, propisao da svaka zajednica mora biti zastupljena u vijeću. Međutim, s obzirom da je u ovim vijećima generalno bio manji broj izabranih članova, tu odredbu je teško bilo provesti. Na kraju, recimo još i to da su među izabranim muslimanskim vijećnicima najčešći bili lokalni uglednici, a potom krupni zemljoposjednici, dok su pripadnici inteligencije bili vrlo rijetki.

⁴⁹ Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine, 13.

Zaključak

U sklopu vilajetske reforme širom Osmanskog carstva uspostavljaju se gradska vijeća, pa tako i u Bosanskom vilajetu. Osnivanje ovih vijeća u Bosanskom vilajetu intenzivnije počinje od 1870. godine, kada se uspostavljaju u centralnim kazama sandžaka, a onda posebno nakon donošenja novog Zakona o vilajetima (1871). Do početka Hercegovačkog ustanka, u 24 od 44 kaze osnovana su gradska vijeća. Bosanski vilajet u tom smislu je zaostajao za ostatkom osmanskog Balkana. Geografski položaj igrao je ključnu ulogu u broju osnovanih gradskih vijeća. Također, udaljenost od prijestonice carstva igrala je presudnu ulogu i unutar samog Bosanskog vilajeta, pa je tako najviše gradskih vijeća osnovano u Novopazarskom sandžaku, na jugoistoku provincije, a najmanje u Travničkom i Bihaćkom, na sjeverozapadu provincije. Šta je, međutim, bio presudan faktor u osnivanju gradskih vijeća unutar jednog sandžaka, pitanje je na koje se posebno mora tražiti odgovor. Sve centralne kaze sandžaka imale su gradska vijeća. Međutim, u onim sandžacima u kojima su osnovana gradska vijeća i u drugim kazama osim centralne, teško je objasniti šta je tačno uticalo na to u kojoj će kazi biti formirani gradsko vijeće, a u kojoj ne.

Upoređujući podatke sa popisa stanovništva iz 1879. godine, ustanovljeno je da veličina jednog grada nije bila presudan faktor za osnivanje gradskih vijeća. To vidimo na raznim primjerima, poput recimo Brčkog i Zvornika, koji su imali vijeća, te od njih mnogo veće Bijeljine, koja nije imala ovo vijeće. Isto je i u Hercegovačkom sandžaku, gdje recimo Foča nije imala gradsko vijeće, iako je bila veći grad od Stoca i Ljubuškog, koji jesu imali. Također, ni politička tradicija ili starost jedne kaze nije bila presudan faktor, što vidimo na primjeru Dervente u Banjalučkom sandžaku. Ona je osnovana prije Gradiške, Tešnja i Žepča, ali nije imala gradsko vijeće za razliku od ove

tri kaze. U slučaju Bijeljine također možemo vidjeti da je u najmanju ruku upitna i privredna razvijenost kao presudan faktor. Prema tome, na osnovu podataka predstavljenim u ovom radu, nije bilo moguće pronaći obrazac po kojem su gradska vijeća uspostavljena u nekim kazama, a u nekima ne.

Kada je u pitanju stepen provedenosti zakona iz 1871. godine u pogledu strukture gradskih vijeća, primjetno je da se on dosljednije – iako ne u potpunosti – provodio u većim gradovima. Što su gradska područja bila manja, manji je bio i broj članova odgovarajućeg vijeća, pa samim tim ono nije ni moglo imati strukturu kakvu je zakon propisao. Uglavnom su nedostajali članovi po funkciji – inženjer, ljekar ili blagajnik, a rjeđe pisar. U nekim vijećima bilo je članova po funkciji koji nisu bili predviđeni zakonom, kao što su veterinar ili farmaceut. Moguće je, međutim, da su ta lica bila zamjenski članovi za neke od onih koji su tom gradskom području nedostajali.

Jedno od pitanja kojem se posebna pažnja posvetila u ovom radu jeste izborna ravnopravnost. Pod time se u radu podrazumijeva zastupljenost predstavnika nemuslimanskih zajednica u gradskim vijećima, ukoliko su one činile dio gradskog stanovništva. Ustanovili smo da je princip ravnopravnosti u najvećoj mjeri ispoštovan, iako je bilo značajnih odstupanja u nekim slučajevima, poput Žepča recimo, gdje nijedan nemusliman nije izabran u gradsko vijeće. To je, međutim, ekstremni primjer izuzetka, dok su mnogo češći slučajevi ravnopravnog omjera muslimanskih i nemuslimanskih izabranih vijećnika čak i gradovima gdje su muslimani činili dvotrećinsku ili tročetvrtinsku većinu, poput Ljubuškog ili Tešnja.

U radu smo također pratili i socijalnu pripadnost gradskih vijećnika, ali samo kod muslimana, budući da salname – glavni izvor podataka za pisanje ovog rada – različite društvene titule navode samo za muslimane. U tom smislu, na pozicijama predsjednika vijeća

najviše je bilo pripadnika inteligencije, označavanih titulom efendi, zatim lokalnih uglednika ili pripadnika žandarmerijskog oficirskog kadra, označavanih titulom aga, dok je najmanje bilo krupnih zemljoposjednika, tj. begova. Pripadnici inteligencije su također bili najbrojniji i na drugim neizbornim pozicijama, posebno pozicijama pisara i blagajnika. To se može objasniti jednostavno time da je osmanska vlast na ovim pozicijama željela imati kvalifikovan kadar koji je prošao kroz njen obrazovni sistem. Sa druge strane, među izabranim vijećnicima pripadnika inteligencije bilo je jako malo. Ovdje su dominirala lokalna ugledna lica, te u nešto manjoj mjeri krupni zemljoposjednici. Pripadnici inteligencije su na izbornim pozicijama bili na nivou izuzetka.

Summary

The city councils have been established as part of the provincial government reform across the Ottoman Empire, and so were in the Vilayet of Bosnia. The establishment of these councils in Bosnian cities more intensively began in 1870, when they were organized in the *sanjak* capitals. The process intensified in the following year after the new provincial regulation was imposed. Until the Herzegovinian Uprising, 24 out of 44 districts had city councils. In that sense, Bosnia lagged behind the rest of the Ottoman Balkans. Geography played a key role in the number of councils established. Also, distance from the Imperial capital played a decisive role even inside the Vilayet of Bosnia, with southeastern parts of the Vilayet having the most councils and northwestern parts having the least. However, what was the main factor in establishing the councils inside one *sanjak* is a question that requires separate research. Each *sanjak* capital had its city council. However, regarding the *sanjaks* which had other city

councils apart from the central district, it is difficult to conclude what exactly decided which district would have a council, and which wouldn't. Comparing the data from the 1879 population census, we concluded that the size of cities was not the decisive factor. We can see that in several examples, such as Brčko, Zvornik, and Bijeljina. The first two had their councils, while the latter did not, although it had a larger population than the first two. It's similar in Herzegovina, where district Foča didn't have a city council, while smaller districts such as Stolac and Ljubuški had. A kind of political tradition of a district wasn't the decisive factor either, which we can see in the case of Derventa. This district has been established before Gradiška, Tešanj, and Žepče in the Sanjak of Banja Luka, but these three had their councils, while Derventa didn't. And last, but not least, economic prosperity wasn't the factor we tried to find, since Bijeljina, a significant trading district, didn't have a city council, as mentioned earlier. Therefore, based on the data presented in this paper, it wasn't possible to find a pattern for the establishment of the city councils.

Speaking of the extent of implementation of the 1871 Law regarding the structure of city councils, we conclude that it was slightly – although not entirely – higher in bigger cities. The number of council members correlated with the size of the city's population. Therefore, in smaller cities, the structure of the councils couldn't entirely reflect the legal regulations. It was mainly the appointed members (engineer, doctor, treasurer) missing in such councils, and rarely a clerk. Few councils had members not prescribed by the Law, such as a veterinarian or a pharmacist. It is possible these were sort of a replacement for some appointed members who were missing in a certain city.

One of the questions this paper specifically deals with is electoral equality, understood as the inclusion of non-Muslim representatives

in the city councils, if these communities existed in the city. We conclude that the electoral equality principle was honored in most cases, although with significant exceptions in a few cases, such as the district of Žepče where there were no non-Muslim representatives. It is, however, the most extreme example of the deviations. There was an equal number of Muslim and non-Muslim representatives in many more cases, even in the cities where Muslims constituted a two-thirds or three-fourths majorities, such as districts of Ljubuški or Tešanj.

In this paper, we have also tried to follow the social background of the city councilors, but only among Muslims, due to the data available from the Ottoman yearbooks. In that sense, most city majors came from the intelligentsia, marked by the title of efendi. They were followed by local notables or army/police officers, marked by the title of aga. Landowners, marked by the title of bey, were in the position of city majors in just a few cases. Intelligentsia members were also the most frequent in other non-elective positions, especially as clerks and treasurers. A possible explanation is that the Ottoman government preferred skilled persons educated through its education system. On the other hand, these men were rarely among elected councilors, where local notables dominated, followed by the landowners. Elected councilors from the intelligentsia were so rare that they were truly exceptions.

Prilozi

Tabela 1. Sastav Gradskog vijeća Sarajeva, 1866-1875.⁵⁰

Godina	Predsjednik	Članovi
1866	<i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto Pljetović (Ortodoks), Andrija Andrić (Ortodoks), Hodža Fins (Musevi), <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi, <i>Sandık Emmini</i> Mustafa-efendi
1867	<i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto Pljetović (Ortodoks), Andrija Andrić (Ortodoks), Hodža Fins (Musevi), <i>Kâtibi</i> Abdulah-efendi
1868	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	Abdi-aga, Mustafa-aga, Hamamdži Hadži Mustafa-aga, <i>Mühendis</i> Linardević-efendi, Perin-aga, Pajo-aga, Hoca Fins, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi
1869	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	<i>Muavini</i> Abdi-aga, Mustafa-aga, Abdi-aga, Hadži Mustafa-aga, Risto-aga (Ortodoks), Hodža Fins, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi, <i>Mühendis</i> Linardević-efendi
1870	<i>Mühendis</i> <i>Kaymakam</i> Tosun-beg	<i>Muavini</i> Abdi-aga, Mehmed-aga, Ibrahim-beg, Manojlo-aga, Anto-aga, Hodža Fins (Musevi)
1871	Salih-efendi	<i>Muavini</i> Abdi-aga, <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi, <i>Diğeri</i> Ali-efendi; Mehmed-aga, Ibrahim-beg, <i>Mühendis</i> Linardević Antun, Manojlo-aga, Anto-aga, Hodža Fins (Musevi)
1873	Abdi-aga	Salih-beg, (četiri upražnjena mjesta), <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi, <i>Tabib</i> Filib-efendi, <i>Baytar</i> Ali Riza-efendi, <i>Mühendis</i> Huršid-efendi
1874	Adem-efendi	Salih-beg, Mehmed-aga, Aleksa-aga, Juro-aga (<i>Mühendis</i>), Haim-efendi (Musevi); <i>Kâtibi ve Sandık Emmini</i> Ibrahim Nesim-efendi, <i>Memleket Tabibi</i> Filib-efendi, <i>Memleket Baytari</i> Ali Riza-efendi, <i>Belediye Mühendisi</i> Huršid-efendi
1875	Adem-efendi	Salih-beg, Mehmed-aga, Aleksa-aga, Pero-aga, Haim-efendi; <i>Kâtibi ve Sandık Emmini</i> Ibrahim-efendi, <i>Memleket Tabibi</i> [nema imena], <i>Memleket Baytari</i> Ali Riza-efendi, <i>Belediye Mühendisi</i> Huršid-efendi

⁵⁰ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1283, 43; S. V. B. 1284, 42; S. V. B. 1285, 26; S. V. B. 1286, 21; S. V. B. 1287, 36; S. V. B. 1288, 41; S. V. B. 1290, 43; S. V. B. 1291, 54; S. V. B. 1292, 55.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 2. Sastav Gradskog vijeća Mostara, 1870-1875.⁵¹

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	<i>Zaptiye Bin-başı</i> Riza-beg	Mehmed-beg, Hadži Ahmed-aga, Lazar Ćir-beg (?), Boro Marino-beg (?), <i>Mühendis</i> Huršid-efendi, <i>Mühendis</i> Javor-efendi; <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Ismail-aga	Mehmed-beg i Hadži Ahmed-aga, Lazar-aga i Juro-aga i Ivan-aga, <i>Mühendis</i> Huršija-efendi, <i>Mühendis</i> Jovo-efendi; <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1873	Mehmed-beg	Ali-beg, Derviš-aga, Mehmed-aga, Lazar-aga, Anto-aga, Ivan-aga; <i>Kâtibi</i> Abdelafan-efendi
1874	Omer Hulusi-efendi	Derviš-aga, Ali-beg, Mehmed-aga, Ivan-aga, Anto-aga, Lazo-aga, <i>Memleket Tabibi</i> Mukovčenić (?)-efendi (موفقو چنبیو), ⁵² <i>Baytar</i> Ibrahim-efendi; <i>Kâtibi</i> Hasan-efendi
1875	Omer Hulusi-efendi	Ali-aga, Mehmed-aga, Lazar-aga, Anto-aga; <i>Kâtibi</i> Husein-efendi, <i>Tabib</i> Ponovčenić (?)-efendi (پونوو چنبیو), <i>Baytar</i> Ibrahim-efendi; <i>Gurebâ Hastanesi Kâtibi</i> Ali-efendi, <i>Memur</i> Abdi-aga

Tabela 3. Sastav Gradskog vijeća Banje Luke, 1870-1875.⁵³

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Mustafa-beg	<i>Ser Müfettiş</i> [Arif-aga], <i>Konturato Memuru</i> Osman-efendi, (?) Salih-aga, <i>Memleket Eczacı</i> Osman-aga; Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, Juso-efendi, Anto(nećitko)-beg, ⁵⁴ <i>Levandžev-aga</i> ⁵⁵ , <i>Kâtibi</i> Ibrahim-beg
1871	Mustafa-beg	<i>Müfettiş</i> [Arif-efendi], <i>Konturato Memuru</i> Osman-efendi, <i>Memleket Eczacı</i> Isak-aga; Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, Jovančev-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-beg

⁵¹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 98; S. V. B. 1288, 117; S. V. B. 1290, 65; S. V. B. 1291, 65; S. V. B. 1292, 67.

⁵² Uzimajući u obzir način pisanja, moguće je da je ovo isti ljekar kao i onaj zabilježen 1875. godine, a da je pisar neprecizno zabilježio njegovo ime, vjerovatno po sluhu.

⁵³ A. Krpić, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti*, 58. Podaci iz salnama.

⁵⁴ Vjerovatno se radi ili o pogrešno navedenom (ili pogrešno pročitanim) imenu ili o pogrešno navedenoj tituli.

⁵⁵ U originalu stoji: لوانجو. Ime se vjerovatno može i drugačije pročitati. Moguće je i da je pisar pogrešno napisao ime, te da je riječ o istoj osobi koja je godinu dana kasnije navedena kao Jovančev-aga.

1873	Mustafa-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Osman-efendi, Hadži Hamid-aga, Abdi-aga, Jovo-aga, <i>Kâtibi</i> Abdullatif-efendi
1874	Dženeti-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Derviš-aga, Mustafa-aga, Đuro-aga, Marko-aga, <i>Kâtibi</i> Lutfi-efendi
1875	Dženeti-beg	<i>Memleket Tabibi</i> Isak-efendi, Mustafa-aga, Derviš-aga, Đuro-aga, Marko-aga, <i>Kâtibi</i> Husein-efendi

Tabela 4. Sastav Gradskog vijeća Travnik, 1870-1875.⁵⁶

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Hadži Šemsi-beg	Hadži Ibrahim-aga, Sekunić Anto-aga (Latin), Cvijo-aga (Ortodoks), Eizere-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1871	Hadži Šemsi-beg	Hadži Ibrahim-aga, Anto-aga (Latin), Cvijo-aga (Ortodoks), Eizere-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1873	Musa-aga	Anto-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi
1874	Musa-efendi	Hadži Ibrahim-aga, Anto-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga; <i>Kâtibi</i> Ibrahim-efendi, <i>Baytar</i> Mehmed Teufik-efendi
1875	Musa-aga	Hadži Ibrahim-aga, Cvijo-aga, Eizere-aga, <i>Kâtibi ve Sandık Emni</i> Ibrahim-efendi, <i>Tabib</i> Mehmed-efendi, <i>Baytar</i> Mehmed Teufik-efendi, (?) Abdi-aga

Tabela 5. Sastav Gradskog vijeća Donje Tuzle, 1870-1875.⁵⁷

God.	Predsjednik	Članovi
1870	<i>Zaptiye Binbaşı</i> Ibrahim-efendi	Mehmed Ali-beg, Hašim-efendi, Manojlo-aga (Ortodoks), Kosta-aga (Ortodoks), Benardo-aga (Latin); <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Ibrahim-efendi	Mehmed Ali-beg, Hašim-efendi, Manojlo-aga (Ortodoks), Kosta-aga (Ortodoks), Benardo-aga (Latin); <i>Kâtibi</i> Abdi-efendi
1873	Murad-aga	Hašim-aga, Ali-beg, Kosta-aga, Hristo-aga, Antun-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Abdulah-efendi, <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
1874	Fejzulah-aga	Hašim-aga, Ali-beg, Kosta-aga, Hristo-aga, Antun-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Abdulah-efendi, <i>Kâtibi</i> Bećir-aga
1875	Fejzulah-efendi	Hafiz Hasan-efendi, Jusuf-beg, Pero-aga, Niko-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Filib-efendi, Ibrahim-efendi, <i>Kâtibi</i> Bećir-efendi

⁵⁶ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 58; S. V. B. 1288, 69; S. V. B. 1290, 105; S. V. B. 1291, 120; S. V. B. 1292, 108.

⁵⁷ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 46; S. V. B. 1288, 55; S. V. B. 1290, 51; S. V. B. 1291, 91; S. V. B. 1292, 94.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 6. Sastav Gradskog vijeća Bihaća, 1870-1875.⁵⁸

Godina	Predsjednik	Članovi
1870	Mehmed-efendi	Osman-aga, Ali-aga, Nikola-aga (Ortodoks), Mico-aga, Ivo-aga (Latin), Joso-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Kadri-efendi
1871	<i>Tabur Agasi</i> Mustafa-aga	Salih-aga, Ali-aga, Jovan-aga (Ortodoks), Mico-aga, Ivo-aga (Latin), Joso-aga (Musevi); <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1873	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, Mico-aga, Ivan-aga; <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1874	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, (tri upražnjena mjesta); <i>Kâtibi</i> Nuri-efendi
1875	Emin-efendi	Salih-aga, Mustafa-aga, Luka-aga, Bjelkan-aga (?), Pero-aga; <i>Kâtibi</i> Sulejman-efendi

Tabela 7. Sastav Gradskog vijeća Sjenice, 1871-1875.⁵⁹

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Omer-aga	Mehmed-aga, Abdi-aga, Arsenije-aga, Jovan-aga
1873	Hasan-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Kadri-efendi
1874	Jusuf-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga; <i>Memleket Tabib</i> Lazar-efendi, <i>Kâtibi</i> Latif-efendi
1875	Jusuf Zija-efendi	Nurudin-beg, Omer-aga, Arsenije-aga, Antonije-aga; <i>Memleket Tabib</i> Lazar-efendi, <i>Kâtibi</i> Latif-efendi, <i>Mülazımın</i> Kasim-efendi, Azir-efendi, Šaćir-efendi

Tabela 8. Sastav Gradskog vijeća Novog Pazara, 1871-1875.⁶⁰

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Sulejman-beg	Kasim-aga, Sinan-aga, Omer-aga
1873	Sulejman-beg	Bećir-aga, Vuksan-aga
1874	Hasan-efendi	Omer-aga, Nurudin-aga, Jeftan(?) -aga (بیغسان); <i>Kâtibi</i> Osman-efendi
1875	Hasan-efendi	Nurudin-aga, Abdi-aga, Omer-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Sulejman-efendi

⁵⁸ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1287, 67; S. V. B. 1288, 80; S. V. B. 1290, 91; S. V. B. 1291, 102; S. V. B. 1292, 126.

⁵⁹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 91; S. V. B. 1290, 79; S. V. B. 1291, 79; S. V. B. 1292, 82.

⁶⁰ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 93; S. V. B. 1290, 81; S. V. B. 1291, 81; S. V. B. 1292, 84.

Tabela 9. Sastav Gradskog vijeća Taslidže (Pljevlja), 1871-1875.⁶¹

Godina	Predsjednik	Članovi
1871	Ali-aga	Aza Vaso-aga, <i>Kâtibi</i> Salih-efendi
1873	Salih-aga	Salih-beg, Osman-beg, Derviš-aga, Abdi-aga, Joko-aga, Diko-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi
1874	Osman-beg	Salih-aga, Hadži Abdi-aga, Joko-aga, Delfo-aga
1875	Mustafa-aga	Osman-beg, Hadži Abdi-aga, Joko-aga, Delfo-aga; <i>Kâtibi</i> Ahmed-efendi

Tabela 10. Sastav Gradskog vijeća Mitrovice, 1873-1875.⁶²

Godina	Predsjednik	Članovi
1873	Mustafa-efendi	Davor-aga, Mehidin-efendi; <i>Sandık Emîni</i> Mustafa-efendi
1874	Mustafa-efendi	Murad-aga, Mehidin-aga, Fićo-aga
1875	Mehidin-efendi	Davud-aga, Jahja-aga, Fićo-aga; <i>Kâtibi</i> Mustafa-aga

Tabela 11. Sastav gradskih vijeća Visokog i Višegrada, 1873-1875.⁶³

Kaza →		Visoko	Višegrad
Godina	Funkcija		
1873	Predsjednik	Abdi-aga	
	Članovi	Latif-beg, Omer-aga, Đorđe-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Hasan-aga, Kosta-aga
1874	Predsjednik	Omer-aga	
	Članovi	Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Hasan-aga, Kosta-aga
1875	Predsjednik	Omer-aga	<i>Kaymakam</i> [Abdulvahid-efendi]
	Članovi	Sulejman-beg, Mustafa-aga, Jovo-aga, Mićo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi	Đul-beg, Salih-aga, Kosta-aga

⁶¹ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1288, 99; S. V. B. 1290, 83; S. V. B. 1291, 82; S. V. B. 1292, 85.

⁶² Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 86; S. V. B. 1291, 86; S. V. B. 1292, 89.

⁶³ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 43. i 48; S. V. B. 1291, 56. i 61; S. V. B. 1292, 56. i 62.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 12. Sastav gradskih vijeća Brčkog i Zvornika, 1873-1875.⁶⁴

Kaza →		Brčko	Zvornik
Godina	Funkcija		
1873	Predsjednik	-	Idriz-efendi
	Članovi	Osman-aga, Mitar-aga	Hadži Ibrahim-efendi, Miloš-aga, Trpko-aga; <i>Sandık Emini</i> Ahmed-aga
1874	Predsjednik	-	-
	Članovi	Osman-aga, Mitar-aga	-
1875	Predsjednik	-	Idriz-efendi
	Članovi	Osman-aga, Anto-aga	Hadži Mehmed-aga, drugi Hadži Mehmed-aga, Hadži Ibrahim-aga, Miloš-aga, Trpko-aga, <i>Sandık Emini</i> Jusuf-efendi

Tabela 13. Sastav gradskih vijeća Gradiške, Tešnja i Žepča, 1873-1875.⁶⁵

Kaza →		Gradiška	Tešanj	Žepče
Godina	Funkcija			
1873	Predsjednik	Mehmed-aga	Ismail-efendi	Mehmed-efendi
	Članovi	Jovan-aga, Nikola-aga	Mehmed-aga, Mijat-aga	Ismail-aga, Hadži Hasan-aga, Hasan-aga
1874	Predsjednik	Osman-aga	-	Mehmed-efendi
	Članovi	Lazar-aga, Stipo-aga	Ismail-efendi, Hasan-aga, Mijat-aga	Ismail-aga, Hadži Hasan-aga, Hasan-aga
1875	Predsjednik	Osman-aga	Ismail-efendi	Mehmed-efendi
	Članovi	Lazar-aga, Anto-aga	Mehmed-efendi, Mijat-aga	Hasan-aga, Ismail-aga, Hasan-aga

⁶⁴ Podaci po godinama preuzeti iz: S. V. B. 1290, 53. i 61; S. V. B. 1291, 93; S. V. B. 1292, 96. i 100.

⁶⁵ A. Krpić, Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti, 60. Podaci preuzeti iz salnama.

Tabela 14. Sastav gradskih vijeća Stoca i Ljubuškog, 1874-1875.⁶⁶

Kaza	Funkcija	1874	1875
Stolac	Predsjednik	Hadži Abdulah-efendi	Hadži Abdulah-efendi
	Članovi	Šaćir-beg, Ahmed-aga, Vidak-aga, Nikola-aga	Ahmed-aga, Halil-aga, Vidak-aga, Nikola-aga
Ljubuški	Predsjednik	-	-
	Članovi	Mustafa-aga, Mehmed-aga, Nikola-aga, Hristan-aga, <i>Memleket Tabibi</i> Kolban-efendi	Mehmed-aga, (upražnjeno), Hristan-aga; <i>Memleket Tabibi</i> Kolban-efendi

Tabela 15. Sastav gradskih vijeća Prijepolja, Nove Varoši, Bijelog Polja i Berana, 1874-1875.⁶⁷

Kaza	Funkcija	1874	1875
Prijepolje	Predsjednik	Osman-beg	Osman-beg
	Članovi	Ismail-aga, Ali-aga, Mićo-aga, Simo-aga	Ismail-aga, Ali-aga, Mićo-aga, Simo-aga; <i>Kâtibi</i> Omer-efendi
Nova Varoš	Predsjednik	Hasan-efendi	Hasan-efendi
	Članovi	Ibrahim-aga, Numan-aga, Jevrem-aga, Arso-aga (ارسو)	Ibrahim-aga, Numan-aga, Jevrem-aga, Arso-aga (ارسو); <i>Kâtibi</i> Murad-efendi
Bijelo Polje	Predsjednik	Ibrahim-beg	Ibrahim-beg
	Članovi	Osman-aga, Ahmed-aga, Dmitri-aga	Osman-aga, Ahmed-beg, Dejšo-aga (ديشو); <i>Kâtibi</i> Mehmed-efendi
Berane	Predsjednik	Sulejman-aga	Sulejman-efendi
	Članovi	Hadžo-aga, Murad-aga, Stefo-aga, Nasto-aga	Hadžo-aga, Murad-aga, Anastas-aga, Nejman-aga; <i>Kâtibi</i> Halil-efendi

⁶⁶ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 69; S. V. B. 1292, 71; S. V. B. 1291, 74; S. V. B. 1292, 77.

⁶⁷ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 83; S. V. B. 1292, 87; S. V. B. 1291, 84; S. V. B. 1292, 86; S. V. B. 1291, 85; S. V. B. 1292, 88; S. V. B. 1291, 88; S. V. B. 1292, 90.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

Tabela 16. Sastav Gradskog vijeća Gradačca 1875. godine.⁶⁸

Godina	Predsjednik	Članovi
1875	<i>Bölük Ağası</i> Abdi-aga	Kasim-aga, Hadži Kasim-aga, Jovan-aga; <i>Kâtibi</i> Husein-efendi, <i>Sandık Emini</i> Mošun-efendi

Tabela 17. Zabilježeni prihodi gradskih vijeća (u grošima)⁶⁹

Kaza / Godina	1873	1874	1875
Mostar	-	39.400	39.650
Banja Luka	15.700	36.592	34.570
Gradiška	38.315	23.266	484.280 (?)
Tešanj	3.040	10.400	10.000
Žepče	2.554	15.907	11.596
Zvornik	37.400	-	-
Novi Pazar	23.400	-	-
Pljevlja	19.300	-	-

Skraćenice / Abbreviations

S. V. B. – Salname-i Vilayet-i Bosna

BIBLIOGRAFIJA

Objavljeni izvori

- ❖ Haupt-Uebersicht der politischen Eintheilung von Bosnien und der Hercegovina / Glavni pregled političkoga razdielenja Bosne i Hercegovine u: *Ortschafts und Bevölkerungsstatistik von Bosnien und Hercegovina / Štatistika miesta i pučanstva Bosne i Hercegovine*, Amtliche Ausgabe, Sarajevo 1880.

⁶⁸ S. V. B. 1292, 99.

⁶⁹ Podaci po kazama i godinama preuzeti iz: S. V. B. 1291, 65; S. V. B. 1292, 67; S. V. B. 1290, 114; S. V. B. 1291, 112; S. V. B. 1292, 116; S. V. B. 1290, 116; S. V. B. 1291, 115; S. V. B. 1292, 118; S. V. B. 1290, 118; S. V. B. 1291, 116; S. V. B. 1292, 122; S. V. B. 1290, 120; S. V. B. 1291, 118; S. V. B. 1292, 124; S. V. B. 1290, 61; S. V. B. 1290, 81; S. V. B. 1290, 83.

- ❖ Loi sur l'Administration Générale des Vilayets u: Grègorire, Aristarchi (ed.), *Législation Ottomane, ou Recueil de lois, réglemens, ordonnances, traités, capitulations et autres documents officiels de L'Empire Ottoman*, Vol. III, Bureau du Journal Thraky, Constantinople 1874, 7-39.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1283*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1866.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1284*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1867.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1285*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1868.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1286*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1869.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1287*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1870.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1288*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1871.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1290*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1873.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1291*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1874.
- ❖ *Salname-i Vilayet-i Bosna 1292*, Türkiye Diyanet Vakf-i Kütüphanesi, 1875.

Listovi

- ❖ *Bosna*, 182, Sarajevo, 6. decembar/24. novembar 1869.
- ❖ *Bosna*, 214, Sarajevo, 14/26. jula 1870.
- ❖ *Sarajevski list*, XIX, br. 70, Sarajevo, 12. juni/31. maj 1896.

Knjige i članci

- ❖ Aličić, Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni institut u Sarajevu, Sarajevo 1983.

Sastav gradskih vijeća u Bosanskom vilajetu (1866-1875)...

- ❖ Kadrić, Adnan, *Jews in the State Agencies and Offices of the Bosnian Vilayat from 1868 to 1878 (A Framework of Understanding Issues of Minorities in the Ottoman Empire in the Second Half of the 19th Century)*, *OTAM*, 33, Ankara 2013, 95-111.
- ❖ Kasaba, Reşat, *The Cambridge History of Turkey: vol. 4: Turkey in the Modern World*, Cambridge University Press, Cambridge 2008.
- ❖ Kawtharani, Wajih, *The Ottoman Tanzimat and the Constitution*, *AlMuntaqa* 1/1, Arab Center for Research & Policy Studies 2018, 51-65.
- ❖ Krpić, Amir, *Tanzimatski princip izborne ravnopravnosti i njegova primjena u Banjalučkom sandžaku (1866-1875)*, *Sineza: Časopis za humanističke i društvene nauke* III/1, Banja Luka 2022, 41-63.
- ❖ Kushner, David, *Palestine In The Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation*, Yad Izhak Ben Zvi-E. J. Brill, Jerusalem-Leiden 1986.
- ❖ Lewis, Bernard, *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford University Press, London-Oxford-New York 1961.
- ❖ Nurudinović, Bisera, *Bosanske salname (1866-1878 i 1882-1893)*, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 10-11, Sarajevo 1961, 253-265.
- ❖ Roskiéwicz, Johann, *Studien über Bosnien und die Herzegovina*, F. A. Brockhaus, Leipzig-Wien 1868.
- ❖ Sahara, Tatsuya, *The Ottoman City Council and the beginning of the modernisation of urban space in the Balkans*, u: *The City in the Ottoman Empire: Migration and the Making of Urban Modernity*, I. Freitag, M. Fuhnnann, N. Lafi, & F. Riedler (ur.), Routledge Taylor & Francis Group, London-New York 2011, 26-50.
- ❖ Vasa, Pasko, *Bosna i Hercegovina za vreme misije Dževdet-efendije*, Veselin Masleša, Sarajevo 1958.
- ❖ Yazbak, Mahmoud, *Haifa in the Late Ottoman Period 1864-1914: A Muslim Town in Transition*, Brill, Leiden-Boston-Köln 1998.

HISTORIJSKA
MISAO
7
HISTORICAL
THOUGHT

UDK: 634.22:338.43(497.6)"1861/1918"

DOI: 10.51558/2303-8543.2022.7.7.121

Kategorija članka / Article category:

Izvorni naučni rad / Original scientific paper

Autor / Author:

Salkan Užičanin

Adresa autora / author's address:

salkan.uzicanin@gmail.com

Afilijacija / Affiliation:

Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli /
Faculty of Philosophy, University of Tuzla

**ŠLJIVA U PRIVREDI
BOSNE I HERCEGOVINE
(1861-1918)**

Apstrakt

Malo je proizvoda, koji se danas čine tako marginalnim, imalo kapitalnu važnost za narodno blagostanje i privredu zemlje kao šljiva. Bosna i Hercegovina imala je naročito povoljne klimatske i pedološke osobenosti za uzgoj šljive. Te prirodne pogodnosti i višestruke mogućnosti iskorištavanja omogućili su šljivi dominantno mjesto među bosanskim voćem. Njen privredni značaj nije ostao nezapažen osmanskim, a kasnije i austrougarskim vlastima, koje su joj posvećivale posebnu pažnju. Stoga i ne treba da čudi što je šljiva u promatranom periodu bila neka vrsta nacionalnog dobra, a šljivarstvo najrazvijenija grana voćarstva. Austrougarske okupacione vlasti posebno su unaprijedile način obrade i prometa šljivom i doprinijele da postane važna privredna grana.

Ključne riječi

Bosna i Hercegovina, Osmansko carstvo, Austro-Ugarska, Posavina, Brčko, šljiva, suha šljiva, pekmez, trgovina

**PLUM IN THE ECONOMY OF
BOSNIA AND HERZEGOVINA
(1861-1918)**

Abstract

Few products, which today seem so marginal, had capital importance for national well-being and the country's economy like plums. Bosnia and Herzegovina had particularly favorable climatic and pedological features for plum cultivation. These natural benefits and the multiple possibility of exploitation have enabled the plum to take a dominant place among Bosnian fruits. Its economic importance did not go unnoticed by the Ottoman and later Austro-Hungarian authorities, who paid special attention to it. Therefore, it should not be surprising that in the observed period the plum was a kind of national treasure, and plum growing was the most developed branch of fruit growing. The Austro-Hungarian occupation authorities especially improved the method of processing and the sale of plums and contributed to its becoming an important economic branch.

Keywords

Bosnia and Herzegovina, Ottoman Empire, Austria-Hungary, Posavina, Brčko, plum, prune, jam, trade

Stari Rimljani su iz Azije uz drugo voće prenijeli i šljivu u Evropu, a Osmanlije su zaslužne što se proširila po Balkanskom poluostrvu, a onda po srednjoj i zapadnoj Evropi, pa čak i Americi.¹ Za šljivu nigdje nije bilo pogodnijih uvjeta za razvijanje kao u Bosni i to u krajevima uz Bosnu, Drinu, Savu i Vrbas, gdje su bez oplemenjivanja i njegovanja rasla po sedam metara visoka i lijepo razvijena stabla. Dakle, glavni šljivski rejon nalazio se u sjeveroistočnom dijelu Bosne na prostoru srezova Zvornik, Bijeljina, Tuzla, Brčko, Gradačac, Gračanica, Doboj, Derventa, Tešanj, Bosanski Šamac, Maglaj, Žepče, Zenica, Prijedor i Prnjavor. Velikih šljivika bilo je i u bihaćkom okružju, kotaru Sanski most, srednjoj i donjoj dolini rijeke Bosne u okolini Sarajeva, uzduž rijeke Vrbasa i cijelom Podrinju. Gajila se ponajviše (oko 90%) mađarka (kasna sorta šljive nazvana po zemlji porijekla – Mađarskoj, koja je u XV stoljeću u Bosnu prenijeta iz Požege, zbog čega je u narodu poznatija kao požegača ili crnica), koja je bila dobra za potrošnju u svježem stanju, ali i za sušenje i preradu u pekmez i rakiju.² Uz požegaču gajene su još žuta (bijelica) šljiva i džanarika. Od 375.000 dunuma bašte tuzlanskog, travničkog, sarajevskog i banjalučkog kraja otpadalo je 9/10 na šljivike, pa „se za Bosnu s pravom moglo kazati, da je zemlja požegača kao Arabija palma, a Italija smokve il' limuna.“³ Šljiva je dominirala među bosanskim voćem u svakom pogledu: po prirodnim uvjetima za uzgoj, privrednom značenju i pažnji koju joj je narod poklanjao.⁴ Ona je za Bosnu bila ono što su

¹ Босанске суве шљиве, *Босанска вила*, II/ 18, Сарајево, 15. септембра 1887, 279.

² Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, *Врбаске новине*, V/76, Бања Лука, 9. фебруар 1933, 3.

³ Босанске суве шљиве, *Босанска вила*, 279.

⁴ Šerif Bubić, Voćarstvo u Bosni i Hercegovini, u: *Bosna i Hercegovina kao privredno područje*, Sarajevo, 1938, 35.

žitarice za Vojvodinu ili vino i masline za Dalmaciju.⁵

Posavina sa svojim klimatskim i pedološkim osobenostima bila je naročito povoljna za gajenje šljive. Na hladnije jutro s obilnom rosom dolazio je naizmjenično topao sunčan dan, što je posebno pogodovalo uzgoju. Kroz krečno posavsko zemljište pomiješano s glinom provlačila se voda kroz mnogobrojne cjevčice rastvarajući minerale, koje je korijenje usisavalo i hranilo stablo. Te zgodne pogodnosti doprinijele su da je imala lijep, krupan i vrlo sladak plod. Po svojoj kvaliteti bosanska šljiva bila je poznata širom svijeta. Fina mirisa (arome) i ugodna ukusa, šljiva se trošila na moru kao i na kopnu, u Americi kao i Evropi, za manastirskom trpezom i kod gospodske gozbe, a nalazila se čak i pred najmoćnijim vladarima svijeta poput engleske kraljice Viktorije.⁶ Njena upotreba bila je raznolika. Razmnožavala se presađivanjem mladih izdanaka, a rijetko kalemljenjem.⁷ S masovnim uzgojem šljive u Bosni krenulo se krajem 18. i početkom 19. stoljeća, kada počinje da zauzima važno mjesto u narodnoj privredi.⁸

Šljive se nisu mogle čuvati duže vrijeme u svježem stanju. Zato je njihova sezona kratko trajala. Radi boljeg iskorištavanja, stanovništvo ih je počelo prerađivati. Najviše (2/3) su se sušile, u manjim količinama pekle u rakiju i kuhale u pekmez, a najmanje jele svježe.⁹ Vrijeme berbe bilo je stvar ocjenjivanja, a zavisilo je

⁵ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, Загреб, 1906, 239.

⁶ *Босанске суве шљиве, Босанска вила*, 280.

⁷ Једна анкета о подлогама за калемњење шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LVI/15, Београд, 1. август 1929, 562.

⁸ *Die Bosnische Pflaume. Eine handelsstudie*, *Дело*, Лист за науку, књижевност и друштвени живот, Дванаеста књига, Београд, 1896, 352.

⁹ Архив Босне и Херцеговине Сарајево, Фонд Трговинска комора Народне

uglavnom od iskustva i procjene domaćina. Čekalo se da šljiva sazrije, a potom se pristupalo berbi koja je trajala uzastopno nekoliko dana. Počinjala je s ubiranjem voća pravilne veličine i najbolje boje, a proces se ponavljao sljedećeg ili poslije nekoliko dana. Kad je rod bio suviše obilan i vrlo sitan, onda je preovladavala upotreba za pekmez – pri čemu se još uvijek pojavljivala rakija kao vanredan potrošač plodova lošijeg kvaliteta. Sitnije i prezrele šljive skladištene su u veliku burad, a od njih se pravila rakija – šljivovica. Još mnogo prije pojave industrije marmelade u Bosni se pravio pekmez, doduše u primitivnim kazanima, ali s puno uspjeha.¹⁰ Bosanski pekmez bio je izvrsnog kvaliteta, jer je šljiva bila slatka i plemenita. Od 100 kg šljiva dobijalo se 35-40 kg pekmeza.¹¹ Ipak, najveći dio roda se, kako je naprijed navedeno, sušio. Svaka bosanska kuća imala je svoju sušaru i za kratko vrijeme šljive su bile osušene. Najviše su se sušile u brčanskom, gračaničkom, gradačačkom, tuzlanskom i tešanjskom kraju, a manje u bijeljinskom i zborničkom.¹² Što je sirova šljiva bila zrelija dobijala se veća količina suhe. Za jedan kilogram suhih trebalo je oko tri kilograma zrele krupne svježe šljive. Ipak, prosječno je za 100 kg suhe trebalo 400 do 410 kg sirove šljive.¹³

Republike Bosne i Hercegovine, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLVII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*; Šta treba znati pa da od šljivarstva imamo više koristi, *Врбаске новине*, 6.

¹⁰ Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, V/ 38, Београд, 16. септембар 1933, 598.

¹¹ Naši dopisi. U Posavini, dne 13. decembra 1891, *Вошњак*, I/ 27, Сарајево, 31. decembra 1891, 3.

¹² *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево, 1913, 12-13.

¹³ Босанска шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LIII/22, Београд, 30. маја 1926, 171.

Šljivarstvo u posljednjim decenijama osmanske uprave u Bosni i Hercegovini

Za šljivarstvo, kao u malo kojoj privrednoj grani, nije trebalo puno ulaganja niti rada, a donosilo je ogroman prinos. Ta okolnost u siromašnom agrarnom bosanskohercegovačkom društvu bila je od posebne važnosti. Naime, bosanskohercegovačka poljoprivreda nije mogla uvijek proizvesti dovoljnu količinu hrane neophodne za prehranu stanovništva, naročito nerodnih godina, pa se morala uvoziti. Ovo se uglavnom odnosilo na žitarice, dok je proizvodnja voća uspijevala da podmiri potrebe stanovništva, a velike količine su preostajale za izvoz u sirovom i prerađenom stanju. Prihodi od šljive korisno su utjecali na blagostanje dotičnih krajeva, jer je šljiva uspijevala obično u krajevima posnog zemljišta. Dakle, glavnina zemljoradničkih budžeta popunjavana je prodajom šljive i drugog voća.

U Bosanskom ejaletu / vilajetu dominirala je naturalna trgovina, koja je bila karakteristična za agrarna seljačka društva. I pored izvjesnog napretka razvoj trgovine posljednjih decenija osmanske vladavine nije mogao da prevaziđe tradicionalne forme razmjene dobara. Do gotovog novca seljak je teško dolazio, pa mu je on više služio kao mjerilo vrijednosti nego kao sredstvo plaćanja.¹⁴ U platnom prometu tada su bile razne monete – austrijske forinte, pjaster, groše, krune, engleske lire, turske srebrne i zlatne medžidije, zlatni napoleoni, dok je najcjenjeniji bio austrijski dukat.¹⁵ U robnom prometu novac je

¹⁴ Ilijas Hadžibegović, O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, III.

¹⁵ U opticaju se najviše koristio pjaster (srebreni novac). Jedan pjaster vrijedio je 10 kruna, a deset pjastera jednu mađarsku forintu. Pred kraj osmanske uprave u Bosni je uveden i osmanski papirni novac, kajime po 5, 10, 20, 50, 100 pjastera. Od zlatnih novaca u opticaju su bili austrijski dukat (53

vrijedio više nego u novčanoj razmjeni.¹⁶ Trgovina za novac imala je gotovo podređenu ulogu u odnosu na robnu razmjenu koja se odvijala na pijacama, vašerima i sajmovima.¹⁷ Ipak, kupci su suhe šljive plaćali u gotovini. Osiguranje gotovog novca bilo je iznimno važno za agrarno stanovništvo, jer je za novac od prodaje šljiva kupovalo gas, kafu, so, šećer, plaćalo porez i nabavljalo druge potrepštine.¹⁸

Bosna i Hercegovina za vrijeme osmanske uprave nije bila u mogućnosti da razvije jaču trgovinu sa susjednom Austrijom. Tek kad su francuske trupe pod Napoleonom Bonapartom okupirale neke pogranične slavonske teritorije početkom 19. stoljeća,¹⁹ skromne količine suhih šljiva počele su se izvoziti preko Save u pogranična mjesta: Rajevo Selo, Gunju i varoš Osijek. Odatle su dalje išle u Austriju ili Njemačku.²⁰ Od tada nastaje preokret u obradi šljive. Stanovništvo je počelo usavršavati obradu, odnosno sušenje, usljed čega suha šljiva postaje jedan od najinteresantnijih artikala međunarodne trgovine. Još u prvoj polovini 19. stoljeća značajno je participirala u vanjskoj trgovini Bosne. Pored drva, duhana i stoke unosila je najviše gotovog novca u zemlju. Prvi pioniri kapitalizma u

pjastera), zlatni napoleoni (81 pjaster), zlatna lira (100 pjastera), a od srebrenih: medžidije (20 pjastera), bašlici (5 pjastera) itd. (*Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Sabrao i priredio Vjekoslav Klaić, Zagreb, 1878, 134).

¹⁶ Austrijski dukat mijenjao se za 53 osmanska pjastera, a u robnom prometu za 58. Srebrni cvanciger se mjenjao za tri, a u robnom prometu za četiri pjastera. (Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj, 2016, 248).

¹⁷ I. Hadžibegović, O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, 111.

¹⁸ Kemal Hrelja, *Kako je živio narod. Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo, 1994, 217.

¹⁹ I. Hadžibegović, O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, 115-116.

²⁰ Босанске шљиве, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LIII/23, Београд, 6. јуна 1926, 179-180.

Bosni bili su upravo izvoznici suhih šljiva (Kučukalići, Krsmanovići, Paranos i itd.). Oni su u toj grani trgovine imali izvanrednu praksu, a Alija Kučukalić i njegovi sinovi bili su trgovci svjetskog glasa.²¹ Više decenija suhe šljive i pekmez služili su za povećanje blagostanja proizvođača i pozitivnu trgovinsku bilansu bosanskih krajeva.²²

Brčko je ležalo u središtu bosanskohercegovačkog šljivskog rejona, što je utjecalo da dobije ulogu glavnog centra za obradu i izvoz šljive. Prema nekim procjenama s brčanskog tržišta odvijalo se oko 90% izvoznog viška šljiva iz Bosne.²³ Povoljnu lokalnu situaciju za razvoj trgovine omogućavala je razgranata putna mreža prema zaleđu do velikih dolina rijeka Drine, Bosne i Spreče, kao i komunikacije koje su prolazile kroz same nizine.²⁴ Iako se radilo o kolskim putevima po njima se moglo dosta dobro voziti, kad je bilo suho vrijeme. Jedan put vodio je iz Bijeljine preko Brezovog polja do Brčkog, a odatle u Orašje, Tolu i Bosanski Šamac.²⁵ Drugi je išao za Gračanicu i Doboj. Ipak, najvažnija putna komunikacija išla je k Tuzli i dalje u unutrašnjost zemlje. Riječni saobraćaj Savom posebno je dobio na značaju nakon osnivanja Dunavskog parobrodskog društva 1830. godine, koje je uvelo redovnu liniju od Dunava do Bosanskog Broda, a u Brčkom je bila parobrodski luka.²⁶ Njene transportne lađe pojačale su izvoz suhe šljive i postale najvažniji faktor u trgovačkom prometu sa svijetom. Trgovina se također obavljala skelom preko Save do Rajeva Sela. Prema dostupnim podacima samo u januaru

²¹ Najveћи шљивар у Босни, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XLI/8, Београд, 20. марта 1910, 1.

²² Brčko. Anкета o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, 598.

²³ Joso Lakatoš, Aco Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1924, 160–161.

²⁴ Amand, Freih, v. Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien, das land und seine Bewohner*, Wien, 1878, 55.

²⁵ *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, 133.

²⁶ *Letopis matice slovenske za leto 1879*, uredio Janez Bleiweis, Ljubljana, 1879, 172.

1861. preko carinarnice u Rajevu Selu prevezeno je iz Brčkog u austrijske zemlje 367 centnera suhe šljive, a 9.600 centnera (1 centner = 100 kg) u oktobru 1862. godine po cijeni od 15 pjastera za 100 oka.²⁷ Najveći dio izvezio se u Peštu, Beč, Trst i sjevernu Njemačku i to posredstvom jedne trgovačke kuće iz Dresdena, a odatle preko Hamburga za druge pomorske luke.²⁸

Šljiva je bila jezgra narodnog dohotka i kad je slabo rodila stanovništvo je brigu vodilo kako „namjerit, svoje potrebe i državne danke, što vazda s kolajlukom iz šljiva vadi i namiruje.“²⁹ Jedan dio stanovništva skoro je ekonomski zavisio od šljive. Nerodne šljivske godine bile su „kobne po finansije bosanskih poljoprivrednika.“³⁰ Šljiva je zauzimala visoko mjesto u vanjskoj trgovini zemlje s jedne, a s druge strane za proizvođače i trgovce predstavljala skoro uvijek gotov novac, jer se mogla u svako doba prodati i unovčiti.³¹

Značaj i privredni potencijal šljive nije ostao nezapažen osmanskim vlastima. Energični, sposobni i pronicljivi bosanski valija Topal Šerif Osman-paša (1861-1869) posvećivao je posebnu pažnju njenom uzgoju, jer je u Vilajetu, prema pisanju lista *Bosna*, poslije žita „najpreči i najkorisniji prirodni proizvod [bila] šljiva“. Odmah po stupanju na dužnost naredio je da otpočne masovno sađenje šljive i

²⁷ Oka je bila mjera za svu robu u čvrstom i tečnom stanju. Odgovarala je težini od 1,26 kilograma, 400 drahmi ili 2,1/4 bečke funte. Dijelila se na drame koji su težili 3,5 grama. Veća jedinica od oke bio je tovar koji je obuhvatao 450 oka ili 560 kg. (G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 571-572, 579).

²⁸ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 628.

²⁹ U Rahiću, 11. augusta 1892, *Bošnjak*, II/ 33, Sarajevo, 18. augusta 1892, 2.

³⁰ Midhat Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci u njoj*, Sarajevo, 1981, 139; *Memoari Živka Crnogorčevića*, Priredio Milenko S. Filipović, Sarajevo, 1966, 51.

³¹ ABH, FTOK, K-11, omot br. 2. *Zapisnik XLIII redovne plenarne sjednice od 11. i 12. IV 1929. god.*

za nekoliko godina bilo je zasađeno 5-6 miliona novih stabala.³²

Vilajetske vlasti radile su i na izgradnji i poboljšanju putne mreže. Krajem 1865. radi unaprijeđenja mobilnosti osnovale su akcionarsko podvozno društvo pod nazivom „Društvo Bosanskog Vilajeta“. U čl. 1. društvenog Statuta pisalo je da u bosanskim predjelima postoje tri glavne skele na Savi: Brod, Brčko i Gradiška, a „od strane Mljetaka i Krfa“ Gabela i Carina. „Što ima putova iz Broda do Sarajeva, iz Brčkog, pored Save do Broda, i iz Travnika, svi su za kolovoz dovršeni; a skoroće se dovršiti i put koji se gradi od Brčkog do Maglaja. Na ovim putovima za sad će se kola postaviti. Kad putovi k Mostaru i Lijevnu budu gotovi, biće i na njima vozidba.“ Osnivanjem društva učinjen je golem napredak u razvoju bosanske pošte i brže cirkulacije poslovne korespondencije koja je bila iznimno važna za trgovinu i obrt. Društvo je na sebe preuzelo obavezu da prevozi poštu dva puta sedmično iz Sarajeva do Broda, Brčkog i Travnika.³³

Valija Šerif Osman-paša preduzimaо je posebne mjere na unaprijeđenju obrade / sušenja šljive, što je bio krupan iskorak k poboljšanju njene kvalitete i konkurentnosti na inostranim tržištima. Vilajetska vlada aktivno je radila i na promociji bosanskih poljoprivrednih proizvoda. Pod njenim nadzorom sredinom 1866. godine nekoliko mjeseci pripremana je zbirka poljoprivrednih proizvoda kojima se Bosna po prvi puta trebala predstaviti na svjetskoj poljoprivrednoj izložbi u Parizu. Zbirka je bila postavljena u kajmakamovom nadležštvu, a 20. augusta 1866. obišli su je Valija i „druga odlična lica.“³⁴ Vladine mjere bile su sasvim razumljive, ako se

³² Вилајетске вијести, *Босна*, 50, Сарајево, 1. и 13. маја 1867, 2.

³³ У Сарајеву, 13. априла, *Босански вјестник*, 1/2, Сарајево, 14. априла 1866, 1.

³⁴ Домаће и стране вијести, *Босански вјестник*, 1/20, Сарајево, 20. аугуста 1866, 154.

uzme u obzir činjenica da se Osmansko carstvo u drugoj polovini 19. stoljeća nalazilo u stalnoj finansijskoj krizi i da je najvažniji zadatak Vilajetske vlasti u Bosni bio osiguranje novčanih sredstava za centralnu državnu kasu. Politička previranja u Kandiji, Epiru i Siriji 1866. godine prouzročila su nove vanredne finansijske teškoće Visokoj Porti. Kako bi namirila novonastale budžetske izdatke Porta je razdijelila na pojedine provincije novi namet. Na Bosanski vilajet odredila je sumu od tri hiljade kesa koje su se imale razrezati na pojedine poreske glave. Svota nije bila osobito velika, jer je Bosanski vilajet s Hercegovinom imao više od jednog miliona stanovnika, dakle, na jednog stanovnika dolazilo je oko šest para. Ali te godine ljetina je izdala, a nije bilo ni „najdragocjenijeg proizvoda bosanskog, šljiva“, pa je namet narodu ipak, bio preveliki teret.³⁵

³⁵ Zvanične novine *Bosna* pisale su da je Vilajet Bosna „jedan prevažan dio otomanskoga carstva, provincija jedna, koja i radi svoga pograničnog položaja među prvijem i najdragocjenijim oblastima otomanskijem se broji. Ali su i žitelji, koji u toj lijepoj zemlji stanuju, valjani i vjerni podanici, koji naviknuti oružjem u svakoj su prilici tu svoju odanost prama caru i postojbini pokazivali, svagda su bili gotovi za carstvo i zavičaj svoj žrtve prinijeti. Velike i vanredne potrebo državne koje u ovo ozbiljno doba ista imade, zahtijevaju nove žrtve, i razdijelivši ih na sve oblasti po pravednoj razmjeri, pada na Bosnu od tog vanrednog prinosa tri hiljade kesa, kao što to onomadne ovamo prispjevši previsoki ferman opredjeljuje. Previsoki ovaj ferman bješe u glavnome medžlisu, u koji bijahu pozvati članovi sviju staleža i vjeroispovjedi, pročitani, i svakome pojedinome članu protokoliran, da ga je svaki razumjeti mogao. Ti su članovi uvidivši kako se uživa svako dobro i sigurnost u državi i znajući da carstvo podpomagati svakoga je podanika dužnost, doznali su sadržaj tog fermana s radošću, jer su dobili priliku pokazati se u svojoj odanosti. Medžlis je odma preduzeo razrezivanje, moleći se Bogu, da sačuva skupocjeno zdravlje Njegovog veličanstva Sultana. Njegova Preuzvišenost čestiti vali-paša odma je na osnovu medžliskog zaključka dao pisati na sve kajmakame po sandžacima, kojima je poslao i jedan prepis spomenutog previsokog fermana s nalogom, da se po istome postupaju, i tako se možemo nadati, da će potrebni novci što prije pripravljeni biti, da se mogu u Carigrad spremati.“ (Сарајево, 14. септембра, *Босански вјестник*, I/24, Сарајево, 17. септембра 1866, 186-187).

Za vrijeme berbe (august, septembar) šljive su bile glavna hrana i izvor zarade stanovništvu. To se naročito pokazalo nerodne 1867. godine kada je narod muku mučio kako se prehraniti. Mali prinos žitarica i drugih poljoprivrednih proizvoda nadomjestilo je voće koje je te godine vanredno rodilo, pa „valjani Bošnjak nasuši voća svake vrste i za suve šljive dosti para uze; jedna oka po sto para prodavala se je. (...) Najgore izdade kupus i grah. Nigdi kupusa, a Bošnjaci vole da je pola hrane u kupusu. Ele, ove godine i brez njeg biše, jer namisto kupusa služili se s voćem suhvim.“³⁶ Poseban učinak imao je prinos onih miliona novozasadenih stabala, koji je blagotvorno djelovao na kućne budžete. Prema podacima iz izvještaja tadašnjeg pruskog konzula u Sarajevu, 1867. iz Bosne je izvezeno razne robe i predmeta u vrijednosti od 8.676.855 for., a uvezeno 6.475.491 for., dakle za 2.201.364 for. manje, nego li je izvezeno.³⁷ Suhih šljiva izvezeno je samo iz Brčkog 203.000 centnera, a preko drugih mjesta na Savi još 100.000 centnera³⁸ u vrijednosti od oko 1.800.000 forinti.³⁹ Godine 1868. izvoz je iznosio 10.684.000 for., a uvoz 8.454.000 for., dakle izvezeno je više 2.230.000 for. robe nego što je uvezeno. Godine 1870. uvezeno je robe za 8.190.000 for., a izvezeno za 10.462.000 for. Trgovina šljivom te godine bila je prosječna, jer na pijacama nije bilo uobičajeno velikog broja kupaca iz inostranstva. Glavni razlog za njihovo odsustvo bio je rat između Francuske i Pruske koji se neposredno odrazio na trgovinu u Bosni. Šljiva je manje i rodila i bila prosječnog kvaliteta.

U trgovini šljivom dolazilo je do raznih prevara i manipulacija. Neki proizvođači kvarili su njenu kvalitetu, jer je nisu dovoljno dobro

³⁶ Jako Baltić, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vrmena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb, 2003, 347–348.

³⁷ Trgovina Bosne i Hercegovine 1890, *Bošnjak*, I/9, Sarajevo, 27. augusta 1891, 4.

³⁸ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, 628.

³⁹ Korist od voćarstva, *Bošnjak*, I/8, Sarajevo, 20. augusta 1891, 4.

sušili kako bi bila teža. Kako bi zaštitile ugled bosanskoj šljivi lokalne osmanske vlasti od septembra 1870. godine organizirano su nadzirale mjesta gdje se prodavala, uredile stovarišta gdje je bila smještena, te strogo kontrolirale njen kvalitet. Te sezone „prvih nekoliko tovara koji nisu bili dovoljno osušeni i zapakovani, inspektori su naredili da se bace u vodu i tako spriječili njihovu prodaju.“ Kaznene mjere imale su odjeka kod proizvođača, koji su na tržište počeli dovoziti samo osušenu i kvalitetnu šljivu. Do 30. septembra 1870. godine prevezeno je u Rajevo Selo 9.600 carinskih centnera suhe šljive po cijeni od 170 do 180 pjastera po konjskom tovaru, koji je težio oko 100 oka.⁴⁰ Dezinfekcija suhe šljive na granicama Bosne bila je dosta jednostavna: „U karantenu, pod vedrim nebom, one se samo očiste grabljama, da bi se s njih odstranile sve dlake, vuna ili drugi predmeti koji mogu da prenesu kugu.“⁴¹ Za naredne godine nema statističkih podataka koji bi predočili stanje izvoza i uvoza u Bosnu i Hercegovinu do austrougarske okupacije.⁴² Na osnovu naprijed navedenog ipak, može se zaključiti da je Bosna i Hercegovina imala aktivnu trgovinsku bilansu s inostranstvom.

Priliv gotovog novca koji je dolazio od izvoza šljiva, imperativno je nametao vilajetskoj vlasti obavezu da i dalje potiče stanovništvo da sadi šljive.⁴³ Shodno njenim apelima zasađeno je u jesen 1873. u zborničkom sandžaku 260.548, a u proljeće 1874. godine 363.686 stabala šljive, što se „iz jedne tablice s pismom mutesarifa rečenoga sandžaka vladi vilajetskoj došavše doznaje (...).“⁴⁴ Dakle, proširenjem šljivskih kapaciteta i drugim mjerama osmanske vlasti udarile su stabilne temelje šljivarstvu.

⁴⁰ Galib Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Tešanj, 2016, 255–256.

⁴¹ M. Šamić, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878)*, 139–140.

⁴² Narodno gospodarstvo. Trgovina Bosne i Hercegovine 1890, *Bošnjak*, I/9, Sarajevo, 27. augusta 1891, 4.

⁴³ Вилајетске вијести, *Босна*, 50, Сарајево, 1. и 13. маја 1867, 2.

⁴⁴ Вилајетске вијести, *Босна*, 424, Сарајево, 29. јулија и 10. августа 1874, 1.

Austro-Ugarska okupacija 1878. – modernizacija i normiranje procesa obrade i prometa šljivom

Poslije Austro-Ugarske okupacije 1878. godine, Bosna i Hercegovina našla se u potpuno drugačijem ekonomskom okruženju. Na privrednom planu njeno uključenje u carinsko područje Monarhije 1. januara 1880. godine imalo je posebne pogodnosti za trgovinu. U izmijenjenim ekonomskim odnosima trgovački stalež počeo je da koristi nove mogućnosti poslovanja. Pod utjecajem novih ekonomskih i kulturnih prilika primitivni način trgovanja počeo se modernizirati. Trgovina šljivom procvjetala je poslije povezivanja Brčkog željeznicom s Vinkovcima, važnim željezničkim čvorištem, izgradnjom pruge u dužini od 52 km i mosta preko rijeke Save koji je 12. septembra 1894. godine pušten u promet, što je olakšalo promet sa susjedima i Evropom.⁴⁵ Saobraćaj se do tada obavljao trajektom do Gunje u susjednoj Hrvatskoj, gdje je bila stanica kraljevskih mađarskih željeznica.⁴⁶

I austrougarske okupacione vlasti radile su na širenju šljivika, ne samo u Bosanskoj Posavini, nego i unutrašnjim predjelima zemlje. *Pester Lloyd* u jednom od svojih brojeva iz 1891. godine navodi da je u Bosni zasađeno najmanje 100.000 stabala mladih šljiva.⁴⁷ S umnožavanjem šljivika rasla je i proizvodnja. Prirod bosanskih šljiva od 1883. do 1904. godine donosimo u sljedećoj tabeli:⁴⁸

⁴⁵ Siniša Lajnert, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci-Brčko (1886-1940), *Prilozi Instituta za istoriju* 47, Sarajevo, 2018, 149-151.

⁴⁶ *Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina. Illustrierter führer*, Wien, Pest, Leipzig, 1892, 120.

⁴⁷ Ljetošnji rod šljiva u Bosni, *Bošnjak*, I/12, Sarajevo, 17. septembra 1891, 3.

⁴⁸ Tabela sačinjena prema: *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 240, 242; *Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie*, *Дело*, 352; Ljubomir, St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, Deo I, Босна и Херцеговина, Beograd, 1928, 128.

Šljiva u privredi Bosne i Hercegovine (1861-1918)

Godina	Prinos šljive u kg
1883.	78.893.657
1884.	43.255.947
1885.	94.238.283
1886.	60.053.337
1887.	118.676.307
1888.	108.020.873
1889.	78.226.910
1890.	62.463.139
1891.	132.433.577
1892.	74.247.103
1893.	130.078.617
1894.	186.051.777
1895.	38.400.000
1896.	145.200.000
1897.	74.880.000
1898.	220.028.000
1899.	78.030.000
1900.	79.730.000
1901.	89.410.000
1902.	119.560.000
1903.	75.480.000
1904.	255.800.000

Analizom podataka iz tabele uočava se pojava da je jednoj godini dobrog slijedila, s malim izuzecima, godina slabijeg prinosa, jer je vočki poslije dobrog roda trebalo izvjesno vrijeme za oporavak. Kada se kulturi vočke posvećivala potreba pažnja, naravno da je i rezultat roda bio povoljniji. Primjetno je i da je prirod 1898. značajno porastao, a da je 1904. godina bila rekordna po berbi.

Prerada šljive postala je jedna od važnijih privrednih djelatnosti nakon okupacije. Do početka industrijske obrade šljive su se izvozile

uglavnom u suhom, te neznatne količine u svježem stanju. Pošto je i jedna i druga bila sklona propadanju, zbog njene važnosti za ukupnu privrednu bilansu, Zemaljska vlada za Bosnu i Hercegovinu posvetila je posebnu pažnju gajenju i preradi šljive.⁴⁹ Na to su dobrim dijelom utjecale žalbe inostranih kupaca. Bečke poljoprivredne novine pisale su 1893. godine da je „zadruga trgovaca bakalskog, materijalskog i mješovitog espapa u Beču“ obavijestila bečki trgovački i zanatlijski odbor (Komoru) da su nekoliko godina suhe šljive iz Bosne dolazile sasvim vlažne zbog čega je dolazilo do vrenja i njihova propadanja. Naime, u poslovima sa šljivom bile su prisutne česte mahinacije svih interesenata u tom procesu. „Proizvođači su često znali brati nedovoljno zrele plodove, koji bi u procesu sušenja postigli ispodprosječnu kvalitetu.“⁵⁰ Dešavalo se i da šljive nisu bile dovoljno suhe. Preprodavci su u tome razumljivo dobijali, jer su takve šljive bile teže na vagi, ali detaljiste, kod kojih se vršio proces vrenja, trpjeli su štetu. Ministarstvo trgovine obratilo se odmah zajedničkom Ministarstvu finansija, ujedno Ministarstvu za upravu Bosnom i Hercegovinom i pozvalo ga da oko toga preduzme potrebne mjere.⁵¹

Zemaljska vlada ulagala je značajna sredstava i preduzimala razne mjere za unaprijeđenje šljivarstva. Angažiranjem stručnjaka organizirala je dva puta godišnje poučne kurseve na kojima su održavana predavanja o suzbijanju voćnih štetočina i racionalnom

⁴⁹ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 241; Lj., St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 127.

⁵⁰ Muhamed, Nametak, *Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije i uprave s posebnim naglaskom na ulogu grada Brčkog*, *Gračanički glasnik* 52, Gračanica, 2021, 73.

⁵¹ Босанска шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XXXIX/38, Београд, 21. септембра 1908, 195.

⁵¹ Суве шљиве из Славоније и Босне, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XXIV/23, Београд, 6. јуна 1893, 184.

podizanju i poboljšanju domaćih sušara, te gajenju, branju i obradi šljive.⁵² Kursevi su održavani u dva ciklusa. Na prvom su, između ostalog, stručnjaci predavali o važnosti proizvodnje krupnog ploda, podesnom izboru prisada, kalemljenju mladih izdanaka, proređivanju krošnje, važnosti đubrenja, načinu đubrenja itd. U drugom ciklusu upoznavali su prisutne o racionalnom načinu žetve, sortiranja sirove šljive, postavljanja i upotrebe rešeta za sortiranje, zahtjevima trgovine u pogledu sušenja, te postupanju sa suhom šljivom.

Šljiva se najviše sušila, jer se tako najbolje unovčavala. Od procesa sušenja zavisila je njena kvaliteta i tržišna vrijednost. Međutim, bosanske sušare imale su određene nedostatke, zbog čega su plodovi obrađivani u njima bili lošijeg kvaliteta.⁵³ Kako bi bosansku šljivu učinila konkurentnijom, Zemaljska vlada preduzela je mjere za tehnološku modernizaciju sušara.⁵⁴ Za taj posao angažirala je svog privrednog savjetnika gospodina Havelku i dala mu zadatak da obiđe francuske šljivike i sušare i sagleda njihovo stanje. Prilikom obilaska, on je uočio da su njihove klimatske i telurske prilike skoro identične bosanskim i da bosanske šljive nisu zaostajale za francuskim, ali da su potonje zbog načina sušenja bile u

⁵² Godine 1905. držani su kursevi u kotarevima: Derventa, Gračanica, Gradačac, Bijeljina, Brčko, Zvornik, Donja Tuzla, Banjaluka, Prijedor, Tešanj, Žepče i Zenica. (*Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 240).

⁵³ Bosanske sušare bile su potpuno zatvorene i bez ventilacije, zbog čega je zagrijani vazduh primao određenu količinu vlage iz šljiva, dok se ne zasiti, pa tako zasićen suviše vlažan ostajao u sušari. Sušenje je od tog momenta prestajalo, bez obzira koliko se ložilo i zagrijavalo i ma koliko dugo se šljive sušile. Da bi se zasićeni zrak zamijenio nezasićenim sušara se otvarala, poslije čega se proces sušenja nastavljao. Međutim, zbog ispuštanja zagrijanog i zasićenog zraka moralo se više ložiti da bi se novi hladni zrak zagrijao, što je povećavalo potrošnju drva i troškove proizvođača. (Преправљена босанска домаћа сушница, *Тежак*, Илустровани лист српског пољопривредног друштва, XXXIX/33, Београд, 17. август 1908, 306-307).

⁵⁴ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 240.

prednosti.⁵⁵ Inače francuskim tipom sušara koristila se većina konkurenata i velikih izvoznika šljiva.⁵⁶

Proučivši sušenje šljiva u južnoj Francuskoj, naročito u Agonu, gdje je bila najživahnija trgovina sa šljivama, te u okružju Lot i Garonne, gdje se najviše uzgajala, Vlada je na prijedlog Havelke odlučila da uvede Cazenill-ove sušare u kojima se malo ložilo, a šljiva najbolje sušila. Iz Francuske su dovedeni i radnici da ih izgrade i praktično pouče seljake, u čemu im je najviše pomogao i sam Cazenill koji je bio pozvan radi montiranja njegovih aparata. O vladinom ili općinskom trošku u više srezova sagrađena je po jedna ogledna moderna francuska sušara i to onim proizvođačima koji su se prvi javili, a pojedini vlasnici šljivika izgradili su ih vlastitim sredstvima.⁵⁷ Na taj način bila je podignuta 21 sušara novoga sistema.⁵⁸ Međutim, nove sušare nisu bile dobro prihvaćene, ne zbog kvaliteta rada, nego cijene njene izrade. Zato je Vlada izdala zadatak svom privrednom stručnjaku da iznađe nova rješenja. Poslije detaljne analize stare bosanske sušare, Havelka je odlučio da je modificira i prepravi tako da se odstrane njeni nedostaci (curenje soka, nedostatak ventilacije) pomoću smišljenog preudešavanja. Pošlo mu je za rukom da na starim sušarama uradi ventilator i da drvene ljesa na kojima se šljiva sušila zamijeni s metalnim. U sušnicama s ventilacijom šljive su gubile samo suvišnu količinu vode, a sve drugo ostajalo je u njima netaknuto. Postupak pri sušenju bio je jednostavan. Na pomičnim policama (ljesama) plodovi su se redali okomito tako da kraj gdje je bio držak ostane prema gore, jer se na taj način iz njih nije cijedio

⁵⁵ Преправљена босанска домаћа сушница, *Тежак*, 307.

⁵⁶ Босанске суве шљиве, *Босанска вила*, II/19, Сарајево, 1. октобра 1887, 293.

⁵⁷ Лјетошњи род шљива у Босни, *Бошњак*, 3.

⁵⁸ Из народне привреде. Шљива, *Сарајевски лист*, XV/20, Сарајево, 17. фебруара 1892, непaгинирано.

sok.⁵⁹ Modernizacijom se za malo novca dobijala sušara velike vrijednosti,⁶⁰ a pored jeftine izgradnje mogla se i proširivati. Trošila je manje drva, jer se toplota i jara bolje iskorištavala.⁶¹ Bila je jako podesna za bosanske krajeve i od velike dobiti za proizvođače.⁶² Na njima se, za razliku od starih u kojima se od 100 kg sirove izvlačilo 25, dobijalo 28-32 kg sočnije suhe šljive.⁶³ Vlada je uredila i da sušenje ne počinje prije 1. septembra.⁶⁴ Sušilo se do 15. septembra koji se smatrao prvim pazarnim danom na berzi sa suhom šljivom.

Nakon modernizacije sušara otpočelo se i s procesom etiviranja kojim se kvarenju izložena suha šljiva pomoću pare sterilizirala i zaštitila, usljed čega je dobijala i bolji izgled. Valjano osušena, brižljivo spremljena i pakovana bosanska šljiva bila je na svjetskom tržištu rado tražena i dobro plaćena roba. Na evropskom i vanevropskom tržištu postala je proizvod ravnopravan inostranoj konkurenciji.⁶⁵ Zemlje sjeverne Evrope koje su do tada suhe šljive nabavljale isključivo iz Francuske, rado su kupovale bosansku, a u nerodnim godinama čak ih je i Francuska nabavljala.⁶⁶ Inače, bosanska šljiva bila je neobično krupna i sadržavala puno šećera, tako da je poslije uspostavljanja racionalnog procesa sušenja i

⁵⁹ Sušenje šljiva, *Bošnjak*, III/20, Sarajevo, 18. maja 1893, 4.

⁶⁰ Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 352.

⁶¹ Преправљена босанска домаћа сушница, *Тежак*, Илустровани лист српског пољопривредног друштва, XXXIX/33, Београд, 17. август 1908, 310.

⁶² Српско и босанско шљиварство, *Тежак*, Илустровани лист српског пољопривредног друштва, XL/30, Београд, 30. октобра 1909, 1.

⁶³ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 241.

⁶⁴ Босанска шљива, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LIII/22, Београд, 30. маја 1926, 171.

⁶⁵ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 241; Lj., St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 127.

⁶⁶ Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353.

etiviranja počela sa svjetskih tržišta istiskivati francusku koja je do tada dominirala.⁶⁷

Pošto je bosanska šljiva učinjena konkurentnijom, Zemaljska vlada pristupila je uređenju njena prometa, kako bi joj osigurala dobar glas i regulirala njen izvoz. U tu svrhu donijet je Statut za trgovinu šljivom kojim je na pojedinim šljivarskim pijacama / berzama zavela tržne komesarijate / povjerenstva koji su se brinuli o kvalitetu i trgovinskim odnosima. Predsjednici komisija bili su redovno državni činovnici, a sastojale su se od osam do 12 povjerljivih stručnjaka.⁶⁸ Imale su organizaciona i egzekutivna odjeljenja. Prva su se brinula o podizanju proizvodnje, a druga vodila računa o gotovoj robi. Komisija je bila nadležna nad svim licima i firmama koje su radile sa šljivama. Izrađen je i sajamski pravilnik, prema kojem su se smjele prodavati samo zdrave, ne presušene i potpuno čiste šljive. Uvođenjem komisija trgovina je bila olakšana, jer su se pregled, odnosno odobrenje i kazne odmah izvršavali. Za lošu robu odgovarao je i prodavac i kupac. Kazne su bile rigorozne. Prekršitelji su kažnjavani novčanom globom od 500 K, odnosno tome odgovarajućim zatvorom, a u slučaju grubog i ponovnog prekršaja bilo je predviđeno trajno isključenje iz trgovine šljivom. Statut je kasnije dopunjen tako da su oni koji su se htjeli baviti trgovinom šljivom morali prijaviti sreskom načelniku (kotarskom uredu) i tržnoj komisiji, kako bi se o tome vodio nadzor.⁶⁹

Promet šljivom s inostranstvom bio je naročito olakšan 1891.

⁶⁷ Pflaumencultur und Pflaumenmarkt, *Bosnischer Bote pro 1901*, Sarajevo, 1901, 302.

⁶⁸ Komisije su postojale u Brčkom, Derventi, Banjoj Luci, Gračanici, Gradačcu, Prijedoru, Maglaju Bosanskom Šamcu, Tuzli, Žepču, Visokom, Doboju, Orašju i Bijeljini. (*Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 241).

⁶⁹ *Извјештај о управи Босне и Херцеговине 1906*, 241-242.

godine kada su uvedene vage i jedinstvene mjere (kilogram), koje su se upotrebljavale u svim naprednijim zemljama.⁷⁰ Početkom 1892. godine u Brčkom su uvedene vage i smještene na maltama, te se od tada mjerilo na „kile“. Prije dolaska na trg seljaci su morali proći državnu ustanovu za vagu i trošarinu koja je kontrolirala količinu i kvalitetu voća. Poslije mjerenja voća vlasniku je izdavana potvrda o težini s kojom je dolazio na tržnicu. „Svaki, koji donese, da što god proda u čaršiji na pazaru, izmjeri svoj espap na malti, te dobivši potvrdu na čisti broj kila robe, dogje na pijacu i prodaje je bez ikakva mjerenja i daljnjeg truda. Isti seljaci i trgovci bili su se uplašili, da će ta nova uredba biti za obije stranke nepogodna i bez koristi; ali evo istom je mjesec dana, a svijet se tako privikao na njih i uvidio, da je ovako puno bolje, nego kako je prije bilo, jer čak iz drugih kotara ljudi jedva čekaju, da se čim prije i kod njih uvede ta nova mjera. I već se počinje u drugim kotarima kupovati roba za Brčko, pa makar da još tamo nijesu uvedene nove mjere. Kako se pouzdano čuje, već su na putu vage i za ostale kotare u Donjojtuzlanskom okružju.“⁷¹

I Trgovačko-obrtnička komora Bosne i Hercegovine od svog osnutka posvećivala je punu pažnju uređenju i nadziranju trgovine i izvoza suhe šljive i pekmeza. U nekoliko navrata, putem opsežnih anketa sa zainteresiranim krugovima, iscrpno i svestrano pretresala je ovo pitanje. Nakon detaljne analize i izvršenih predradnji na svojoj sjednici od 14. marta 1912. godine donijela je zaključak da komorski ured dostavi Zemaljskoj vladi svoj prijedlog o uređenju trgovine i obrade suhih šljiva i pekmeza. Zemaljska vlada tim povodom sazvala je u Brčkom prilikom I. posavske privredne izložbe anketu na kojoj je

⁷⁰ Naši dopisi. U Posavini, dne 13. decembra 1891, *Bošnjak*, I/27, Sarajevo, 31. decembra 1891, 3.

⁷¹ U Brčkom, 1. februara 1892, *Bošnjak*, II/ 7, Sarajevo, 18. februara 1892, 3.

s interesima bilo pretresano navedeno pitanje.⁷² Zaključci donijeti na ovoj anketi bili su osnova Vladine naredbe kojom je uredila nadzor trgovine suhim šljivama i pekmezom. Međutim, naredbena osnova prema mišljenju Trgovačko-obrtničke komore bila je nepotpuna, jer je prvenstveno uređivala pitanje trgovine, a nije uvažila njen zahtjev da se uvede nadzor i nad proizvodnjom, čime je trebalo spriječiti razne zlo-upotrebe kojima je trgovina navedenim artiklima bila izložena. Vlada je uvažila primjedbe Komore i čl. 20 Uredbe od 1. septembra 1914. godine uredila pitanje nadzora sušenja i edukacije proizvođača valjanom sušenju i postupaka sa suhom šljivom do njena dovoženja na tržište za prodaju. Uredbom je bilo propisano da kontrolu njihove ispravnosti obavljaju stručna lica, čime je bio zagarantiran kvalitet proizvoda i uređenost tržišta.⁷³

Trgovina „crnim zlatom“

Trgovina šljivama poslije okupacije razvila se u raznim oblicima. Za vrijeme berbe trgovci su obično dolazili iz Beča i Pešte u sve bosanske šljivске krajeve i ostajali do kraja sezone. Svaki od njih imao je po jedno stovarište i držao po jednog kupca (posrednika), koji je na

⁷² Kako bi se bosanskohercegovački poljoprivredni proizvodi što bolje prezentirali domaćim i inostranim kupcima, po ugledu na evropske metropole, u septembru 1912. godine otvorena je I. posavska poljoprivredna izložba u Brčkom, koja je prvi ozbiljniji pokušaj ove vrste u Bosni i Hercegovini. Na izložbi su učestvovali u prvom redu poljoprivrednici brčanskog, gradačačkog i bijeljinskog kraja, ali i susjedstva. Okupila je značajan broj i inostranih gostiju. Glavnu pažnju u voćarskom dijelu izložbe privlačile su izložene šljive koje su svojom ljepotom i jedrinom zadivile posjetioce. Općenito uspjeh izložbe, koja je privukla značaj broj učesnika, bio je dobar i u tom pravcu djelovao je ohrabrujuće. (*Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за 1911. у 1912, 19*).

⁷³ *Izveštaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, Sarajevo, 1915, 2–3.

tržištu neposredno kupovao voće od seljaka. Kako bi roba što bolje odgovarala ukusu inostranih mušterija i kvalitetom i načinom pakovanja, trgovci-izvoznici kupovali su od seljaka šljivu u voćnjacima, brali je i pakovali sa svojim radnicima beračima, koje su sezonski zapošljavali i dovozili na željezničku stanicu.⁷⁴ Dakle, najvećom količinom šljiva na tržištima rukovali su lokalni trgovci, čije je glavno zanimanje bilo da kupuju manje količine i sastavljaju vagonске toware i tako postižu bolje cijene. Oni su posjedovali velike magacine, gdje su skladištili i čuvali kupljene količine, dok se vagonски tovar ne sastavi ili ukaže pogodna prilika za izvoz.⁷⁵ U skladištima su radnici ručno sortirali plodove po količini i kvaliteti. Od 1882. godine sortiranje se obavljalo tačnije i brže uz pomoć trijera. Kvalitet se određivao po veličini ploda. Mada su postojale klase 60-65, 65-70 plodova u 1/2 kg, ipak, najčešće se trgovalo s tri utvrđene klase i to: velika garnitura 70-75, srednja 80-85 i mala 110-120 plodova u 1/2 kg. Merkantilna je bila najmanja klasa u kojoj šljive nisu brojane.⁷⁶ Nakon sortiranja lokalni preprodavci utvrđivali su cijene i time olakšavali i izvoznici. Posao ovih posrednika u prvom rukovanju voćem opravdavala je njihova vještina i razumijevanje posla i njihova uloga uopće bila je priznata.⁷⁷

⁷⁴ *Izveštaj o privrednim prilikama i radu Trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu u godini 1932*, Sarajevo, 1933, 138-139.

⁷⁵ Босанска шљива, *Тежак*, 171.

⁷⁶ Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353; Босанска шљива, *Тежак*, 195.

⁷⁷ Znamenitiji brčanski izvoznici šljive bili su: Srpska trgovačka banka, Muslimanska banka, Filijala Privilegovane agrarne banke, braća Weiss, Alijaga Kućukalić, Stevan Kovačević, Mehmed Kantardžić i dr. Zagrebački *Gospodarski list*, pak, navodi da su glavni kupci šljive od proizvođača bili Alija Kućukalić, Isak Haim, Stevan Kovačević i braća Krsmanović koji su je dalje preprodavali raznim stranim trgovačkim firmama. Ove lokalne trgovačke kuće bile su poznate u trgovačkom svijetu širom Evrope. (Trgovina sa šljivama

Cjelokupna tražnja bila je skoncentrirana na desetak većih izvoznika.⁷⁸ Hiljade žuljevitih ruku iz sjeverne Bosne očekivale su čitave godine da plod njihova jednogodišnjeg nastojanja dobije krunu. Za šljive, koju su mnogi u ovim krajevima nazivali „crno zlato“, vezivale su se nade svih godišnjih doba i to jednako među vlasnicima šljivika i onih koji nisu posjedovali nijedno stablo. Šljiva je bila neka vrsta nacionalnog dobra svih Bosanaca. „Za nju su jedared godišnje dokučive mnoge želje, ako ne u celosti, ono bar donekle. Jedared se, uglavnom, godišnje u jesen pojavljuju brčanskim ulicama ljudi jačih dimenzija, oko pojasa sa debelim novčanicima. Isto tako, jedared godišnje Bosanac prodaje svoje šljive (...).“ U vrijeme sezone vojska nadničara i nadničarki, svih uzrasta i životne dobi, radila je i danju i noću na poslovima sa šljivom. Male radnice, za vrijeme kampanje, odbacivale su „zarove i šamije“ i učestvovala na sortiranju šljive za što su bile plaćane po satu. Tada nisu vrijedile odredbe radničkih zakona. Važio je samo običajni način brze otpreme, koji je bio jači od pisanog. Da se na brčanskom otpremištu radilo na način desetosatnog radnog vremena, polovina šljiva bi propala prilikom transporta. Brčko je bilo mjesto koje je živjelo, reklo bi se, svega mjesec dana u godini i to životom punim trgovačke groznice.⁷⁹

Njemački i austrijski trgovci bili su naročito zainteresirani za razvoj i organizaciju trgovine šljivom. Do Prvog svjetskog rata oni su kontrolirali i kupovali skoro čitavu berbu šljiva. Nijemci su stekli glas

u Bosni i Hercegovini, *Bošnjak*, III/28, Sarajevo, 13. jula 1893, 3; Brčko (Brčka), *Bosanski glasnik. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1915, 401; Ferdo, Hefeje, *Put na istok do Carigrada*, Zagreb, 1895, 87).

⁷⁸ Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, V/38, Београд, 16. септембар 1933, 599.

⁷⁹ Место које живи свега месец дана у години. Брчко највеће шљиварско место у Босанској Посавини, *Правда*, XXXV/12516, Београд, 10. септембар 1939, непагинирано.

vodećih međunarodnih kupaca i izvoznika.⁸⁰ U Brčkom su se zaključivale pogodbe za suhe šljive od početka septembra do kraja decembra. Već su se u maju zaključivali rokovi za jesenjsku kampanju i to na metarsku centu ili na garniture (garniture su se sastojale od tri vagona šljiva različite vrste). Kupovina od seljaka vršila se na tovar (126 kg) franko vreća, prevoz lađom ili željeznicom. I kod šljive kao i kod drugih trgovačkih artikala važno je pravilo „najbolje – najskuplje“.⁸¹

Sve se tokom kampanje, od 15. septembra do 15. novembra, odvijalo munjevito brzinom. Veće ekspeditivnosti, neobične za Bosnu, od branja pa do transporta šljive nije bilo ni u daleko naprednijim zemljama. U sezoni se na hiljade tovara šljive slijevalo u Brčko. Stotine seljaka sa zapregama natovarenim šljivom kroz uzane sokake probijalo se na pijacu. Brčanska jutra tih dana izgledala su kao košnica. Kao po nekoj komandi šljiva je stizala na tržište, koje je u stvari formirano od dvije ulice koje su vodile k željezničkoj stanici i na kojima se nalazila cijela ponuda.⁸² Vrijednost suhe šljive zavisila je najviše od kvaliteta sirove, od njene krupnoće, dozrelosti i količine šećera koji je sadržavala. Samo od potpuno zrelih mogle su se dobiti prvoklasne suhe šljive, sjajnog izgleda, dovoljno slatke i ukusne s naročito prijatnom aromom.⁸³

Brojni strani trgovci dolazili su u Brčko, gdje se održavala prava šljivarska burza. Ponuda i potražnja određivale su cijenu šljive, koja je formirana slobodnom pogodbom.⁸⁴ Zbog njih su u vrijeme kampanje

⁸⁰ Босанске шљиве, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LIII/23, Београд, 6. јуна 1926, 180.

⁸¹ Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353.

⁸² Босанска шљива, *Тежак*, 171; Brčko. Anкета o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, 599.

⁸³ Како најбоље искористити воће, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, 67/17, Београд, 1. септембра 1939, 541.

⁸⁴ На пјаци у Brčkom 1908. godine за 100 kg сухе шљиве класе 110-120 u 1/2 kg трговци су

svi od ranih jutarnjih sati bili u nekom nervoznom iščekivanju. I proizvođači i kupci čekali su nešto što će dati pravac jednodnevnom trgovačkom životu. Vješto trgovačko oko motrilo je kroz prozor kolika će biti dnevna ponuda, da bi prema njoj odredilo cijenu za taj dan.⁸⁵ Cijena se formirala munjevitom brzinom kao na berzi. Zbog toga je jako fluktuirala u toku od nekoliko sati. Ako su dolazili veći nalozi od količine robe na tržištu, cijena je bila veća, a ukoliko je ponuda bila veća od potražnje onda je cijena bila manja.⁸⁶ Pogodba se zaključivala jednostavno podizanjem ruke, što je bio nešto uprošćeniji i preinačeniji rimski običaj koji je imao potpunu važnost i niko se nije usuđivao da ga prekrši.⁸⁷ Poslije kupovine trgovac je jedna za drugim obilježavao kola svojim žigom i istovarao u trgovačke magacine gdje se sortiralo i pakovalo za etivažu ili za izvoz u inostranstvo.⁸⁸

Izvoz se obavljao željeznicom, dunavskim parobrodarskim društvom i bosanskohercegovačkim brodovljem. Na hiljade vagona ovog ukusnog voća razvozilo se na razne strane.⁸⁹ Eksport se iz godine u godinu povećavao u zavisnosti od roda. Najviše se izvozila u Austro-Ugarsku, Njemačku, Švajcarsku, Poljsku, Holandiju, Englesku i Sjedinjene Američke Države. Do austrougarske okupacije izvožena je uglavnom preko Budimpešte, a kasnije je preko Siska eksport krenuo drugim pravcima. U Budimpeštu su izvožene najkvalitetniji plodovi.

izdvajali 19 kruna, 90-100 – 25 K, a 80-85 – 39 K, dok je 100 kg pekmeza koštalo 39 kruna. (Цене босанске суве шљиве и пекмеца, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XXXIX/38, Београд, 21. септембра 1908, 352).

⁸⁵ Брчко – највеће шљиварско место у Босанској Посавини. Босанско „црно злато“ је ове године донело користи произвођачима, *Правда*, XXXV/ 12.516, Београд, 10. септембра 1939, непагинирано.

⁸⁶ Брчко. Анкета о извозу свежих шљива у овој кампањи, *Народно благостање*, 599.

⁸⁷ Босанска шљива, *Тежак*, 171.

⁸⁸ Босанска шљива, *Тежак*, 195.

⁸⁹ Pflaumencultur und Pflaumenmarkt, *Bosnischer Bote pro 1901*, Sarajevo, 1901, 302.

Šljiva u privredi Bosne i Hercegovine (1861-1918)

Izvoz za Njemačku išao je i riječnim saobraćajem preko Regensburga, a preko Rijeke i Hamburga u SAD, gdje su uglavnom eksportovane šljive lošijeg kvaliteta.⁹⁰ Prevoz 100 kg suhih šljiva željeznicom iz Brčkog do Rijeke 1896. godine koštao je 1,42 forinti, Pešte 96 krajcera, a brodom do Njujorka 4,54 forinte.⁹¹ Posljednji značajni izvoz za SAD bio je 1893. godine.⁹²

Šljiva je bila najjeftinije voće dostupno vladarima, običnom svijetu, pa i sirotinji, zbog čega je bila jako tražena roba. Jedan mali dio prodavao se na domaćem, ali je glavnina išla na inostrano tržište. Izvoz šljive i njenih proizvoda od 1897. do 1913. godine donosimo u sljedećoj tabeli:⁹³

Godina	Izvezeno			
	Suhe šljive u kg	Pekmeza u kg	Alkohola u kvintalima (q)	
			Špirit	Žestoka pića
1897.	16.320.000	-	-	-
1898.	30.940.000	-	-	-
1899.	13.430.000	-	-	-
1900.	16.770.000	-	-	-
1901.	15.510.000	-	-	-
1902.	23.730.000	-	-	-

⁹⁰ Amila Kasumović, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Sarajevo, 2016, 419; M. Nametak, *Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini*, 67. Samo 1890. godine izvezlo se preko Rijeke i Trsta u Ameriku oko 125.000 mtc suhe šljive u vrijednosti od 1.500.000 forinti. Šljiva je bila pakovana u buradima, sanducima ili vrećama. (Bosanska suva šljiva kao eksportna roba, *Sarajevski list*, XV/36, Sarajevo, 25. marta 1892, nepaginirano).

⁹¹ Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 353.

⁹² Босанска шљива, *Тежак*, 171.

⁹³ Tabela sačinjena prema: *Izvjешtaј o upravi Bosne u Hercegovine 1906*, 240, 242; *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе Босне и Херцеговине о стању обрта, трговине и промета њезиног пордучја у години 1911. и 1912*, 11, 13-14; *Izvjешtaј o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, Sarajevo, 1909, 90; Die Bosnische Pflaume. Eine Handelsstudie, *Дело*, 352; Lj., St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 128-130.

1903.	14.140.000	-	-	-
1904.	42.750.000	-	-	-
1905.	5.100.000	650.000	-	-
1906.	27.525.000	2.072.500	-	-
1907.	5.082.500	192.500	-	-
1908.	36.940.000	4.640.000	-	-
1909.	2.510.000	430.000	11.574	15.905
1910.	7.930.000	1.580.000	10.237	3.025
1911.	11.400.000	1.650.000	6.810	2.685
1912.	2.840.000	510.000	8.131	2.719
1913.	23.650.000	6.290.000	4.002	6.908

Vrijednost izvoza prerađevina od šljive u promatranom razdoblju progresivno je rasla. Prema dostupnim podacima za izvoz suhe šljive 1907. u zemlju je ušlo 4.873.103 K, 1908. (6.059.660), 1909. (4.490.693), 1910. (4.190.280) i 1911. godine 6.702.025 K. Za izvoz alkohola samo 1909. ostvarena je dobit od 2.131.264 K, a pekmeza 1911. godine 858,826 K.⁹⁴ Prema podacima iz tabele prosječno je u periodu od 1897. do 1913. godine izvoženo oko 20.000 tona suhих šljiva. Prema nekim istraživanjima godišnje je od izvoza ovih proizvoda u zemlju dolazilo oko 10.952.407 K.⁹⁵ Ako se uzme u obzir da je cjelokupan izvoz 1909. godine iznosio 120.865.700 K, onda je lahko uočiti značaj šljive, odnosno njenog udjela.⁹⁶ Neki autori griješe kad navode da ni u jednoj godini u

⁹⁴ ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.; Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе Босне и Херцеговине о стању обрта, трговине и промета њезиног пордучја у години 1911. и 1912, 13.

⁹⁵ Nikola, Jarak, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, Knj. 1, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, Sarajevo, 1956, 25; M. Nametak, *Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini*, 66.

⁹⁶ Lj., St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 111.

periodu od 1897. do 1904. procenat izvoza šljive nije prelazio 21,8% od ukupnog uroda, koliko je zabilježeno 1897. i da uglavnom nije prelazio jednu petinu ukupnog roda.⁹⁷ Matematički gledano to je uistinu tako. Međutim, pri izračunu uroda i izvoza prerađevina potrebno je uzeti u obzir da je npr. za 100 kg suhe potrebno 400 kg svježe, a 100 kg za 35-40 kg pekmeza. Dakle, eksport prerađevina od šljiva bio je znatno veći i prelazio je 60% od ukupnog prinosa.

Velika rastojanja između proizvođača na selima i pijace, te Bosne i stranih tržišta zbog loših putnih komunikacija i transportnih sredstava, ometale su prodaju većih količina svježe šljive. Trgovina svježeg voća bila je u stvari najteži oblik trgovine uopće, usljed njegove neobično jake podložnosti kvarenju, a nisu postojala ni adekvatna transportna sredstva (hladnjače i sl.). U tome je ležao *raison d'être* industrije konzerviranja voća. Svježe voće bilo je predmet trgovine na malim odstojanjima. Neobično je bio odvažan pothvat bečkih i peštanskih piljara angro, da iz Brčkoga u Beč i Peštu izvoze svježu šljivu. U početku je to išlo u malom obimu i s velikim gubicima, ali se iz godine u godinu usavršavalo. Novo razdoblje počelo je 1908. godine kada se svježja šljiva počela izvoziti u većim količinama. To je omogućeno raznim tehničkim usavršavanjem načina pakovanja i funkcioniranja saobraćajnih sredstava.⁹⁸

Uloga šljive u razvoju domaćeg bankarstva i industrije

Evropski kupci pohvalno su se izjašnjavali o bosanskoj šljivi. Trgovina šljivom donosila je svake godine milione novca u zemlju.⁹⁹ S obzirom

⁹⁷ M. Nametak, Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini, 66.

⁹⁸ Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, 598.

⁹⁹ Brčka, *Bosnischer Bote pro 1901*, Sarajevo, 1901, 212.

da se radilo o unosnom poslu, privukao je pažnju i stranog i domaćeg kapitala. Prvenstveno se za taj posao počeo zanimati bankarski sektor, a potom i krupni privatni kapital. Među prvima se u posao izvoza šljive iz Brčkog uključila Privilegovana zemaljska banka za Bosnu i Hercegovinu, vodeća finansijska institucija u zemlji. Radi uspješnijeg vođenja posla banka je organizirala robno odjeljenje u Brčkom koje je naročito kultiviralo posao s šljivom u kojem je imalo monopolski položaj.¹⁰⁰ Konzumiralo je trajno od 70 do 75% cijele godišnje proizvodnje šljive.¹⁰¹ Dominantnu ulogu banka je osigurala mudrom poslovnom politikom, tako što je proizvođačima nudila povoljne kredite. Kao garanciju tražila je jedino da korisnici kredita cijeli urod šljive prodaju banci po fiksnoj cijeni, koja je za 10-15 krajcera bila manja od pijačne. Banka je tako jeftino dolazila do šljiva koje su na međunarodnom tržištu bile izuzetno konkurentne.¹⁰² Kasnije su, zbog poslova vezanih za šljivu, svoje filijale otvorile i druge banke.¹⁰³

Kako bi ostali u poslovima trgovine šljivom okupili su se 13. augusta 1889. godine brčanski veletrgovci i osnovali Prvu štedionicu u Brčkom.¹⁰⁴ Radilo se o prvoj domaćoj tvorevini takve vrste po čijem

¹⁰⁰ ABH, FTOK, K-1, omot br. 12. „Sadašnje privredno stanje u BiH“ predavanje održano na našoj konferenciji mira u maju 1919. god.

¹⁰¹ U poslovnom izvještaju banke za 1902. godinu Upravni odbor, između ostalog, navodi da je robno odjeljenje, kao i do tada, ostalo dominantno u oblasti trgovine šljivom i da je više od dvije trećine od ukupnog izvoza u inostranstvo išlo preko njenog posredstva. Primjerice 1904. godine od 5.200 vagona ukupnog priroda na Zemaljsku banku je otpadalo 3.550 vagona. Razumljivo da je i prihod zavoda iz tog posla bio zamašan. (Ljubomir, St., Kosier, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb, 1924, 51-52).

¹⁰² M. Nametak, *Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini 70-71*.

¹⁰³ Svoje poslovnice u Brčkom imale su: Srpska trgovačka banka i Prva muslimanska banka.

¹⁰⁴ *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево, 1913, 124; „Erste Sparcassa in Brčka

uzoru su kasnije nastale štedionice u Bijeljini i Banjoj Luci.¹⁰⁵ Glavni zadatak štedionice bilo je kreditiranje poslova oko šljive. Radilo se o dioničkom društvu s kapitalom od 200.000 kruna podijeljenih na 1.000 dionica po 200 kruna. Ova finansijska institucija bila je od izuzetnog značaja za dalji razvoj brčanske trgovine.¹⁰⁶ U početku je uspješno poslovala,¹⁰⁷ ali se 1906. godine fuzionirala s Privilegovanom zemaljskom bankom Sarajevo, koja je preuzela sve njene poslove.¹⁰⁸

S kulturom šljive razvijala se i industrija, odnosno tvornice kojima je ona bila osnovna sirovina za preradu. Iako se radilo o fabrikama za konzerviranje svih vrsta voća, ipak, najviše se prerađivala šljiva, pa tek onda drugo voće. Obično su s ovim bile spojene i tvornice za proizvodnju rakije.¹⁰⁹ Zemaljska banka 1898. godine osnovala je tvornicu za etiviranje u Brčkom, ujedno prvu u Bosni i Hercegovini.¹¹⁰

(Actiengesellschaft) – Prva štedionica u Brčkoj Dioničko društvo“, *Bosanski glasnik*, Opći adresni priručnik sa kalendarom svih vjeroispovjedi za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1899, 176; Oglas, *Sarajevski list*, XII/99, Sarajevo, 21. augusta 1889, nepaginirano.

¹⁰⁵ *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за 1911. и 1912.*, 124; Ferdinand, Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, II, ANU BiH, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo, 1987, 137.

¹⁰⁶ „Privilegovana zemljska banka za Bosnu i Hercegovinu u Sarajevu“, *Bosnischer Bote für das Jahr 1903*, Sarajevo, 1903, 288.

¹⁰⁷ Štedionica je 1893. godine, iako je šljiva 1892. slabo rodila, imala čisti dobitak od 20.783 for. i 49 novč. („Prva štediona u Brčkom“, *Bošnjak*, III/ 14, Sarajevo, 6. aprila 1893, 2).

¹⁰⁸ *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за 1911. и 1912.*, 124.

¹⁰⁹ Једна анкета о подлогама за калемњење шљива, *Тежак*, LVI/15, Београд, 1. август 1929, 1-2.

¹¹⁰ Njene peći primale su 800 sanduka suhih šljiva od 25 kg koji su 12 sati bili izloženi toploti od 100°C. Dnevno je dakle, mogla etivirati četiri vagona šljiva. Pošto je šljivska sezona trajala od sredine septembra do kraja marta etivaža nije neprestano radila. Imala je godišnji kapacitet od oko 300 vagona šljiva. Za vrijeme sezone zapošljavala je oko 100 radnika oba spola. (J.

Naredne 1899. braća Weiss iz Münchena podižu Prvu tvornicu za konzerviranje šljiva u Brčkom,¹¹¹ a iste godine veletrgovac Stevan Kovačević podiže svoju etivažu.¹¹² Svoju etivažu 1900. godine podiže i veletrgovac Alija Kučukalić.¹¹³ Austro-bosanska i Hrvatska kreditna banka u zajednici s češkim kapitalom osnovali su akcionarsko društvo za iskorišćavanje voća u Sijekovcu. Firma je posjedovala velepecaru šljivovice u Polju kod Dervente, tvornicu špirita i etivažu u Sijekovcu.¹¹⁴ Osim tvornica za preradu šljive, podignute su i fabrike za proizvodnju drvene ambalaže za njeno pakovanje.¹¹⁵ Do tada su se suhe šljive izvozile u vrećama i buradima. Oko 1880. godine goleme količine suhih šljiva I, II, i III klase izvožene su u kacama od 150 do 200 kilograma, dok su merkantilne (najsitnija vrsta) pakovane u burad od 700 kilograma.¹¹⁶ Pored burad šljive su se pakovale i u korpama. U pogledu pakovanja učinjen je veliki progres kada se umjesto korpe počelo koristiti sanduče. Šljive su se pakovale u sanduke od 25, 12,5 i 5 kg.¹¹⁷ Proizvodnja sanduka za izvoz šljiva naročito je bila razvijena u Brčkom gdje je jedna fabrika izrađivala 300.000 sandučića za pakovanje.¹¹⁸

Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 163).

111 Sezonski je zapošljavala oko 80 radnika. (J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 162-163).

112 Imala je kapacitet tri vagona dnevno i u sezoni zapošljavala 30-40 radnika. (J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 163).

113 J. Lakatoš, A. Despić, *Industrija Bosne i Hercegovine*, 163.

114 *Isto*, 164.

115 Једна анкета о подлогама за калемњење шљива, *Тежак*, LVI/15, Београд, 1. август 1929, 1-2.

116 Босанска шљива, *Тежак*, 171.

117 Gojenje šljiva i trgovina sa šljivama, *Bosanski glasnik*. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1917, 411.

118 Brčko. Anketa o izvozu svežih šljiva u ovoj kampanji, *Народно благостање*, 598; Gojenje šljiva i trgovina sa šljivama, *Bosanski glasnik*. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1917, 411.

Strana konkurencija o bosanskoj šljivi

Iako je bosanska šljiva bila „par excellence“, odlikovana i pohvaljena na bečkoj, pariškoj i drugim svjetskim izložbama,¹¹⁹ ipak, imala je jaku konkurenciju na stranim tržištima. Glavni konkurenti bili su Francuska, Srbija i Njemačka. Od 1894. godine počinje takmičenje s američkim voćem, koje se pokazalo najopasnijem takmacem bosanskoj šljivi.¹²⁰ Vlade navedenih zemalja preduzimale su brojne mjere za poboljšanje uzgoja i obrade šljive, koje su odgovarale tadašnjem razvitku teorije i prakse.¹²¹ Francuska šljiva bila je najveći konkurent na evropskim pijacama. Časopis *La Revue Scientifique* iz 1893. godine donio je interesantan članak o industriji i trgovini sa šljivom, u kojem je, između ostalog, pisalo da je od 1860-tih godina obrada šljive u Bosni učinila krupan napredak i da su francuski proizvođači morali voditi ozbiljnog računa o bosanskoj šljivi.¹²²

Srbijanska štampa pisala je 1879. godine da je šljiva u Srbiji imala važnu ulogu, kao i u Bosni, ali da „Bošnjaci umedoše *bolje upotrebiti proizvod ovaj. Bošnjaci su šljive sušili* i suve prodavali; a osim toga kovali su *pekmez* od šljiva i prodavali, pa je Srbija od njih kupovala i jedno i drugo.“¹²³ Način sušenja šljiva u Srbiji bio je primitivan i svi pokušaji koje su srbijanska vlada, pa i sam Kralj na račun svoje privatne kase, činili da uvedu savršenije sušare nisu dali željene rezultate. Srbijanski privredni stručnjaci smatrali su da je nedostatak

¹¹⁹ Naši dopisi, *Bošnjak*, I/ 5, Sarajevo, 3. jula 1891, 2.

¹²⁰ Босанска шљива, *Тежак*, 171.

¹²¹ Босанске суве шљиве, *Босанска вила*, II/18, Сарајево, 15. септембра 1887, 279-280.

¹²² Индустија и трговина са шљивама, *Тежак*, Илустровани орган Српског Пољопривредног Друштва, XXIV/48, Београд, 28. новембра 1893, 398-399.

¹²³ Поука српском сељаку, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, X/23, Београд, 15. октобра 1879, 1.

pri sušenju bio glavni uzrok što je bosanska šljiva u trgovini imala preimućstvo i što se srbijanska koja je bila gotovo ista kao i bosanska prodavala pod imenom potonjih.¹²⁴ Do usavršavanja sušenja u Srbiji došlo je tek poslije austrougarske okupacije 1878, kada je izvjesni Risto Stjepanović, šljivarski trgovac, s još dvojicom Bosanaca iz Bosanskog Broda prebjegao u Bačinu (srez, tamnički, okrug jagodinski) u Srbiji i kod izvjesnog Milije Milanovića izgradio prvu bosansku sušaru od 32 ljese.¹²⁵

S obzirom da je bosanska šljiva bila konkurentnija, srbijanski privredni stručnjaci upozoravali su vladu da su u Bosni „peći mnogobrojne, a i same šljive su mnogo bolje izrađene, i mada srpske šljive po kakvoći ne ustupaju bosanskim, stran svet pretpostavlja bosanske šljive.“¹²⁶ Srbijanske šljive prodavale su se za tri forinte jeftinije od bosanskih jer su potonje bile krupnije, a i bolje osušene. Bosanskih šljiva išlo je 120 na oku, a srbijanskih 180.¹²⁷ U jednoj skupštinskoj raspravi 1893. godine narodni poslanik Milan Milutinović upozoravao je poslanike da bosanske šljive na „peštanskoj pijaci” stvaraju jaku konkurenciju i da srbijanski trgovac nije mogao prodati „suve šljive sve donde, dok na peštanskoj pijaci ima bosanskih šljiva.”

¹²⁴ Српска жита и осушени плодови у трговини, *Тежак*, Илустровани орган Српског Пољопривредног Друштва, XXII/31 и 32, Београд, 11. августа 1891, 269.

¹²⁵ Interesantno da su se do 1862. godine šljive u Slavoniji u Hrvatskoj sušile u običnim hljebnim pećima i na suncu za vrijeme sunčanih dana i to u malim količinama za ličnu upotrebu. Šljivarski trgovac Risto Stjepanović iz Bosanskog Broda u jesen 1862. godine prešao je u Slavoniju s nekoliko majstora muslimana koji su bili vješti gradnji sušara i sušenju šljive i tom prilikom izgradili sušaru kod izvjesnog Tome Crnjena, šumara u Šumeći, srez brodski, županija požeška. (Ko je prvi sušio šljivu u Slavoniji?, *Тежак*, Илустровани лист Срп. Пољоприв. Друштва, XLIX/11, Београд, 19. марта 1922, 87).

¹²⁶ Индустија и трговина са шљивама, *Тежак*, 399.

¹²⁷ Поука српском сељаку, *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, X/ 23, Београд, 15. октобра 1879, 206.

Tražio je od skupštine da ukine ili bar smanji carinu kako bi ih učinili konkurentnijim.¹²⁸

Njemački stručnjaci upozoravali su svoje proizvođače na pažnju koju su na svjetskom tržištu izazivale bosanske šljive. Posebno im je smetalo što su njemačke trgovine kolonijalne robe uvozile na hiljade tovara suhih šljiva iz balkanskih zemalja, a naročito Bosne i Hercegovine, jer se „grdan novac izveze u tu stranu”. Predlagali su svojim poljoprivrednicima da se okrenu šljivarstvu na veliko i da obrate pažnju prilikom sušenja da šljiva „ne sme biti suva i tvrda kao kost, ni malo sočna a laka, no dobro očuvana, a ipak mekana i sočna, onako, kako u trgovinu dolaze bosanske šljive”. Preporučivali su im da kao u Bosni suše samo dobro zrele, krupne i zdrave plodove, kako bi dostigli bosanski kvalitet.¹²⁹

Zagrebački „Gospodarski List“ u brojevima 12. i 13. iz 1893. godine pišući o trgovini sa šljivama i izvozu iz Hrvatske i Slavonije, upozoravao je hrvatske „posjednike, koliku bi korist mogli imati od svojih šljivika, kada bi imali valjane peći za sušenje šljive. Vrlo je žalosno po nas, da je u tom pogledu Bosna naprednija od nas (naime od Hrvatske). Ako ondje zemaljska vlada posreduje, da se digne produkcija suhe šljive, pa najima za postavljanje valjanih peći vješte stručnjake iz Franceske, mislimo, da bi to isto i naša vlada učinila, ako bi s koje strane bila potaknuta na to. Kada bi se digla produkcija suhe šljive u Hrvatskoj i Slavoniji prema modernim zahtjevima konsumpcije, onda bi se digla i trgovina sa šljivom unutar i preko granica naše domovine. Kraj dosadanjeg nehajstva koliko propada u nas privrede bez traga?“¹³⁰

¹²⁸ 17. sastanak 23. juna 1893, *Народна скупштина*, Службени лист о раду српске народне скупштине, III/14, Београд, 2. јула 1893, 112.

¹²⁹ Српско и босанско шљиварство, *Тежак*, Илустровани лист српског пољопривредног друштва, XL/30, Београд, 30. октобра 1909, 254.

¹³⁰ Trgovina sa šljivama u Bosni i Hercegovini, *Bošnjak*, III/28, Sarajevo, 13. jula

Važna u miru, a u ratu još više. Trgovina šljivom tokom Prvog svjetskog rata (1914-1918)

Privredni svijet u Bosni i Hercegovini ostao je zatečen brzinom kojom je buknuo Prvi svjetski rat (1914-1918) i duže vrijeme svoje poslovne prilike nije uspio prilagoditi ratnim uvjetima privređivanja. Austrougarske vlasti nastojale su prioritetno osigurati nesmetano vođenje rata, zbog čega su već 3. augusta 1914. godine donijele Zakon o racioniranom i veoma ograničenom snabdijevanju stanovništva životnim namjernicama. Zakonom od 7. decembra 1914. godine Zemaljska vlada bila je ovlaštena da shodno ratnih uvjetima preduzima neophodne mjere iz oblasti poljoprivrede, industrije, zanatstva, trgovine i snabdijevanja stanovništva.¹³¹

Ni u mirnodopsko vrijeme bh. zemljoradnici nisu uspijevali proizvesti neophodne količine hrane, pa je jedan dio žitarica neophodnog za prehranu stanovništva uvožen iz inostranstva. To je bila posljedica zaostalosti poljoprivredne proizvodnje, jer austrougarski privredni modernizam nije u značajnijoj mjeri zahvatio agrarni sektor u Bosni i Hercegovini. Obrada zemlje i dalje je vršena na primitivan način, a ukupno stanje agrotehničkih sredstava bilo je na niskom nivou. Dug i iscrpljujući rat dodatno je pogoršao stanje u agraru. Pad proizvodnje osjetio se već 1915. godine. Prinos glavnih žitarica 1916. bio je gotovo dvostruko manji u odnosu na 1914, a usljed suše 1917. godine žetveni prinos je pao na 34,04%, odnosno jedva trećinu predratne proizvodnje. To se neminovno odrazilo na prehranu stanovništva.¹³²

1893, 3.

¹³¹ Opširnije o privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini za vrijeme Prvog svjetskog rata vidi u: Salkan, Užičanin, „Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata“, *Historijska misao* 2, Tuzla, 2016, 69-95.

¹³² S. Užičanin, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog

Glad, nestašica i loše zdravstvene prilike najviše su pogodile siromašne društvene slojeve i djecu.¹³³ Život je usljed ratnih stega, dnevnog poskupljenja i sve veće nestašice najnužnijih namirnica iz dana u dan bio sve teži.¹³⁴ U takvim prilikama osiguranje bilo kakvih prihoda za podmirenje egzistencijalnih potreba imalo je ogromnu važnost.¹³⁵ Manjak hrane stanovništvo je nadomještalo voćem, klanjem stoke i na druge načine.¹³⁶ Pri tome suhe šljive i pekmez bili su od iznimne važnosti.

Trgovina je preživljavala iste teškoće kao i druge privredne grane tokom rata. Ratna kataklizma zaustavila je skoro u potpunosti izvoz, odnosno vanjsku trgovinu. Austro-Ugarska je tokom rata bila izolirana sa svih strana, zbog čega se bosanskohercegovački vanjski trgovinski saobraćaj vršio jedino u okvirima Monarhije, te manjim dijelom s Njemačkom i Rumunijom.¹³⁷

rata, 72-73.

¹³³ Zbog nestašice hrane 1917. i 1918. godine djeca su iz pasivnih dijelova Bosne i Hercegovine slata na prehranu u Slavoniju. Opširnije o tome vidjeti u: Mina Kujović, Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915-1918), *Gračanički glasnik*, XIX/ 37, Gračanica, 2019, 95-103.

¹³⁴ Dokumenti o stanju rudarskih radnika, *Glas slobode*, VIII/24, Sarajevo 23. marta 1918, 3.

¹³⁵ Izvještaj uprave Glavnog radničkog saveza za Bosnu i Hercegovinu za godine 1914, 1915, 1916, 1917. i 1918. zaključnom Kongresu Glavnog radničkog saveza u Slav. Brodu, *Glas slobode*, IX/86, Sarajevo 15. aprila 1919, 3-4.

¹³⁶ ABH, TKBiH, K-1, omot br. II. *Privredna politika Austro-Ugarske monarhije u BiH*.

¹³⁷ Neposredna trgovina Bosne i Hercegovine s inostranstvom izvan Austro-Ugarske monarhije i prije rata bila je slaba. Preko granica zajedničkog carinskog područja izvozili su se drvo, duhan, šljive i čilimi. Gotovo sav bosanskohercegovački uvoz poticao je iz Austrije i Ugarske ili je išao uz njihovo posredstvo. Čitav neposredni promet s drugim državama, prema nekim procjenama, iznosio je 3% od ukupne vanjske trgovine Bosne i Hercegovine. (Spoljašnja trgovina Bosne i Hercegovine, *Bosanski Lloyd*,

Suha šljiva i preradevine od šljiva tokom rata bili su jako traženi proizvodi, a njihovu prodaju regulirale su lokalne vlasti. Međutim, zbog važnosti šljive za ishranu stanovništva, Austro-Ugarska vlada je, u sporazumu sa c. i k. generalnom gubernijom u Beogradu i obje vlade Monarhije, posebnom Uredbom od 12. augusta 1916. godine uredila njen promet. Uredbom je bila dozvoljena slobodna trgovina svježom šljivom u Bosni i Hercegovini, ali je bio zabranjen promet suhih šljiva, pakmeza i drugog sušenog voća. Pri donošenju Uredbe, Vlada je morala uzeti u obzir potrebe cijele Monarhije kao i Njemačkog carstva. Za komercijalnu realizaciju korištenja i snabdijevanje potrošača ovim proizvodima Uredbom je osnovan „Centar za korištenje i prodaju suhih šljiva, pekmeza od šljiva i drugog sušenog voća“, sa sjedištem u Brčkom.¹³⁸ U Centru su bili ujedinjeni svi izvoznici koji su se bavili prodajom šljive. Zemaljska vlada je u sporazumu s Vladama Austrije i Ugarske utvrdila i izvozne cijene za suhe šljive. Prodaja se vršila na način da se potrebna količina pošalje izravno vojnim vlastima, centralama u Budimpešti ili Beču ili konačno neposredno Njemačkoj centrali.¹³⁹

Bosna i Hercegovina je od izvoza suhe šljive imala jedinu aktivnu eksportnu bilansu tokom rata.¹⁴⁰ Šljiva je imala dobru prođu jer glavni konkurenti na svjetskom tržištu, Francuska i Srbija, nisu mogle isporučiti značajnije količine, dok je potražnja bila velika zbog brojnih rekonvalescenata koji su jako cijenili ovaj luksuzni

138 II/1, Sarajevo, 1. januara 1920, 8; Lj. Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 114). *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegowina, Jahrgang 1916*, Sarajevo, 1917, 181-183.

139 Trgovina sa šljivama u Bosni i Hercegovini za vrijeme rata, *Beogradske novine*, III/37, Beograd, 8. februara 1917, 3.

140 Bosna i Hercegovina u ratu. (Službeni podatci), *Glas slobode*, VIII/32, Sarajevo, 24. aprila 1918, 2.

proizvod.¹⁴¹ Sušne i nerodne 1917. godine jedan dio izvoza iskorišten je za nabavku hrane. Od cjelokupno ostvarenog izvoza šljive te godine, bilo je izvezeno u Monarhiju 200 vagona, odakle je prema ugovoru trebalo kao kompenzacija da se uveze 415 vagona krompira iz Galicije i 200 iz Ugarske. Od toga je međutim, uvezeno samo 292 vagona iz Galicije i 94 iz Ugarske.¹⁴² Izvozne zapreke koje su uvedene tokom rata smetale su i unutarnjem prometu, nadasve i prometu svježeg voća između kotareva. Zabrana izvoza odnosno ograničenja koja su bila zavedena stvarale su trgovcima štetu, a s druge strane otežavale prehranu stanovništva u teškim ratnim vremenima. S tim u vezi Trgovačko-obrtnička komora početkom 1918. godine tražila je, u ime trgovaca koji se bave izvozom, da se sva suvišna ograničenja ukinu te da se zavede slobodan promet voća između kotareva.¹⁴³ Izvoz prerađevina od šljive tokom rata (1914-1918) donosimo u sljedećoj tabeli:¹⁴⁴

Godina	Izvezeno	
	Suhe šljive u kg	Pekmeza u kg
1914.	22.670.000	1.810.000
1915.	29.010.000	1.000.000
1916.	13.040.000	240.000
1917.	7.650.000	1.870.000
1918.	26.100.000	3.750.000

¹⁴¹ Šematizam bosansko-hercegovačke industrije, *Bosanski glasnik*. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu, Sarajevo, 1917, 407-408.

¹⁴² Bosna i Hercegovina u ratu, *Glas slobode*, 2.

¹⁴³ *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice trgovačko obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. godine u dvorani komore u Sarajevu*, Sarajevo, 1918, 75.

¹⁴⁴ Lj., St., Kosier, *Jugoslovenska privreda*, 129.

Analizom podataka iz tabele očitno da je 1916. i 1917. godine izvoz prerađevina od šljive značajno smanjio. Ali, kako je rat odmicao cjelokupan promet i izvoz su opadali, a rad cjelokupne privrede zavisio od skućenog domaćeg tržišta.¹⁴⁵ Trgovinska bilansa 1914. iznosila je 108.000.000, 1915. godine 176.000.000 kruna, od čega je na uvoz otpadalo 65,81%, a na izvoz 34,19%. Narednih ratnih godina taj odnos bio je još gori.¹⁴⁶ Dakle, Bosna i Hercegovina je imala nesrazmjerno veliku pasivnu trgovinsku bilansu tokom rata. Stoga je značaj šljive u vanjskoj trgovini i prehrani stanovništva bio od iznimne važnosti.

Zaključak

Šljivu su u Bosnu i Hercegovinu donijele Osmanlije. Prirodne pogodnosti i višestruka mogućnost iskorištavanja učinili su je dominantnom voćnom kulturom. Prerađivana je na više načina i bila važna za ishranu, kućne budžete stanovništva, ali i privrednu aktivnost zemlje. S obzirom da je bila najrasprostranjenije i najjeftinije voće, dostupno svim društvenim slojevima, bila je jako tražena na domaćem, a posebno stranim tržištima. Prirodno usavršena bosanska šljiva povezivala je i upoznavala stanovništvo Bosne i Hercegovine s naprednim narodima. Do polovine XIX stoljeća postala je jedan od najvažnijih izvoznih artikala, koji je zemlji donosio milione svježeg novca iz inostranstva. Uzgoj šljive bio je unosan, zbog čega su mu osmanske vlasti poklanjale naročitu pažnju.

Posebnu pažnju modernizaciji uzgoja, obrade i prometa šljivom posvetile su Austro-Ugarske okupacione vlasti. Angažiranjem stručnjaka radile su na edukaciji stanovništva o uzgoju i uvećanju roda, te

¹⁴⁵ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu, Godina 1914*, Sarajevo 1914, 511-516.

¹⁴⁶ АВН, FТOK, К-1, omot br. 1. *Привредна политика Аустро-Угарске монархије у Босни и Херцеговини*.

na modernizaciji procesa obrade plodova. Zakonski su uredile i normirale ovu oblast. Njihove mjere doprinijele su da šljiva postane krucijalan privredni proizvod u Bosni i Hercegovini. Zahvaljujući njoj podignuti su industrijski kapaciteti za konzerviranje voća, etivaže, tvornice drvne industrije za izradu ambalaže i dr. U preduzećima su na obradi šljive radile stotine radnika. Brojno seosko stanovništvo, oba spola i svih uzrasta, tokom šljivske kampanje nalazilo je izvor zarade. Šljiva je doprinijela širenju i razvoju bankarstva. Trgovina i njena obrada utjecala je na ekonomsko podizanje i razvoj pojedinih mjesta od kojih je najbolji primjer grad Brčko. Bosanska šljiva odlikovana je i pohvaljena na bečkoj, pariškoj i drugim svjetskim izložbama. Nema sumnje da je šljiva, danas zanemarena voćna kultura, odigrala važnu ulogu u ekonomskom životu Bosne i Hercegovine u promatranom periodu.

Summary

Plums were brought to Bosnia and Herzegovina by the Ottomans. The natural advantages and multiple possibilities of exploitation have made it a dominant fruit culture. It was processed in several ways and was important for nutrition, household budgets of the population, but also the economic activity of the country. Given that it was the most widespread and cheapest fruit, available to all social classes, it was in high demand in domestic and especially foreign markets. The naturally perfected Bosnian plum connected and introduced the population of Bosnia and Herzegovina to advanced nations. By the middle of the 19th century, it had become one of the most important export items, which brought the country millions of fresh sums of money from abroad. Plum cultivation was profitable, which is why the Ottoman authorities paid special attention to it.

The Austro-Hungarian occupation authorities paid special attention to the modernization of cultivation, processing, and trade in plums. By engaging experts, they worked on educating the population about growing and increasing the crop, and on modernizing the fruit processing process. They legally regulated and standardized this area. Their measures contributed to the plum becoming a crucial economic product in Bosnia and Herzegovina. Thanks to it, industrial capacities for fruit canning, sterilizing, wood industry factories for the production of packaging, etc., were built. Hundreds of workers worked in the enterprises on the processing of plums. Numerous rural population, of both sexes and all ages, found a source of income during the plum campaign. Plum contributed to the expansion and development of banking. Trade and its processing influenced the economic rise and development of certain places, the best example of which is the city of Brčko. The Bosnian plum was awarded and praised at Vienna, Paris, and other world exhibitions. There is no doubt that the plum, today a neglected fruit crop, played an important role in the economic life of Bosnia and Herzegovina in the observed period.

BIBLIOGRAFIJA

Neobjavljeni izvori

- ❖ Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo
 - Fond Trgovinska komora Narodne Republike Bosne i Hercegovine

Objavljeni izvori

- ❖ *Bosanski glasnik. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1915.
- ❖ *Bosanski glasnik. Opća priručna i adresna knjiga za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo 1917.
- ❖ *Bosnischer Bote pro 1901*, Sarajevo 1901.

- ❖ Baltić, Jako, *Godišnjak od događaja crkvenih, svietskih i promine vremena u Bosni*, Sarajevo-Zagreb 2003.
- ❖ *Bosna. Podatci o zemljopisu i poviesti Bosne i Hercegovine*, Sabrao i priredio Vjekoslav Klaić, Zagreb 1878.
- ❖ *Gesetz und Verordnungsblatt für Bosnien und die Hercegowina*, Jahrgang 1916, Sarajevo 1917.
- ❖ *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Godina 1914, Sarajevo 1914.
- ❖ *Izvještaj o radu trgovačke i obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu od 1. juna do 31. decembra 1914*, Sarajevo 1915.
- ❖ *Извјештај о управу Босне и Херцеговине 1906*, Загреб 1906.
- ❖ *Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine 1908*, Sarajevo 1909.
- ❖ *Letopis matice slovenske za leto 1879*, uredio Janez Bleiweis, Ljubljana 1879.
- ❖ *Метоари Живка Црногорчевића*, Priredio za štampu Milenko S. Filipović, Sarajevo 1966.
- ❖ *Народна скупштина*, Службени лист о раду српске народне скупштине, III/14, Београд 2. јула 1893.
- ❖ *Reiserouten in Bosnien und der Herzegovina. Illustrierter führer*, Wien, Pest, Leipzig 1892.
- ❖ *Сумарни извјештај Трговачке и обртничке коморе за Босну и Херцеговину о стању обрта, трговине и промета њезиног подручја у години 1911. и 1912*, Сарајево 1913.
- ❖ *Zapisnik redovite XXII. plenarne sjednice trgovačko obrtničke komore za Bosnu i Hercegovinu, držane 29. i 30. aprila 1918. godine u dvorani komore u Sarajevu*, Sarajevo 1918.

Štampa

- ❖ *Beogradske novine*, III/37, Beograd 1917.
- ❖ *Bosanska vila*, II/18, 19, Sarajevo 1887.
- ❖ *Bosanski Lloyd*, II/1, Sarajevo 1920.

- ❖ *Босански вјестник*, I/24, Сарајево 1866.
- ❖ *Босна*, 50, Сарајево 1867.
- ❖ *Босна*, 424, Сарајево 1874.
- ❖ *Вошњак*, I/5, 8, 9, 12, 27, Сарајево 1891.
- ❖ *Вошњак*, II/7, 33, Сарајево 1892.
- ❖ *Вошњак*, III/20, 23, 28, Сарајево 1893.
- ❖ *Дело*, Лист за науку, књижевност и друштвени живот, Дванаеста књига, Београд 1896.
- ❖ *Glas slobode*, VIII/24, 32, Сарајево 1918.
- ❖ *Народно благостање*, V/38, Београд 1933.
- ❖ *Правда*, XXXV/12516, Београд 1939.
- ❖ *Sarajevski list*, XV/20, 36, Сарајево 1892.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, X/23, Београд 1879.
- ❖ *Тежак*, Илустровани орган Српског Пољопривредног Друштва, XXII/31, 32, Београд 1891.
- ❖ *Тежак*, Илустровани орган српског пољопривредног друштва, XXIV/23, 48, Београд 1893.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XXXIX/33, 38, Београд 1908.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист српског Пољопривредног друштва, XL/30, Београд 1909.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XLI/8, Београд 1910.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, XLIX/11, Београд 1922.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LIII/22, 23, Београд 1926.
- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, LVI/15, Београд 1929.

- ❖ *Тежак*, Илустровани лист Српског Пољопривредног Друштва, 67/17, Београд 1939.
- ❖ *Врбаске новине*, V/76, Бања Лука 1933.

Literatura

- ❖ Freih, Amand, v. Schweiger-Lerchenfeld, *Bosnien, das land und seine Bewohner*, Wien 1878.
- ❖ Hadžibegović, Ilijas, О привредним прilikама u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, *Prilozi Institut za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 97-131.
- ❖ Hauptmann, Ferdinand, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine* II, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, Knjiga LXXIX, Odjeljenje društvenih nauka, Knjiga 18, Sarajevo 1987, 99-211.
- ❖ Hefele, Ferdo, *Put na istok do Carigrada*, Zagreb 1895.
- ❖ Hrelja, Kemal, *Kako je živio narod. Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo 1994.
- ❖ Jarak, Nikola, *Poljoprivredna politika Austro-Ugarske u Bosni i Hercegovini i zemljoradničko zadrugarstvo*, Naučno društvo NR Bosne i Hercegovine, Građa, Knj. 1, Odjeljenje privredno-tehničkih nauka, Sarajevo 1956
- ❖ Kasumović, Amila, *Austrougarska trgovinska politika u Bosni i Hercegovini 1878-1914*, Sarajevo 2016.
- ❖ Kosier, St., Ljubomir, *Vodeće institucije u nacionalnom bankarstvu Bosne*, Zagreb 1924.
- ❖ Kosier, St., Ljubomir, *Jugoslovenska privreda, Deo I, Босна u Херцеговина*, Београд 1928.
- ❖ Kujović, Mina, *Život u pozadini velikog rata: neke mjere režima u Bosni i Hercegovini (1915-1918)*, *Gračanički glasnik* XIX/37, Gračanica 1914, 95-103.

- ❖ Lajnert, Siniša, Dioničarsko društvo vicinalne željeznice Vinkovci-Brčko (1886–1940), *Prilozi Instituta za istoriju* 47, Sarajevo 2018, 143-169.
- ❖ Lakatoš, Joso; Despić, Aco, *Industrija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1924.
- ❖ Nametak, Muhamed, Razvoj šljivarstva u Bosni i Hercegovini za vrijeme austrougarske okupacije i uprave s posebnim naglaskom na ulogu grada Brčkog, *Gračanički galsnik* XXVI/52, Gračanica 2021, 65-74.
- ❖ Šamić, Midhat, *Francuski putnici u Bosni i Hercegovini u XIX stoljeću (1836-1878) i njihovi utisci u njoj*, Sarajevo 1981.
- ❖ Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1861-1869*, Tešanj 2016.
- ❖ Šljivo, Galib, *Bosna i Hercegovina 1869-1878*, Tešanj 2016.
- ❖ Užičanin, Salkan, Privredne prilike u Bosni i Hercegovini tokom Prvog svjetskog rata, *Historijska misao* 2, Tuzla 2016, 69-95.

HISTORICAL STRATIFICATION OF INDUSTRIAL HERITAGE IN THE CITY OF TUZLA

Abstract

A region's socioeconomic and political conditions greatly influence the interaction between human settlements and natural landscapes. The relationship between man and landscape is, to a great extent, evident in regions where economic development relies on mineral sources. In that regard, the city of Tuzla in Bosnia and Herzegovina offers a unique narrative about the value of salt as an administrative and economic tool. In addition, regime changes conditioned the formation of an industrial network that emerged around salt and coal deposits. The coal and salt industries, thus, gained a leading role in Tuzla's economic development between 1884 and 1992. After 1992, war destruction and changes in society contributed to the transition from secondary to the tertiary economic sector. The resulting high unemployment rate became the primary problem. Therefore, the significance of the buildings and sites, which make up the historically and technologically connected network of Tuzla's industrial heritage, has not yet been determined. Guided by international principles for the valorization of cultural and historical heritage, this article aims to identify industrial heritage in the municipality of Tuzla and holistically evaluate their cultural and historical significance for preserving the identity of its population.

Keywords

industrial heritage, industrial heritage network, salt production heritage, industrial heritage values, Tuzla

HISTORIJSKA STRATIFIKACIJA INDUSTRIJSKOG NASLIJEĐA GRADA TUZLE

Apstrakt

Društveno-ekonomski i politički uslovi u regionu u velikoj mjeri utiču na interakciju između ljudskih naselja i prirodnih krajolika. Odnos čovjeka i krajolika je u velikoj mjeri evidentan u regijama u kojima se ekonomski razvoj oslanja na mineralne izvore. U tom smislu, grad Tuzla u Bosni i Hercegovini nudi jedinstven narativ o vrijednosti soli kao administrativnog i ekonomskog alata. Promjene režima uvjetovale su formiranje industrijske mreže koja je nastala oko ležišta soli i uglja. Industrija uglja i soli je tako dobila vodeću ulogu u ekonomskom razvoju Tuzle između 1884. i 1992. Nakon 1992, ratna razaranja i promjene u društvu doprinijeli su tranziciji iz sekundarnog u tercijarni privredni sektor. Kao rezultat toga, uslijedio je problem sa visokom stopom nezaposlenosti. Stoga još nije utvrđen značaj objekata i lokaliteta koji čine historijski i tehnološki povezanu mrežu tuzlanskog industrijskog naslijeđa. Rukovodeći se međunarodnim principima za valorizaciju kulturno-historijskog naslijeđa, ovaj članak ima za cilj da identifikuje industrijsko naslijeđe na području općine Tuzla i holistički odredi njihov kulturno-historijski značaj za očuvanje identiteta njenog stanovništva.

Ključne riječi

industrijsko naslijeđe, mreža industrijskog naslijeđa, naslijeđe proizvodnje soli, vrijednosti industrijskog naslijeđa, Tuzla

Introduction

Salt has been a significant asset for the urban development of the city of Tuzla since the Neolithic period. Ottoman administration initiated organized salt production in Bosnia and Herzegovina in the sixteenth century. Until the Ottoman Tanzimat period, revenues obtained from salt production had a significant role in the construction of public buildings by Ottoman religious foundations (*waqfs*). Namely, the Ottoman salt administration enabled religious foundations to participate in salt production and distribution of yield.

While the earliest settlements formed around salt deposits, the first industrial district developed around coal deposits after 1884. Moreover, the transition to coal for salt brine boiling processes was a crucial determinant for the formation of the industrial district of Kreka. Historical layers of Kreka testify about the migrations of skilled workers during the second wave of the Industrial Revolution. Moreover, controlled migrations and planned workers' settlements contributed to the formation of a disciplined workforce adapted to the factory system. Kreka became a settlement model for emerging miners' colonies around mining areas within Tuzla Municipality. In the following years, the transition from capitalist to the socialist economy in 1945 enabled an interdependent industrial network to form. Centralized planning of the socialist regime envisioned the development of new industrial sectors, such as the chemical and manufacturing industries.

Lack of documentation, institutional support, and statutory protection has enabled the demolition of historic buildings. As a consequence, the urban fabric suffered from irreversible damage. Moreover, the controversy of the negative environmental and social impact of industrialization, such as ground subsidence, pollution, or

the massive unemployment rate caused by de-industrialization, has overshadowed the cultural potential of industrial sites. Such conditions can challenge the formation of a public perception of Tuzla's industrial heritage sites.

The Commission to Preserve National Monuments of Bosnia and Herzegovina proclaimed the Ottoman Salt Well, the Pumping Station with the surrounding cultural landscape, and the old Kreka Saltworks with a chimney, two workshops, a rare materials warehouse, and the Salt Museum with movable heritage as national monuments in 2007. However, due to administrative and territorial fragmentation of national monument sites and legal weaknesses in regulating financial responsibility, statutory protection did not prove efficient for implementing conservation measures.

Defining industrial heritage and its components

Industrial archeology was introduced in an article written by the scholar Michael Rix in 1955 for the "The Amateur Historian".¹ Due to multiple queries on the validity of the expression, Rix wrote another article in 1962 named "Industrial Archeology Progress Report", where he justifies the use of the term 'archeology' for studying the early history of the mechanical industry.²

¹ Kenneth Hudson, *Industrial archaeology: an introduction*, Routledge, London and New York, 2014, 11.

² "The use of the term 'archeology' in this connection has been criticized, since, by definition, it is concerned with things that are old, and mechanical industry is a development that is comparatively recent. The word 'archeology' implies 'early history'-the early history of pottery, metal working and the like. But it is worth remembering that with the speeding up of technological progress in the last few centuries, every period now contains the early history of something." (Michael Rix, *Industrial Archaeology: Progress Report 1962, The Amateur Historian V/2*, London, 1962, 56-60.)

The First International Conference on the Conservation of Industrial Heritage took place in 1973 in Ironbridge, UK. The idea was promoted by Neil Cossons, the director of the Ironbridge Gorge Museum Trust.³ After the Congress in 1973, The International Committee for the Conservation of Industrial Heritage (TICCIH) was established. The Nizhny Tagil Charter for Industrial Heritage was adopted by delegates gathered at the triennial National Assembly of TICCIH held in Moscow in 2003. This document provides a comprehensive guideline for identification, documentation, evaluation and legal protection of industrial heritage. The Nizhny Tagil Charter (2003) specifies that industrial heritage consists of material evidence of industrialization's historical, social, technological, and scientific changes in the development process. While tangible industrial heritage consists of landscapes, complexes, buildings, structures, and machinery, intangible industrial heritage dimensions are reflected in written records and the collective memory of the local population.

Industrial heritage sites can be representative examples of technological innovation, historical events, or “multiple site operations or systems whose many components are interdependent, with different technologies and historical periods frequently present”.⁴

Considering the multiple components of industrial heritage, it is evident that selection criteria must exist to achieve feasible outcomes. However, if the selection is limited to a single theme or area, the

³ The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. "TICCIH Congress 1975" (1978). <http://works.bepress.com/theinternationalcommitteefortheconservationoftheindustrialheritage/10/> (28.11.2022).

⁴ ICOMOS – TICCIH, Principles for the Conservation of Industrial Heritage Sites, Structures, Areas and Landscapes: <https://ticcih.org/about/about-ticcih/dublin-principles/> (28.11.2022).

process may exclude significant traces of history and overlook historical stratification.⁵ A values-based approach involves judgments regarding a building or site's historical, architectural and socio-cultural importance. Cultural values of industrial heritage are associated with several aspects that do not necessarily relate to physical or aesthetic qualities. In case of conflicting values, a careful assessment is necessary to balance historical evidence, present needs, and future sustainability.⁶ This article will elaborate on the cultural values of industrial buildings in the city of Tuzla as a technologically and historically related network.⁷

Historical stratification of Tuzla's Industrial Heritage Network

Tuzla's industrial development is assessed from the socio-economic and political perspective to evaluate the influence of diverse ideologies promoted by the ruling regime. In this respect, historical development is explained in four historical periods: the Ottoman period (1468-1878), the Austro-Hungarian period (1878-1918), the period of the Kingdom of Serbs, Croats, and Slovenes, or the Kingdom of Yugoslavia (1918-1941), and the Socialist Federal Republic of Yugoslavia (1945-1992).

⁵ Judith Alfrey, Tim Putnam, *The Industrial Heritage: Managing Resources and Uses*, Taylor and Francis e-Library, 2005, 8.

⁶ Jukka Ilmari Jokilehto, *A history of architectural conservation: The contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of cultural property*, PhD dissertation, 1989, 380; Aylin Orbaşlı, *Architectural conservation: Principles and practice*, Oxford, 2008, 38.

⁷ A chronological review of Tuzla's industrial development and the related schemes were based on the research conducted by the author in her PhD thesis: Tijana Veljković, *Endüstri miras alanlarının bütünlük korunması için bir öneri: Tuzla (Bosna Hersek)*, PhD thesis, Istanbul, 2022.

Moreover, the article analyzes the development of Tuzla's industrial network at a diverse scale: regional and urban. Historical stratification of industrial heritage in the urban fabric is assessed at a micro-scale, encompassing the historical city center and the old industrial district.

Salt as an Economic and Administrative Tool for Tuzla's Development in the Ottoman Period

Salt's significance in the formation of Tuzla is most evident in historical names of early settlements (Salines, Soli, Ağaç Tuzla, Memleha-i Zîr, Aşağı Tuzla) and the river Jala. Just like the names of the Austrian village Hallstatt and the historic town Hallein are associated with the ancient Greek word for salt, 'hals',⁸ it is assumed that the name of the river Jala derives from the same word. The first written record of the settlement appears in "De Administrando Imperio", written by the Byzantine emperor Constantine VII Porphyrogenitus in the tenth century.⁹

Apart from the Ottoman conquest in 1468, the Arabic-Persian compound name Memleha-i Zîr (Lower Tuzla)¹⁰ started to appear in historical records. Two separate areas formed the subdistrict, named kaza, within the district of Zvornik, which can be found by the name Izvornik Sancağı in Ottoman records.¹¹ The development of the town of Upper

⁸ Samuel Adrian Miles Adshead, *Salt and Civilization*, Palgrave, New York, 1992, 8,30.

⁹ Milica Baum, *Župa Soli, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne I*, Tuzla, 1957, 12.

¹⁰ *Mamlaḥa* (مملحة) is the Arabic word for saltwork, which derives from the word *milḥ* (ملح), meaning salt (EtimolojiTürkçe, <https://rb.gy/gfjdpj>, accessed on 30.11.2020).

¹¹ Adem Handžić, *Tuzla i njena okolina u XVI vijeku*, Sarajevo, 1975, 166; Ahmet Yüksel and Zafer Karademir, Osmanli idaresinde Tuzla Sancağı'nin sosyal, iktisadi ve askeri vaziyeti hakkında bazı bilgiler, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*

Tuzla (Memleha-i Bâlâ), however, will not be included in this article.

Upon the conquest of coastal regions, salt mines, salt lakes, or territories containing brine springs, the Ottoman land classification defined occupied areas as hâss¹² territory. In the case of Tuzla, the territory was declared as a hâss in 1477.¹³ The law (kanun) for Tuzla's saltworks (in Upper and Lower Tuzla) provided in the Book of Deeds (Tapu Defteri)¹⁴ of the Zvornik Sanjak from 1548 regulated legal responsibilities and revenues that were distributed between the Imperial Treasury, the local population and lessees of salt sources.

Administrative processes were regulated by state tax collectors (mültezim), while Ottoman government officials (emin) were responsible for operation works.¹⁵ Additionally, the mukataa taxation system allowed private stakeholders to rent salt sources for a certain number of days in return for a defined amount of revenue given in advance.¹⁶ Revenues from salt production were, thus, divided between the state, public and private stakeholders and used for the administration of institutions, salaries, and construction of public buildings.

Lower Tuzla developed from a small Christian town into a typical Ottoman town by the middle of the sixteenth century¹⁷. By 1548 there

XVIII, 2014, 269-283.

¹² According to the Ottoman administrative classification of land, a hâss was an estate that could generate a revenue of at least 100.000 'akçes' or silver coins (Has, Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç, <https://islamansiklopedisi.org.tr/has--arazi>, accessed on 20.08.2022).

¹³ A. Handžic, *Tuzla i njena okolina*, 168.

¹⁴ Ibid, 9.

¹⁵ Lütfi Güçer, XV.-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası* 23/1-2, İstanbul, 1963, 109, 111.

¹⁶ Ekin Kasım, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, Master thesis, Ankara, 2016, 10.

¹⁷ Ottoman towns were characterized by a sizeable Muslim population and public buildings (mosques, madrasas, hamams, fountains, imarets, hans,

were five Muslim neighborhoods (mahalle) and one Christian neighborhood (varoş) in Lower Tuzla. In the middle of the sixteenth century, a wooden fortress or palanka surrounded four Muslim neighborhoods.¹⁸

High-ranking military officers (Sancak Bey) were appointed as district governors. The former Sanjak Bey of Smederevo by the name Tur Ali Bey had invested, among others, in the development of Lower Tuzla. His contribution to the town's development was documented in a charter of a charity foundation (waqf)¹⁹ by the name Tur Ali Bey's Waqf. The charter, dating from 1572, was first published by the historian Kreševljaković in 1941. This charter indicates that Tur Ali Bey had donated one-fourth of salt water, for which he probably obtained a lease or was bestowed by the state.²⁰

Due to frequent fires in the second half of the 16th century, which are thought to have been caused by continuous boiling of salt water, the town spread eastwards and southwards, outgrowing the palanka. By the seventeenth century, there were 13 Muslim and 1 Christian neighborhood in Lower Tuzla.²¹

Tuzla had an important military and strategic role due to its proximity to the border. Numerous soldiers, belonging to the

and bazaars) founded by religious foundations, or waqfs that provided the local population with necessary amenities (Hatice Akın, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği*, Master thesis, Antalya, 2004, 23; Behija Zlatar, *Balkanski grad u osmanskome periodu - XV i XVI stoljeće, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 42, Sarajevo, 2013, 135.)

18 A. Handžić, *Tuzla i njena okolina*, 155-156.

19 The study conducted by historian Adem Handžić in the Waqf Archives (Yevmiye Defterleri) in Ankara showcases abundant evidence of the participation of waqfs in Lower Tuzla's salt production between 1701 and 1774 (Ibid, 181-182, 184-185, 188).

20 Ibid, 183.

21 Ibid, 187.

infantry and cavalry ranks, had resided within the fortified area. In 1739, 388 cavalry soldiers (süvari) resided within Lower Tuzla's palanka.²² Revenues from salt production were partly used to provide salaries to military personnel.²³

Salt monopoly was first introduced in 1862 during the Ottoman Reform Movement. Since the promulgation of the Salt Regulation (Tuz Nizamnamesi), leasing to individuals was abolished. Jurisdiction over salt production sites was transferred to civil servants (memur).²⁴

Formation of the Industrial Network (1878-1918)

The Austro-Hungarian occupation in 1878 had triggered changes in the socio-economic realm of the Province of Bosnia and Herzegovina. Under the Dual Monarchy, the state regulated trade and public revenue with laws on indirect taxation of commodities (meat, sugar, and alcoholic beverages). State-regulated industrial production was further extended in 1879 with the introduction of tobacco and salt monopolies, which constituted the primary sources of revenue, as direct taxation was not sufficient within the underdeveloped rural community.²⁵

²² Ottoman Archives of the Prime Minister's Office (in continuation: Istanbul BOA), Ali Emiri Mahmud I (in continuation: AE.SMHD I), 159/12013.

²³ Ahmet Yüksel, Zafer Karademir, *Osmanlı*, 273.

²⁴ İstanbul BOA, Sadâret Defterleri - Nezâret-Devâir Giden Defteri (in continuation: A.MKT.NZD), 417/68; İstanbul BOA, A.MKT.NZD, 418/57.

²⁵ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, 1980, 74; Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918)*, *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, 1987, 129; Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja, CXVI/35, Sarajevo, 2002, 132.

Revenues obtained from state-owned saltworks were, therefore, a valuable source of income for the Province.²⁶ Salt production levels increased significantly by introducing large pans made of metal sheets and placed over coal-fired furnaces²⁷. Thus, investments made by the National Treasury (Ärar) were quickly redeemed. The provincial government successively redeemed brine sources in the vicinity of Tuzla, while the Mining Law of 1881 appointed all coal mining territory to the provincial government.²⁸ The state-owned salt production industry developed in three mutually distant areas (Figure 1): the Trnovac-Hukalo hills (Area A), Simin Han (Area B), and Kreka (Area C).

Due to outdated production methods, the Ottoman salt wells, which were approximately 60 meters deep, were substituted by deep drilling equipment, reaching between 300 and 400 meters of depth. Extraction was initiated in Simin Han in 1885, which later shifted to the northeastern edge of the historic city center due to higher saturation of brine. The extraction area occupied part of the old Varoš, Ciganska, and Džindić neighborhoods. Among these historic neighborhoods the experimental saltwork was constructed in 1886 to assess the required amount of brine, coal, and electrical energy for a new and improved saltwork planned at the western edge of Tuzla, in Kreka.²⁹ From here, salt was distributed to salt factories and the

²⁶ Article 3 in the Constantinople Convention of 1879 determined financial sources to serve exclusively to the Province of Bosnia (Mustafa Imamović, *Položaj i unutrašnja-pravni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo, 1997, 49).

²⁷ This production method was implemented for centuries in Austrian salt production regions like the city of Hallstatt, Tirol, and Bad Ischl (Via Salis, <https://en.viasalis.at/saline>, accessed on 20.08.2022) .

²⁸ Ilija Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 80-81; Salkan Užičanin, *Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*, doktorska disertacija u rukopisu, Mostar, 2014, 41.

²⁹ Suad Buljagić, *Tuzlanske solane i solari*, Knjiga I, Sarajevo, 1990, 39.

caustic soda factory, which was established in the village of Lukavac.

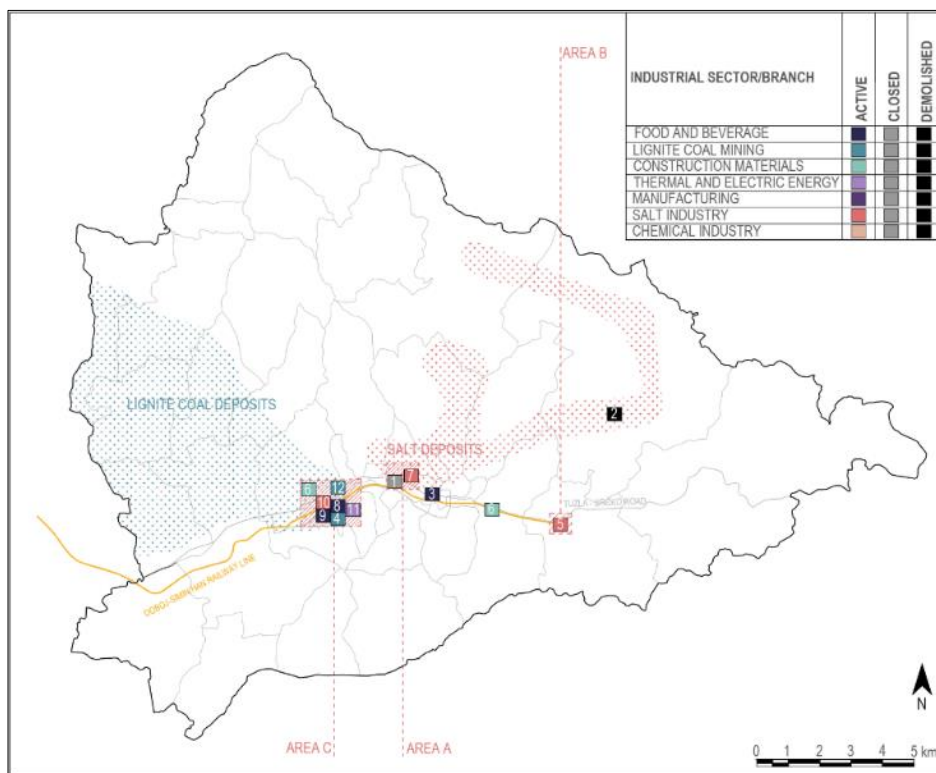

Figure 1. Schematic representation of the industrial network development between 1878 and 1914 within the present area of Tuzla Municipality: 1- Ottoman salt wells in Lower Tuzla; 2- Ottoman salt wells in Upper Tuzla; 3- Beer factory built in 1884; 4- Kreka colliery (Krojčica and Vilma pits) initiated in 1884; 5- Saltworks in Simin Han built in 1885; 6- Brickworks built in Kreka and Slavinovići in 1885; 7- solution mining area at the Trnovac and Hukalo hills initiated in 1886; 8- Spirits factory built in 1887/1888; 9- Steam mill built in 1890; 10- Saltworks in Kreka built in 1891; 11- Electric power plant built in 1906; 12- Kreka colliery (Benjamin and Moluhe pits) initiated in 1907 (scheme of the Spatial plan of Tuzla Municipality modified by Tijana Veljković)

Shortly after the construction of the Simin Han Saltworks was completed, the state issued the construction of a narrow gauge railway between Doboј, Tuzla, and Simin Han in 1886. In this way, a connection was established with the main railway line connecting

the Province with the developed railway network of the Monarchy.³⁰ The central railway station was built on the former praying area (musalla) near the Tur Ali Bey Mosque.³¹

The Austro-Hungarian state initiated coal mining in Tuzla in 1885. The first largest lignite coal mine in Bosnia and Herzegovina was the coal mine in Kreka. Coal mining was administratively related to the saltworks.³² Moreover, two brickworks were constructed in 1885 as part of the salt and coal mining enterprise.³³ With the commencement of deep drilling operations, the proximity of coal mines and railway connections determined Kreka as the optimal location for the new salt factory constructed in 1891.

By 1906, salt extraction by uncontrolled solution mining methods resulted in a significant increase of annual yield. In total, 711.429 hl of brine was supplied to the saltworks, while 1.173.944 hl was delivered to the caustic soda factory in Lukavac.³⁴ The salt factory in Simin Han, reached 5.500.000 kg of annual production by 1906. The salt factory in Kreka reached an annual capacity of 20.000.000 kg of fine salt by 1906.³⁵

³⁰ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase*, 189; Dževad Juzbašić, *Politika i privreda*, 162.

³¹ Hatidža Fetahagić, Enes Mukić, *Izgradnja željezničke pruge Doboj - Simin Han*, *Arhivska praksa* 21, Tuzla, 2018, 46.

³² Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, 2004, 189; Bego Omerčević, *Osvrt na historijske okolnosti razvoja rudnika Kreka*, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla, 2006, 13.

³³ Brick and tile production were mechanized at the Kreka Brickworks in 1892, and after 1895 the Hoffman kiln technology was introduced (B. Omerčević, *Osvrt na historijske okolnosti*, 13-14).

³⁴ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, *Bosna i Hercegovina u brojkama*, 1911, 13 (Digital access: <https://digital.bgs.ba/bosna-i-hercegovina-u-brojkama-2/>, accessed on 20.08.2022).

³⁵ Sead Selimović, Senaid Hadžić, *Tuzlanski kraj 1851.-1991: demografske i socijalne promjene*, Tuzla, 2007, 117.

In 1888, the Siemens & Halsk Company from Vienna initiated the Electric Power Plant project, which would form part of the coal mining enterprise. Due to insufficient investments, construction was postponed to 1905/1906. The state prioritized the electrification of industrial buildings. However, the capacity of 500 kS achieved in 1906 was sufficient to supply electrical energy to public and residential buildings adjacent to the main roads.³⁶

By 1910, 3,049 foreign skilled workers, mainly from Austria, Hungary, Russia, Czechoslovakia, Poland, Romania, Serbia, Croatia, and Slovenia, migrated to the Province of Bosnia.³⁷ Tuzla's industrial facilities employed 1,046 foreign and domestic workers in 1892.³⁸ The Kreka neighborhood became a multicultural industrial district containing a multilingual primary school, a sports and cultural center, as well as two social clubs. Between 1878 and 1918, the Austro-Hungarian government founded 12 industrial facilities, most of which were situated in the industrial district of Kreka (Figure 1).

Expansion of the Industrial Network during the Kingdom of SHS/Yugoslavia period (1918-1941)

The state-owned mines in Kreka and all ancillary facilities belonging to the mining administration became property of the newly established state after the Paris Peace Conference in 1919. Industrial faci-

³⁶ Vjekoslav Kovačević, Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka u periodu 1885-1944. godine, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla, 1985, 74-75.

³⁷ S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 124.

³⁸ According to the Report of the districts' authority (Okružna Oblast) in Tuzla from 1892, the number of workers in industrial enterprises was as follows: saltworks in Simin Han 351, saltworks in Kreka 88, Kreka Coal Mine 451, Spirit Factory 80, Brickworks 80, Coal Research Section in Jasenica 50, Hrabovskogo Steam Sawmill 10 and Holzman's Brickwork 16 (Tonči Grbelja, Učešće tuzlanskih solarskih radnika u naprednom radničkom pokretu i NOB, *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla, 1975, 39).

lities of the Kreka salt and coal mining industry (including the Brickwork and the Electric Power Plant), the salt factory in Simin Han, and the solution mining area on the Trnovac and Hukalo hills became part of the Sarajevo-based Directorate of State-Owned Mining Companies.³⁹ The salt industry in Tuzla was subordinated to the Ministry of Mining and renamed to State Directorate of Kreka Saltworks⁴⁰ (Direkcija državnih solana Kreka). As the coal mines, ditches, and shafts of Kreka were named after authority figures of the Austro-Hungarian regime, the new authorities changed the names of certain shafts and pits to be in compliance with the new nationalistic ideology.⁴¹ In 1919, a new colliery containing a miners' colony in the village of Bukinje was constructed.⁴² Following the workers' settlement model in Kreka, duplex houses for families and officials, a dorm for bachelors, an elementary school, and green areas were included in the design of the colony. Between the colliery and the residential area, a railway station with workshops was built.

The economic crisis between 1920 and 1931 reverberated throughout the population employed in industrial facilities. Due to unstable economies and high rent prices in urban areas, the number of workers employed in industry varied yearly⁴³. Following a series of attempts to achieve an agreement with authorities to counter financial

³⁹ S. Užičanin, *Utjecaj industrijskog razvoja*, 159.

⁴⁰ From 1932 onwards salt production was under the jurisdiction of the State Monopolies Administration (Jusuf Čilimković, *Važniji datumi u istoriji tuzlanske solane, Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli, zbornik radova*, Tuzla, 1975, 135).

⁴¹ For instance, the coal pit named after the Austro-Hungarian statesman Benjamin von Kallay was renamed to Vojvode Stjepe (Vjekoslav Kovačević, *Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka*, 68-69).

⁴² *Ibid*, 68-69; Suad Buljugić, Nihad Buljugić, *Tuzla: sjećanja na bisere stare gradske jezgre*, Tuzla, 2010, 147.

⁴³ S. Buljugić, N. Buljugić, *Tuzla*, 148.

difficulties, the miners of Bosnia and Herzegovina proclaimed a general strike on December 21st 1920.⁴⁴ The strike culminated with an armed conflict in the village of Husino six days later.

Meanwhile, the old industrial district of Kreka was expanded by new residential and social facilities. The workers' colony of the Spirits Factory in Kreka, designed by Dr. Bruno Bauer⁴⁵ in the Austro-Hungarian period, was extended with an additional living unit in 1921. Bauer designed an apartment building for officials in the same year.⁴⁶ Expansion of the residential building stock associated with industrial facilities clearly coincided with expansions within the production area. Similarly, the state-owned saltwork commissioned the construction of three apartment buildings for officials opposite the Kreka Saltworks' colony. In 1925 a hospital was built opposite the saltworks colony for workers.⁴⁷

The coal crisis did not have a significant impact on the salt industry. Successive expansion of brine boiling facilities was evident in the increase of annual production. The maximum production rate was recorded in 1927 when 54.765 tons of refined salt was produced. In the same year, 3,399.855 hl of brine was extracted from the Trnovac and Hukalo hills.⁴⁸

⁴⁴ Luka Đaković, Kraći historijski pogled na proteklih stotinu godina razvitka rudnika Kreka, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla, 1985, 25; B. Omerčević, Osvrt na historijske okolnosti, 13-23.

⁴⁵ Bruno Bauer was a Czech architect, who specialized in industrial building construction. He designed industrial buildings across the territory of the former Austro-Hungarian Monarchy (Bruno Bauer and the Industrial Architecture in the Czech Lands, summary translated by Robin Cassling. <http://vcpd.cvut.cz/bruno-bauer-and-the-industrial-architecture-in-the-czech-lands/>, accessed on 20.08.2022)

⁴⁶ Arhiv Tuzlanskog kantona (in continuation: ATKKT), Tvornica špirita Kreka (in continuation: TŠKr), K-1, A4/2

⁴⁷ V. Kovačević, Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka, 76

⁴⁸ S. Užičanin, *Utjecaj industrijskog razvoja*, 163.

Historical stratification of industrial heritage in the city of Tuzla

On the contrary, the economic crisis caused the Bukinje coal mine to cease operation, and the Posavina Coal Mine to be terminated in 1934.⁴⁹ Nevertheless, the old industrial district of Kreka continued to grow, when a mechanical workshop made for repairing mining equipment was built between the salt factory and the hospital in 1936, which operated as part of the Kreka salt and coal mining enterprises. In the short time range of the SHS Kingdom period, only two additional production facilities were constructed, both associated with the coal industry (Figure 2).

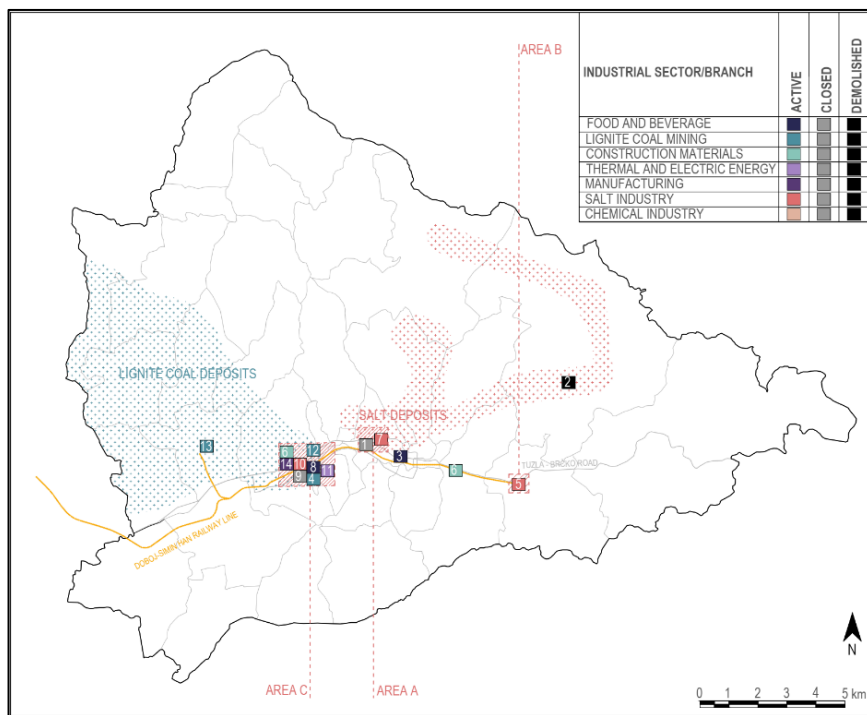

Figure 2. Schematic representation of the industrial network development between 1918 and 1941 within the present area of Tuzla Municipality: 13- Bukinje colliery initiated in 1919; 14-mechanical workshop (scheme of the Spatial plan of Tuzla Municipality modified by Tijana Veljković)

⁴⁹ V. Kovačević, Tehničko-tehnološki, 73; S. Buljagić, N. Buljagić, *Tuzla*, 149.

Expansion of the Industrial Network during the Socialist Federative Republic of Yugoslavia (1945-1992)

Industrial production sites in Bosnia and Herzegovina were severely damaged during the Second World War. Military actions were organized by the National Liberation Army of Yugoslavia to prevent the German troops from exploiting mining sites, as well as industrial facilities and railways. As industrial production relied on the supply of electrical energy, electric installations were the primary target. After the National Liberation Army entered the city of Tuzla in 1943, parts of the Kreka Saltworks, Spirits Factory, Kreka Coal Mines and the Electrical Power Plant were destroyed.⁵⁰ Water pumping equipment within the coal mines, which operated on electrical power, were thus disabled. As a consequence, certain pits were terminated.⁵¹ Therefore, to enable industrial production, the socialist regime prioritized the revitalization of damaged industrial plants.

Development was coordinated by special planning commissions at Federal, Republican and District levels. On June 27th, 1950, the National Assembly of the Federal People's Republic of Yugoslavia adopted the Basic Law on the Management of State-Owned Enterprises by Workers' Collectives.⁵² Until the beginning of the socialist period, the old industrial district consisted of three neighborhoods: Kreka, Solana, and Moluhe. In the first five-year plan (1947-1951), reconstruction of industrial facilities and increasing of production to pre-war levels was planned.⁵³

⁵⁰ S. Selimović, S. Hadžić, *Tuzlanski kraj*, 156, 161.

⁵¹ B. Omerčević, *Osvrt na historijske okolnosti*, 20.

⁵² Dušan Otašević, *Solana u obnovi i socijalističkoj izgradnji*, *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla, 1975, 84-86, 98.

⁵³ Husnija Kamberović, *Karakteristike društva u Bosni i Hercegovini*

Inefficient exploitation of salt deposits by solution mining caused the initiative to implement rock salt mining methods. The most favorable location for constructing a salt mine was near the stream Tušanj. After systematic geological research, the excavation of mining shafts in Tušanj began in 1949.⁵⁴ The Solana salt factory was expanded with an additional brine boiling plant in 1952.

By 1953 there were five collieries (Moluhe, Bukinje, Dobrnja and Mramor) within the Municipality of Tuzla and one colliery in Lukavac.⁵⁵ Each colliery contained a miners' settlement designed according to the Kreka model. The socialist regime supported the development of recreation and culture among the working class, which is evident in the number of swimming pools, sports fields and cultural centers constructed in the proximity of each workers' colony.

The second five-year plan (1957-1961) envisaged increase of national income by reestablishing trading relations with the Eastern Bloc, and by increasing investment in manufacturing industries.⁵⁶ In order to balance the distribution of national funds, the third five-year plan (1961-1965) considered the development of heavy industries, such as electric energy, metallurgy, and processing industries.⁵⁷

In compliance with the aforementioned development plans metal processing industries started to be developed after the iron

neposredno nakon Drugog svjetskog rata, Naučni skup *Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja 37, Sarajevo, 2007, 225.

⁵⁴ Predrag Jovanović, Ležište kamene soli u Tuzli, *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla, 1975, 139.

⁵⁵ Enes Atić, O upravljanju i rukovođenju rudnikom Kreka, u: *Kreka – stotinu i dvadeset godina*, Tuzla, 2006, 34-36.

⁵⁶ Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije, Knjiga III - Socijalistička Jugoslavija*, Beograd, 1988, 347-348.

⁵⁷ Branko Horvat, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd, 1970, 29-30.

foundry and agricultural machinery factory (Livnica i tvornica poljoprivrednih strojeva - LIPOS) was founded in 1947 near Kreka. In 1959, the mechanical workshop was integrated with LIPOS in 1962 and became known as the Machinery Industry and Foundry (Industrija Mašina i Livnica - IML). IML was integrated into the Sarajevo-based company Energoinvest and again divided into two separate enterprises in 1970 for producing Weso furnaces within the foundry.⁵⁸

In the early 1960s, the significance of coal in the global economy had begun to decline. The coal crisis forced the government to search for alternative markets and rationalize production methods. Apart from underground mining, open-pit mining was initiated due to its economic and technological advantages.⁵⁹ In 1965 open-pit mining was initiated at the western end of the Tuzla Municipality.⁶⁰ The coal crisis additionally created surplus labor in the mining industry. The Kreka Coal Mines established manufacturing, construction, and extractive industrial facilities to accommodate unemployed or disabled workers. In such manner, the quartz sand mine started to operate in Bukinje (1965), while the aerated concrete factory Siporex (1969), and the Aida shoe factory (1970) were opened in Tuzla.⁶¹ More than 50% of produced coal was consumed by the Thermal Power Plant (TE Tuzla) after its construction between 1963 and 1978.⁶²

⁵⁸ Tadija Martinović, Tehničko-tehnološki razvoj u periodu 1945-1985. godine, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla, 1985, 99.

⁵⁹ Ibid, 96.

⁶⁰ Slavka Sufi Mičić, Pristup Zaštiti Okoline u Razvoju Rudarske Djelatnosti, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla, 2006, 85.

⁶¹ T. Martinović, Tehničko-tehnološki razvoj u periodu 1945-1985, 99-100.

⁶² V. Kovačević, Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka, 99.

Simultaneously, technological developments in the salt industry led to a significant increase in salt production. While 70.000 tons of salt were produced in 1946, successive expansion of production plants resulted in annual production of 147.000 tons by 1970. The vacuum evaporation plant was constructed in the same year, which caused production levels to double by 1990.

Inefficiency of five-year plans led to legal reforms in the 1970s. Labor organization was re-structured with the Constitution promulgated in 1974. Organizations responsible for making administrative decisions regarding specific production units became known as OOUR (Osnovna Organizacija Udruženog Rada), or the Basic Organizations of Unified Labor.⁶³ Tuzla's industrial enterprises formed part of several unions of OOURs that formed Complex Organizations of Unified Labor (Složena Organizacija Udruženog Rada - SOUR).

One of the most significant of such organizations in the territory of former SFRY was the SOUR SODASO Company, which issued the construction of the first Chloralkali Complex (HAK 1) in 1974. The second Chloralkali Complex (HAK 2) was built shortly after, in 1983. The Dita Detergent Factory was constructed between 1974 and 1975 next to the Chloralkali Complex and opened in 1977.⁶⁴

Until the establishment of the chemical industry, the extracted brine was distributed to the salt and soda factories. About 150 boreholes were drilled on the Trnovac and Hukalo hills until 1975.⁶⁵ Increased demand and introduction of updated technologies

⁶³ E. Atić, O upravljanju i rukovođenju rudnikom Kreka, 34.

⁶⁴ SODASO holding Tuzla, Programme of revitalization of polyurethane chemistry within the framework of the SODASO holding, 1997, 160.
https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/11421427_03.pdf (20.08.2022)

⁶⁵ P. Jovanović, Ležište kamene soli u Tuzli, 148-149.

resulted in intensified brine extraction, from 4.120.000 hl in 1946 to 25.500.000 hl in 1990. However, less than 20% was distributed to salt factories. The largest consumer of salt was, in fact, the chemical industry.⁶⁶

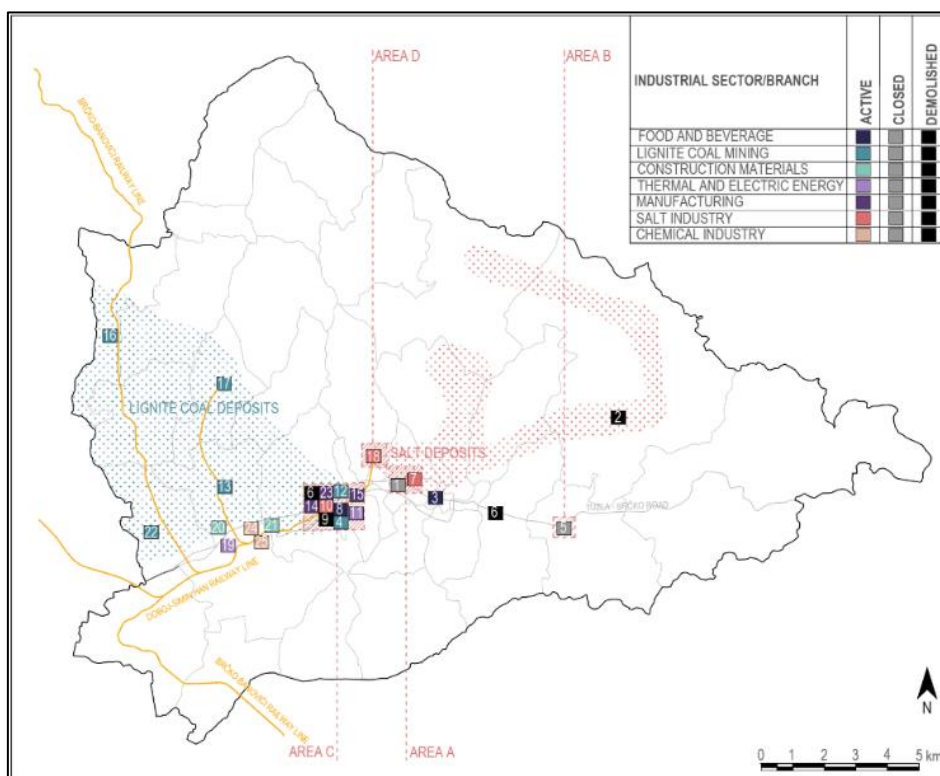

Figure 3. Schematic representation of the industrial network development between 1945 and 1992 within the present area of Tuzla Municipality: 15- Iron Foundry, built in 1947; 16- Dobrnja-Mramor Colliery, initiated in 1949; 17- Lipnica Colliery, initiated in 1950; 18- Tušanj Rock-Salt Mine, initiated in 1952; 19- Thermal Power Plant, initiated in 1963; 20- Quartz Sand Mine, initiated in 1965; 21- Aerated Concrete Factory, built in 1969; 22- Šićki Brod Open-Pit Coal Mine, initiated in 1970; 23- Aida Shoe Factory, constructed in 1970; 24- Cloralkali Complex, initiated in 1974; 25- Dita Detergent Factory, built in 1977 (scheme of the Spatial plan of Tuzla Municipality modified by Tijana Veljković)

⁶⁶ Muharem Klapić, *Tuzla kao razvojni centar sjeveroistočne Bosne*, Tuzla, 2002, 290.

Investigations on ground movements caused by the exploitation of salt deposits started in the 1950s⁶⁷. In spite of early signs of ground subsidence, maximum sinking depth reached 14 m in the 1970s.⁶⁸

The number employed in industrial enterprises increased radically during the socialist regime. In the final years of the 1980s, the salt and chemical industries employed more than 10,000 workers, including the affiliated research facilities and administration.⁶⁹

In total, 11 industrial facilities were constructed during the socialist period. Most of them are situated in remote industrial areas of Tuzla Municipality's western side (Figure 3). They represent an extension of existing industrial sectors, or manufacturing and processing industries based on the existing mineral sources. Moreover, industrial enterprises of the socialist period facilitated the foundation of universities and research institutes to support industrial expansion.

Destruction of industrial production during the aggression against Bosnia and Herzegovina (1992-1995) and the current state of industrial premises

The disintegration of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia had a devastating impact on the population of Bosnia and Herzegovina. In addition to human losses, great material damage was caused by the war between 1992 and 1995. Besides direct damage to industrial buildings and equipment, the loss of workforce and absence of market had degraded the Tuzla's industrial power. Total direct

⁶⁷ Fethulah Smailbegović, *Studija o ispitivanju deformacija terena u gradu Tuzli geodetskim metodama*, Sarajevo, 1961, 70.

⁶⁸ Nedreta Kikanović, *Uticaj slijeganja terena na urbani razvoj i ranjivost prostora kao determinante razvoja*, master rad u rukopisu, Tuzla, 2010, 41-43.

⁶⁹ M. Klapić, *Tuzla kao razvojni centar*, 201.

damage to economic and non-economic activities at the end of 1995 was estimated at 227.6 million DEM.⁷⁰

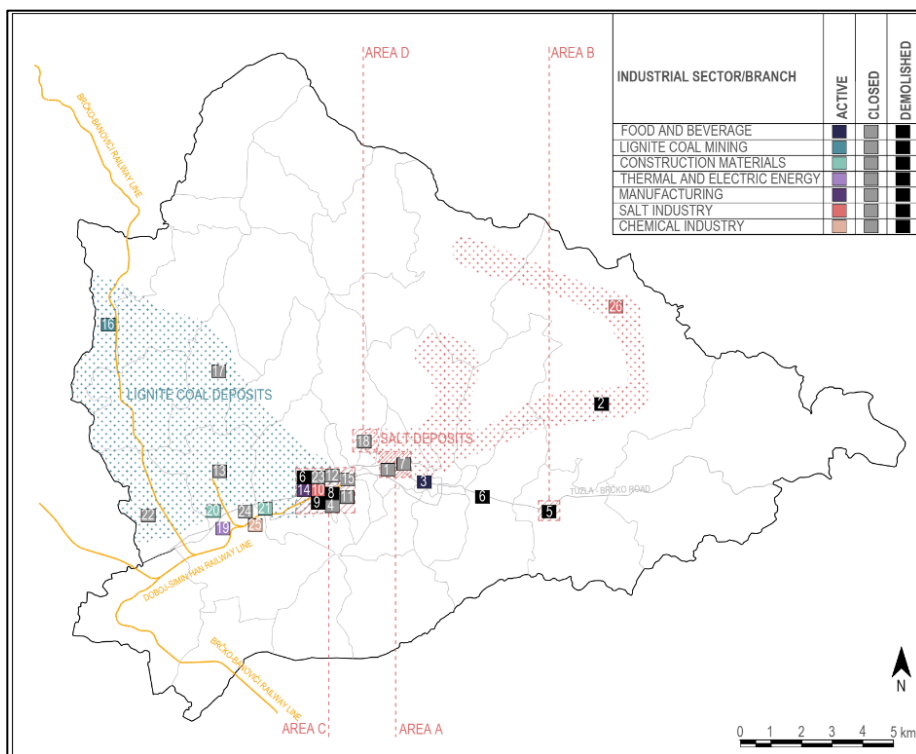

Figure 4. Schematic representation of the active, closed and demolished industrial facilities and mining areas of Tuzla in 2022 (scheme of the Spatial plan of Tuzla Municipality modified by Tijana Veljković)

Although the salt factory Solana was preserved during the war, only 60% of production capacity recorded prior the war was obtained. Most of the extracted brine was, however, released into the river Jala, as demands for brine decreased. This was partly affected by the halt in production of chemical products.⁷¹

⁷⁰ Ibid, 217-221.

⁷¹ Ibid, 221.

Sustaining the Thermal Power Plant during wartime was essential to provide the affected population with heating and electricity. Despite the presented challenges, the administration of the Kreka Coal Mines and employed miners have successfully sustained coal supply to industries and public facilities in need.⁷²

Bosnia and Herzegovina's political and economic restructuring that followed the Dayton Peace Agreement of 1995 launched the country's transition from socialist to market economy. Industrial enterprises went through a privatization process orchestrated by privatization agencies at Federal and Cantonal levels. The transition was not implemented successfully in most industrial enterprises of Tuzla, causing substantial social and economic degradation.

Out of 26 industrial facilities and mining areas discussed in this article, 8 have retained their original function, 12 have been abandoned or adapted into a new function, and 6 have been demolished (Figure 4).

Heritage values of Tuzla's salt production heritage as part of an industrial network

Evaluation of cultural heritage sites and buildings in Bosnia and Herzegovina is implemented by assessing a set of criteria: essential properties – value qualifiers⁷³, function and importance – value

⁷² Mujesira Džambić, Rudnik „Kreka“ Danas, u: *Kreka – stotinu i dvadeset godina*, Tuzla, 2006, 163.

⁷³ Qualifiers determine the level of significance of a certain cultural heritage asset. According to the Principles and Guidelines for the Preservation of national Monuments they consist of the following: authenticity, uniqueness, integrity, context, and physical state or compactness (Komisija za Očuvanje Nacionalnih Spomenika Bosne i Hercegovine, *Principi i smjernice za očuvanje nacionalnih spomenika*, Sarajevo, 2018, 40-41).

typology, general characteristics of the property – physical state of the property (age, preservation and endangerment), specific criteria according to the type of good or its special characteristics, which determine its general or special value.⁷⁴ Value typology is based on the Burra Charter and the typology developed by English Heritage in 2008, as adopted by the Commission to Preserve National Monuments in Bosnia and Herzegovina.⁷⁵

Assessment of cumulative values of industrial heritage sites reveals unexplored cultural potentials of places, which may not be evident when considered individually. This article proposes the assessment of significance for salt production heritage sites as part of technologically and historically related industrial systems within the Municipality of Tuzla.

Aesthetic values⁷⁶ are closely related to sensory stimulation and often reflect the stylistic expressions of a particular period in time and civilization. Exposed structural elements, industrial steel window frames, large interior openings, or weathered metal surfaces contribute to a sense of the industrial character of a building. On a larger scale, industrial complexes or collieries with winding towers, coal separation plants, and a network of railway tracks can provide an immersive sensory experience. Tall structures such as industrial chimneys provide unique historical landmarks to rural or urban landscapes.

After the Spirits Factory in Kreka was demolished in 2015, only one industrial chimney (Figure 5) has survived as a reminder of the old

⁷⁴ Ibid, 40.

⁷⁵ Ibid, 45.

⁷⁶ Aesthetic values are perceived as "form, scale, color, texture, and material of the fabric; the smells and sounds associated with the place and its use" (The Burra Charter, *The Australia ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 1999, 12. https://australia.icomos.org/wp-content/uploads/BURRA_CHARTER.pdf (30.11.2022).

Historical stratification of industrial heritage in the city of Tuzla

industrial district's character. The chimney is located within the production zone of the Kreka Saltwork as part of the designated national monument area.

Figure 5. Solana Saltworks's chimney (photograph taken by Tijana Veljković in May 2019)

(a)

(b)

Figure 6. (a) An officials' house in the saltworks' workers' colony; (b) Spirits factory's officials' apartment building - presently used as an administrative building for the State Investigation and Protection Agency (photographs taken by Tijana Veljković in April 2022)

A repetitive urban pattern of workers' colonies formed around industrial facilities produce a sensory experience, typical for workers'

settlements of the nineteenth century. Most buildings dating from the Austro-Hungarian period were adapted to contemporary needs by additional floors, annexed structures and contemporary materials. Nevertheless, part of the built stock has preserved original architectural features, such as neoclassical façade elements on former officials' houses (Figure 6).

Figure 7. Thermal Power Plant's cooling towers (photograph taken by Tijana Veljković in June 2022)

The industrial zone in Husino forms a cluster of large industrial complexes. The largest complex is the thermal power plant, containing tall concrete cooling towers that form landmarks for the western entrance to the city (Figure 7).

The historical value⁷⁷ of industrial heritage is associated with past political, social, and economic dynamics caused by the Industrial

⁷⁷ Historical value relates to a specific or a set of past events that connect the cultural property or place to a stage of human development in a particular field (J. I. Jokilehto, *A history of architectural conservation*, 310, 379).

Historical stratification of industrial heritage in the city of Tuzla

Revolution. Due to the transformative character of places of production and surrounding settlements, industrial heritage sites often contain multiple layers of history shaped by technological or social development. Industrial sites that convey information about a particular historical period attain higher historical value.

The landscape that evolved on the hills adjacent to the city center bears witness to the technological transfer imported by the Austro-Hungarian administration and the destructive consequences of industrial growth during the socialist regime. The double effect of continuous exploitation of salt deposits manifests in the existing empty land plots of the historical urban fabric.

(a)

(b)

(c)

(d)

Figure 8. (a) miners' colony in Kreka; (b) miners' colony in Bukinje; (c) miners' colony in Lipnica; (d) miners' colony in Mramor (photograph taken by Tijana Veljković in May 2019 and June 2022)

Frequently overlooked workers' settlements are essential components of Tuzla's industrial heritage in terms of social history. Workers' colonies in the western part of the city are indicative of social developments of the late nineteenth century when foreign skilled labor migrated to the city to work for salt, coal, and alcoholic beverage industries. Common characteristics of these settlements, such as duplex houses with gardens, cultural, sports, and educational facilities, served as a model for new workers' settlements across the Municipality during the socialist period (Figure 8).

SFRY's five-year planning system resulted in numerous industrial facilities until 1980. The authorities either constructed new factories on territories owned by the Kreka Coal Mines in the old industrial district. Technological and urban development of the socialist regime contributed to clustering industrial complexes in the mono-functional industrial zone of Husino, thus dividing industrial from residential areas.

*Age value*⁷⁸ is one of the oldest evaluation criteria in heritage conservation theory. Cultural assets that testify about distant historical periods are considered more valuable. Minimal intervention approaches are preferred to conserve traces of the past. Age value for industrial heritage sites can be attributed to places that document early production methods, tools, and skills.

While the Ottoman Salt Well is preserved in its original setting, all the salt production facilities dating from the Austro-Hungarian period have either been demolished or have gradually disappeared by this date (Figure 9). Not only does the Ottoman Well represent one of Tuzla's rare Ottoman heritage assets, but it stands as the single remaining evidence of brine extraction in the historical center.

⁷⁸ Age value can also be attributed to historical value (Ibid, 306, 379).

Historical stratification of industrial heritage in the city of Tuzla

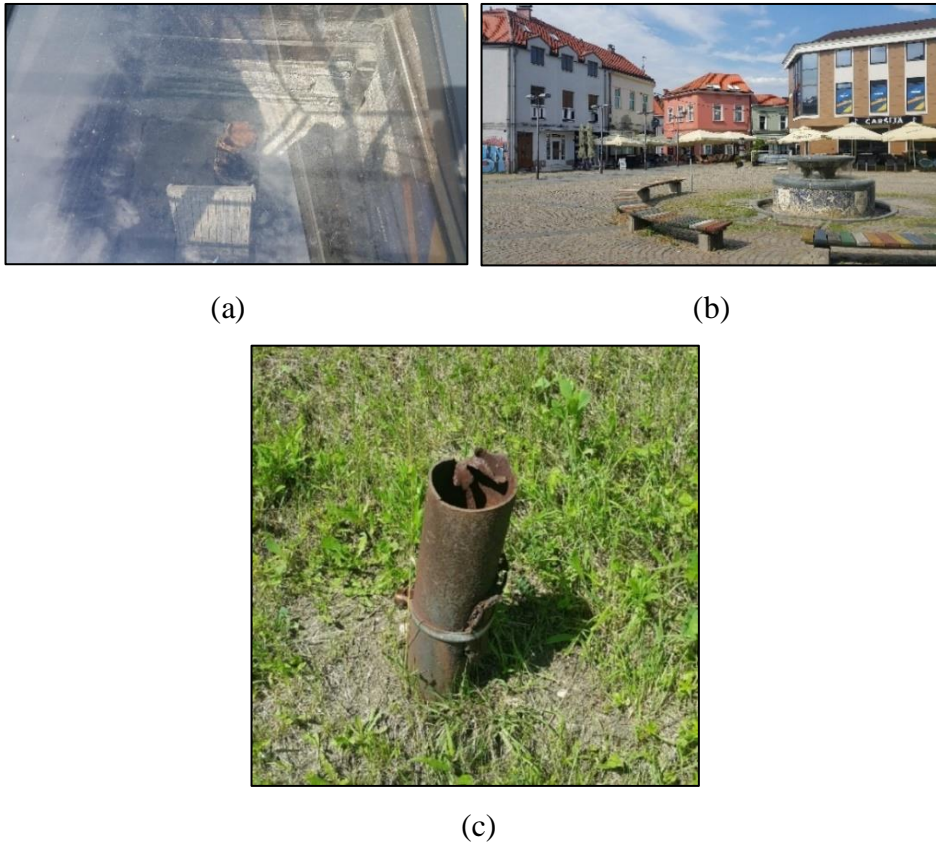

Figure 9. (a) Ottoman Salt Well; (b) Salt Square; (c) remains of deep drilling boreholes at the Trnovac hill dating from a later period (photographs taken by Tijana Veljković in June 2022)

Scientific value is attributed to heritage assets or places that can contribute to expanding knowledge in specific scientific fields.⁷⁹ Industrial sites that contain original machines and technological equipment can provide valuable information about technological development.⁸⁰ Therefore, such qualities can also be attributed to historical or technological values.

⁷⁹ Australia ICOMOS, *Burra Charter*, 12.

⁸⁰ English Heritage, *Conservation Principles Policies and Guidance for the Sustainable Management of the Historic Environment*, London, 2008, 29

Tuzla's industrial heritage is based predominantly on extractive industries, which can contribute to research in the geoheritage field. If access can be provided, the coal mines in Kreka can offer insight into the early mining technologies applied during the Austro-Hungarian regime. Metal and Machines Manufacturing industries of the socialist regime form part of the production chain within coal mining processes. Preservation of these facilities and the associated technological equipment can contribute to a comprehensive understanding of Tuzla's technologically related industrial network. Similarly, the Tušanj Salt Mine has the potential to educate about engineering solutions provided by Polish engineers in the middle of the twentieth century. Along with the designated national monuments for salt production, the vacuum evaporation plant within the Solana Saltworks (Figure 10) and Tušanj Salt Mine can educate about a developmental phase of the salt industry in Tuzla.

Figure 10. Vacuum evaporation plant within the Solana Saltworks (photograph taken by Tijana Veljković in June 2022)

Social value relates to the spiritual, political, national, or other cultural sentiments attributed to a heritage property by a group of people.⁸¹ While spiritual value tends to be vulnerable to changes in the historical texture or character of the place, social value may be more resistant to physical changes, provided that social and cultural elements are preserved.⁸² Social value of industrial heritage involves communities that reside in settlements near production sites. Living memories of retired workers are a valuable source of information about industrial production and customs and beliefs passed on within workers' communities.

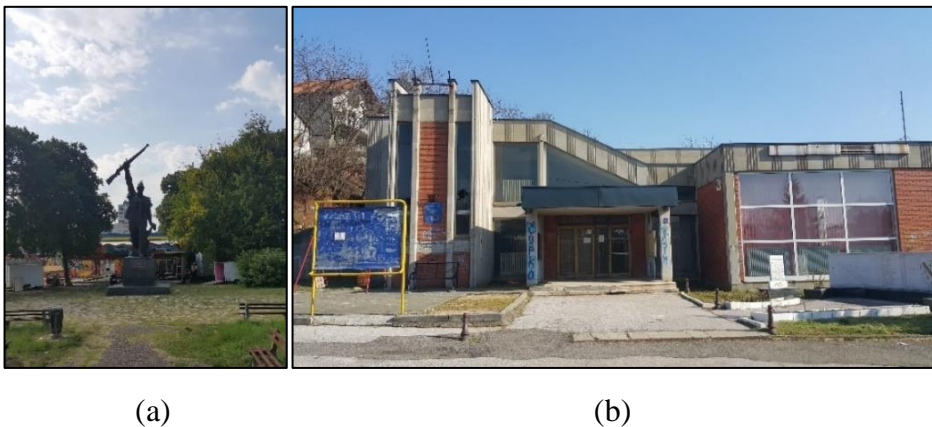

Figure 11. (a) Husino Miners' statue; (b) Miners' Memorial center in Moluhe (photographs taken by Tijana Veljković in June 2022)

Schools, universities, memorial centers, and sports clubs that emerged from communities in workers' settlements are indisputable material evidence of social value that can be attributed to the industrial heritage sites of Tuzla. Moreover, traditional gatherings

⁸¹ Australia ICOMOS, *Burra Charter*, 12.

⁸² English Heritage, *Conservation Principles*, 32.

take place in a reconstructed cultural center in Kreka (Partizan), which was originally constructed during the Austro-Hungarian period to be used as a social club by foreign workers. Since its establishment, various cultural activities have been continuously developed. Furthermore, the Husino Miner statue commemorates the historical event that is considered an important milestone in class struggle in Bosnia and Herzegovina (Figure 11).

Specific interactions between different cultures at a heritage site and material evidence of periodic transformation are defined as **authenticity**. Diversity of cultures and heritage contributes to the development of humankind by acknowledging and respecting the social and cultural values of all societies.⁸³ The concept of authenticity in conserving heritage sites assumes all subsequent modifications to the original fabric that possesses artistic or historical value are preserved.⁸⁴

Historical stratification of Tuzla's industrial heritage manifests a unique narrative about Tuzla's development conditioned by natural, socio-political, and economic environment. Industrial development did not solely contribute to technological transfer, it also facilitated the exchange of cultural values between various ethnic and social groups. Industrial enterprises endorsed cultural exchange by constructing cultural centers, sports and recreation facilities, restaurants, and cinemas (Figure 12: a and b). Such support was particularly favorable during the socialist regime to promote shared values among the working class. In terms of physical manifestations of industrial development, stylistically diverse buildings with a common function are associated with the socio-economic narrative of a place (Figure 12: c and d). To preserve authenticity of industrial areas, all historical

⁸³ ICOMOS, *The Nara Document On Authenticity*, 1994.

⁸⁴ UNESCO, *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, Paris, 1978, 4.

Historical stratification of industrial heritage in the city of Tuzla

layers of production and the associated settlement area, which represent physical manifestations of Tuzla's socio-economic development, should be preserved.

Figure 12. (a) Bosnian Cultural Center (former Moša Pijade Cultural Center) constructed by Kreka Coal Mines in 1954; (b) former workers' restaurant located next to the Aida Shoe Factory; (c) former administrative building of Kreka Coal Mines, which was constructed during the Austro-Hungarian period; (d) the present administrative building of Kreka Coal Mines, which was constructed during the socialist period (photographs taken by Tijana Veljković in June and December 2022)

Integrity denotes the wholeness of elements representing and conveying heritage site values.⁸⁵ Jokilehto divides these elements into socio-functional, structural, and visual categories.⁸⁶

⁸⁵ UNESCO, *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, Paris, 2005, 22.

⁸⁶ „The social-functional integrity of a place is referred the identification of the functions and processes on which its development over time has been based,

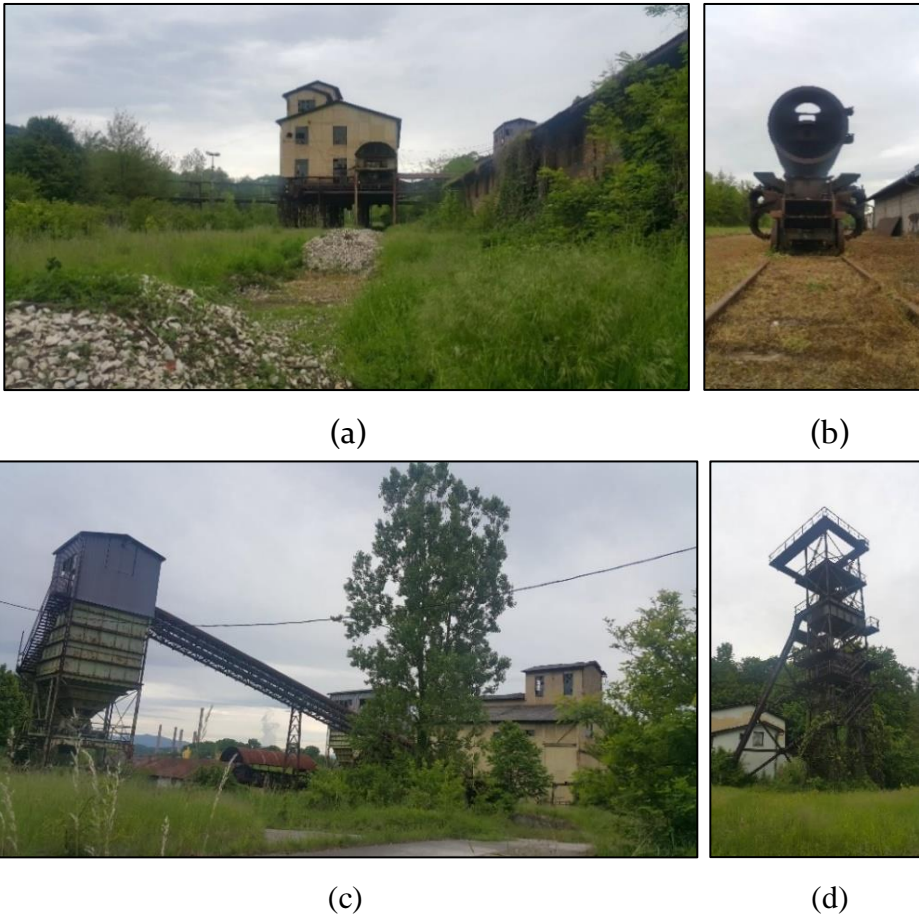

Figure 13. (a) Separation plant in Bukinje Coal Mine; (b) old railway and steam locomotive workshop in Bukinje Coal Mine; (c) coal loading tower in Bukinje Coal Mine; (d) winding tower in Bukinje Coal Mine (photographs taken by Tijana Veljković in June 2022)

such as those associated with interaction in society, spiritual responses, utilisation of natural resources, and movements of peoples. The spatial identification of the elements that document such functions and processes helps to define the structural integrity of the place, referring to what has survived from its evolution over time. These elements provide testimony to the creative response and continuity in building the structures and give sense to the spatial-environmental whole of the area. Visual integrity, on the other hand, helps to define the aesthetic aspects represented by the area“ (Jukka Ilmari Jokilehto, *Considerations on authenticity and integrity in world heritage context*, *City & time*, 2(1), 2006, 14).

The notion of integrity in Tuzla's industrial heritage is mainly associated with the social-functional category. In this regard, specific industries have continued to base their existence on natural resources like salt and coal. At the settlement scale, numerous residential, administrative, educational, and cultural buildings that industrial enterprises constructed have preserved their original function. Moreover, functional continuity in exploiting salt deposits within the urban center has been preserved by developing wellness tourism associated with salt. Nevertheless, the spatial-environmental and visual integrity of Tuzla's industrial heritage, which is not given statutory protection, is greatly affected by urban development. It is possible to state that remotely located industrial facilities can possess higher integrity. For instance, the Bukinje Coal Mine is one of the rare examples in the Municipality of Tuzla that contains socio-functional, spatial-environmental, and visual integrity (Figure 13).

Conclusion

The transformative character of industrial areas and buildings differentiate it from other cultural heritage categories. Namely, numerous historical layers are manifestations of developmental phases that contributed to the economic and social development of a region or city. Cultural and technological exchange is evident in industrial heritage's material and immaterial legacy, contributing to its universal value. This article demonstrates Tuzla's industrial heritage as a technologically and historically related network and its influence on the urban fabric and social development. An exponential rise in urban population and increased investment in education and culture to support industrial productivity links industrial heritage with the communities' identity.

Despite the statutory protection of salt production heritage, effective conservation measures cannot be implemented without developing awareness within the existing community and administrative institutions. Moreover, identifying Tuzla's industrial heritage assets and comprehending their values requires a multi-scaled assessment of industrial buildings, complexes, landscapes, and associated social infrastructure. A limited selection of industrial heritage in Tuzla's multilayered urban fabric threatens to misinform the public about the cultural significance of Tuzla's industrial network. An appropriate solution would require relevant institutions to cooperate in preserving the industrial character of old industrial districts instead of opting for urban renewal projects and demolition. Involving communities in industrial heritage rehabilitation programs has the potential to reconnect places with people and consolidate community identity.

Sažetak

Transformativni karakter industrijskih područja i zgrada razlikuje ih od ostalih kategorija kulturnog naslijeđa. Naime, brojni historijski slojevi predstavljaju manifestacije razvojnih faza koje su doprinijele ekonomskom i društvenom razvoju jedne regije ili grada. Kulturne i tehnološke razmjene su evidentne u materijalnim i nematerijalnim dimenzijama industrijskog naslijeđa što doprinosi univerzalnoj vrijednosti. Ovaj članak demonstrira tehnološki i historijski povezanu mrežu industrijskog naslijeđa Tuzle i njen utjecaj na razvoj urbanog tkiva i društva. Eksponencijalni porast gradskog stanovništva i ulaganja u razvoj obrazovanja i kulture, da bi se podržala industrijska produktivnost, povezuje industrijsko naslijeđe s identitetom zajednice.

Uprkos zakonskoj zaštiti naslijeđa proizvodnje soli, efikasne mjere očuvanja ne mogu se provesti bez razvijanja svijesti unutar

postojeće zajednice i administrativnih institucija. Štaviše, identifikacija nepokretnih dobara industrijskog naslijeđa Tuzle i razumijevanje njihovih kulturno-historijskih vrijednosti zahtijeva procjenu više mjerila: industrijskih zgrada, kompleksa, pejzaža te srodnih objekata društvene infrastrukture. Ograničena selekcija industrijskog naslijeđa u višeslojnom urbanom tkivu Tuzle prijeti dezinformisanju javnosti o vrijednostima tuzlanske industrijske mreže. Kako bi se izbjeglo dalje rušenje kroz projekte transformacije starih industrijskih zona, odgovarajuće rješenje zahtijevalo bi uspostavljanje saradnje između relevantnih institucija u očuvanju industrijskog karaktera mjesta. Uključivanje zajednica u programe rehabilitacije industrijskog naslijeđa ima potencijal da ponovo poveže mjesta sa ljudima i konsoliduje identitet zajednice.

BIBLIOGRAPHY

Unpublished sources

- ❖ Arhiv Tuzlanskog kantona, Tuzla
 - Tvornica špirita Kreka
- ❖ Ottoman Archives of the Prime Minister's Office, Istanbul
 - Ali Emiri Mahmud I
 - Sadâret Defterleri - Nezâret-Devâir Giden Defteri
 - Sadâret Defterleri - Nezâret-Devâir Giden Defteri

Literature

- ❖ Adshead, Samuel Adrian Miles, *Salt and Civilization*, Palgrave, New York 1992.
- ❖ Akın, Hatice, *Ahmet Cevdet Paşa'nın Bosna müfettişliği*, Master thesis, Antalya 2004.
- ❖ Alfrey, Judith - Putnam, Tim, *The Industrial Heritage: Managing Resources and Uses*, Taylor and Francis e-Library 2005.

- ❖ Atić, Enes, O upravljanju i rukovođenju rudnikom Kreka, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla 2006, 25-38.
- ❖ Baum, Milica, Župa Soli, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne I*, Tuzla 1957, 7-37.
- ❖ Buljugić, Suad, *Tuzlanske solane i solari*, Knjiga I, Sarajevo 1990.
- ❖ Buljugić, Suad - Buljugić, Nihad, *Tuzla: sjećanja na bisere stare gradske jezgre*, Tuzla 2010.
- ❖ Ćilimković, Jusuf, Važniji datumi u istoriji tuzlanske solane, u: *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla 1975, 133-137.
- ❖ Đaković, Luka, Kraći historijski pogled na proteklih stotinu godina razvitka rudnika Kreka, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla 1985, 5-40.
- ❖ Džambić, Mujesira, Rudnik „Kreka“ Danas, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla 2006, 161-166.
- ❖ Fetahagić, Hatidža - Mukić, Enes, Izgradnja željezničke pruge Doboš - Šimin Han, *Arhivska praksa 21*, Tuzla 2018, 37-55.
- ❖ Grbelja, Tonči, Učešće tuzlanskih solarskih radnika u naprednom radničkom pokretu i NOB, *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla 1975, 39-82.
- ❖ Güçer, Lütfi, XV.-XVII. asırlarda Osmanlı İmparatorluğunda Tuz İnhisarı ve Tuzlaların İşletme Nizamı, *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası 23/1-2*, İstanbul 1963, 97-143.
- ❖ Hadžibegović, Iljas, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo 1980.
- ❖ Hadžibegović, Iljas, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 2004.

- ❖ Handžić, Adem, *Tuzla i njena okolina u XVI. vijeku*, Sarajevo 1975.
- ❖ Hauptmann, Ferdo, Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austrougarske vladavine (1878-1918), u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja 18, Sarajevo 1987, 99-211.
- ❖ Horvat, Branko, *Privredni sistem i ekonomska politika Jugoslavije: Problemi, teorije, ostvarenja, propusti*, Beograd 1970.
- ❖ Hudson, Kenneth, *Industrial archaeology: an introduction*, Routledge, London and New York 2014.
- ❖ Imamović, Mustafa, *Položaj i unutrašnje-pravni razvitak Bosne i Hercegovine 1878-1914*, Sarajevo 1997.
- ❖ Jokilehto, Jukka Ilmari, *A history of architectural conservation: The contribution of English, French, German and Italian thought towards an international approach to the conservation of cultural property*, PhD dissertation, The University of York, England 1989.
- ❖ Jokilehto, Jukka Ilmari, Considerations on authenticity and integrity in world heritage context, *City & time*, 2(1), 2006, 1-16.
- ❖ Jovanović, Predrag, Ležište kamene soli u Tuzli, u: *Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla 1975.
- ❖ Juzbašić, Dževad, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja CXVI/35, Sarajevo 2002.
- ❖ Kamberović, Husnija, Karakteristike društva u Bosni i Hercegovini neposredno nakon Drugog svjetskog rata, *Naučni skup Bosna i Hercegovina prije i nakon ZAVNOBiH-a*, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Posebna izdanja 37, Sarajevo 2007, 214-226.
- ❖ Kasım, Ekin, *Tuz Nizamnamesi çerçevesinde 19. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde tuzlaların idaresi ve işletilmesi*, Master thesis, Gazi University, Ankara 2016.

- ❖ Kikanović, Nedreta, *Uticao slijeganja terena na urbani razvoj i ranjivost prostora kao determinante razvoja*, magistarski rad u rukopisu, Rudarsko-geološko-građevinski fakultet u Tuzli, Tuzla 2010.
- ❖ Klapić, Muharem, *Tuzla kao razvojni centar sjeveroistočne Bosne*, Tuzla 2002.
- ❖ Kovačević, Vjekoslav, Tehničko-tehnološki razvoj rudnika Kreka u periodu 1885-1944. godine, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla 1985, 67-79.
- ❖ Martinović, Tadija, Tehničko-tehnološki razvoj u periodu 1945-1985. godine, u: *Sto godina rudnika Kreka*, Tuzla 1985, 53-68.
- ❖ Omerčević, Bego, Osvrt na historijske okolnosti razvoja rudnika Kreka, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla 2006, 13-23.
- ❖ Orbašli, Aylin, *Architectural conservation: Principles and practice*, Oxford 2008.
- ❖ Otašević, Dušan, Solana u obnovi i socijalističkoj izgradnji, *Zbornik radova Devedeset godina industrijske proizvodnje soli u Tuzli*, Tuzla 1975, 83-131.
- ❖ Petranović, Branko, *Istorija Jugoslavije, Knjiga III - Socijalistička Jugoslavija*, Beograd 1988.
- ❖ Rix, Michael, *Industrial Archaeology: Progress Report 1962, The Amateur Historian V/2*, London 1962, 56-60.
- ❖ Smailbegović, Fethulah, *Studija o ispitivanju deformacija terena u gradu Tuzli geodetskim metodama*, Sarajevo 1961.
- ❖ Selimović, Sead; Hadžić, Senaid, *Tuzlanski kraj 1851.-1991: demografske i socijalne promjene*, Tuzla 2007.
- ❖ Sufi Mičić, Slavka, Pristup Zaštiti Okoline u Razvoju Rudarske Djelatnosti, u: *Kreka - stotinu i dvadeset godina*, Tuzla 2006, 81-90.

- ❖ Užičanin, Salkan, *Utjecaj industrijskog razvoja na društvenu strukturu u Bosni i Hercegovini (1918-1929)*, doktorska disertacija u rukopisu, Mostar 2014.
- ❖ Yüksel, Ahmet; Karademir, Zafer, Osmanli idaresinde Tuzla Sancağı'nin sosyal, iktisadi ve askeri vaziyeti hakkında bazı bilgiler, *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, XVIII, 2014, 269-283.
- ❖ Zlatar, Behija, Balkanski grad u osmanskom periodu - XV i XVI stoljeće, *Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja* 42, Sarajevo 2013, 135-140.

Web references

- ❖ Australia ICOMOS, *The Burra Charter: The Australian ICOMOS Charter for Places of Cultural Significance*, 1999. Available at: <https://australia.icomos.org/publications/burra-charter-practice-notes/burra-charter-archival-documents/>
- ❖ Bruno Bauer and the Industrial Architecture in the Czech Lands, summary translated by Robin Cassling, <http://vcpd.cvut.cz/bruno-bauer-and-the-industrial-architecture-in-the-czech-lands/>
- ❖ English Heritage, *Conservation Principles Policies and Guidance for the Sustainable Management of the Historic Environment*, London 2008. Available at: <https://historicengland.org.uk/images-books/publications/conservation-principles-sustainable-management-historic-environment/>
- ❖ EtimolojiTürkçe, <https://rb.gy/gfjdpi>
- ❖ Has, Cengiz Orhonlu, Nejat Göyünç. <https://islamansiklopedisi.org.tr/has--arazi>
- ❖ ICOMOS, *The Nara Document on Authenticity*, 1994. Available at: <https://www.icomos.org/en/179-articles-en-francais/ressources/charters-and-standards/386-the-nara-document-on-authenticity-1994>

- ❖ Izvještaj o upravi Bosne i Hercegovine, Bosna i Hercegovina u brojkama 1911, <https://digital.bgs.ba/bosna-i-hercegovina-u-brojkama-2/>
- ❖ Komisija za Očuvanje Nacionalnih Spomenika Bosne i Hercegovine, *Principi i Smjernice Za Očuvanje Nacionalnih Spomenika*, Sarajevo 2019. Available at: <http://kons.gov.ba/Publication/Read/principi-i-smjernice-za-ocuvanje-nacionalnih-spomenika?lang=bs>
- ❖ SODASO holding Tuzla, Program of revitalization of polyurethane chemistry within the framework of the SODASO holding 1997, https://openjicareport.jica.go.jp/pdf/11421427_03.pdf
- ❖ The International Committee for the Conservation of the Industrial Heritage. "TICCIH Congress 1975" (1978). <https://works.bepress.com/the-internationalcommitteeoftheconservationoftheindustrialheritage/10/>
- ❖ UNESCO, *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, Paris 1978. Available at: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
- ❖ UNESCO, *Operational Guidelines for the implementation of the World Heritage Convention*, Paris 2005. Available at: <https://whc.unesco.org/en/guidelines/>
- ❖ Via Salis, <https://en.viasalis.at/saline>

**DOPRINOS ČASOPISA PRILOZI
(INSTITUTA ZA HISTORIJU)
BOSANSKOHERCEGOVAČKOJ
HISTORIOGRAFIJI O
OSMANSKOM PERIODU**

**A CONTRIBUTION OF THE
JOURNAL PRILOZI TO THE
BOSNIAN-HERZEGOVINIAN
HISTORIOGRAPHY OF THE
OTTOMAN AGE**

Apstrakt

Autorica u radu na pregledan način predstavlja stručne i naučne članke iz osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine, objavljene u časopisu Prilozi Instituta za historiju u Sarajevu. S obzirom da je osnovni cilj bio prikupljanje radova iz navedenog perioda, u radu se daje samo pregled i kratak osvrt na radove, a ne i njihova kritička analiza. Radi pojašnjenja pojedinih događaja ili konteksta, korištena je i druga relevantna literatura.

Ključne riječi

Prilozi, osmanski period, historio-
grafija, uprava, vojska, društvo,
kulturne prilike

Abstract

In this paper, the author presents the overview of articles corresponding to the Ottoman era of Bosnia-Herzegovina's history, published in the Institute of History's journal Contributions. Given that the main goal was to collect articles from the mentioned period, this paper contains an overview and brief references to the same, not a critical analysis. In order to clarify certain events or contexts, the author used other relevant works.

Keywords

Prilozi, Ottoman age, historiography,
administration, military, society,
culture

Časopis *Prilozi* spada u red respektabilnih naučnih časopisa u Bosni i Hercegovini, čiji je izdavač Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu.¹ Glavni i odgovorni urednici časopisa bili su: Enver Redžić, Nikola Babić, Dževad Juzbašić, Nusret Šehić, Ibrahim Karabegović (za brojeve 20-22, te kasnije za brojeve 29-31), Iljas Hadžibegović, Boris Nilević, Tomislav Išek, Husnija Kamberović, Senija Milišić, Hana Younis, Sonja Dujmović, te aktuelni urednik Sedad Bešlija. U okviru 50 brojeva koji su izašli od 1965. do 2021. godine objavljeno je nekoliko stotina radova iz oblasti nacionalne, regionalne i globalne historije. Od toga se 123 rada odnose na osmanski period historije Bosne i Hercegovine, od kojih je 72 u rubrikama *članci i rasprave*, *članci i prilozi*; *studije*, *članci i rasprave*, *prilozi*, *historijska građa i diskusija*, te 51 prikaz i osvrt na historiografiju o ovom periodu.

Uprava i političke prilike u Bosanskom ejaletu

Godina 1463. se službeno uzima kao vrijeme kada je srednjovjekovna Bosna pala pod osmansku vlast i time izgubila svoju samostalnost, dok je osvajanje današnjih prostora Bosne i Hercegovine dovršeno tek padom Bihaća 1592. godine. Dakle, zauzimanje područja Bosne i Hercegovine trajalo je više od jednog stoljeća. U tom periodu Osmanska država je postepeno širila svoju vlast u regionu i uspostavljala administrativno-pravni poredak osnivajući sedam sandžaka koji su 1580. godine ušli u sastav novo-osnovanog Bosanskog ejaleta. Vremenom, pod uticajem geopolitičkih promjena, ova provincija je mijenjala opseg svoje teritorije. Tokom više od četiri stotine godina duge vladavine Osmanlije su

¹ Institut je osnovan 1958. godine pod nazivom „Institut za istoriju radničkog pokreta“. Od 1973. do 2016. godine je djelovala pod nazivom „Institut za istoriju u Sarajevu“, kada mijenja naziv u „Institut za historiju-Univerzitet u Sarajevu“.

osnivale nove sandžake, provodile reforme i mijenjale administrativno-pravno uređenje Carstva. Osim toga, usljed ratnih okolnosti, od kraja 17. stoljeća, teritorija Bosanskog ejaleta je znatno umanjena.² Uspos-tavljanjem svoje vlasti Osmanlije su ove prostore obogatile novim kulturnim tokovima, a stanovništvo je postepeno prihvatilo novi način života. Zbog svog pograničnog položaja Bosanski ejalet je bio važna provincija za Osmansko carstvo. Upravo je to bio razlog čestih političkih previranja na njegovoj teritoriji, ali i uspostavljanja institucija koje su ga činile posebnim u odnosu na susjedne ejalete.³

Ove teme često su bile predmet istraživanja autora koji su pisali za časopis *Prilozi Instituta za historiju*. O upravi i političkim previranjima napisana su četiri rada. Isti broj radova posvećen je i ličnostima koje su obnašale državne funkcije ili su iz drugih razloga bile značajne za određena pitanja. Pitanje Berlinskog kongresa tretira jedan rad.

U 4. broju iz 1968. godine objavljen je prvi rad o osmanskom periodu, a riječ je o članku pod nazivom „Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima“ čiji je autor Avdo Sućeska. Akcenat u radu stavljen je na uspostavu timarsko-spahijskog sistema, proces širenja islama, te uticaj domaćeg plemstva i njihovog značaja tokom osmanske vladavine. Kada je riječ o tome, posebno su značajna dešavanja u 19. stoljeću koja se ogledaju u Pokretu za autonomiju kojeg je predvodio Husein-kape-tan Gradašćević, te djelatnost Ali-age Rizvanbegovića u Hercegovini.⁴

² Više o tome: Hazim Šabanović, *Bosanski pašaluk-postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo, 1959; Ahmed Aličić, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Posebna izdanja XI, Sarajevo, 1983.

³ Riječ je o institucijama odžakluk-timari i kapetanije. Vidi: Nedim Filipović, *Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini*, *Prilozi za orijentalu filologiju* 5, Sarajevo 1955, 251-274; Milosav Popadić (ur.), *Izabrana djela I*, Veselin Masleša, Sarajevo, 1954.

⁴ Avdo Sućeska, *Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima*, *Prilozi Instituta za istoriju* 4, Sarajevo, 1968, 43-57.

U časopisu je objavljen jedan rad o osnivanju kadiluka u Imotskom i Ljubuškom autorice Dijane Pinjuh. U spomenutom radu se nastoji, pomoću izvornih dokumenata odrediti vrijeme osnivanja ovih sudskih jedinica.⁵

O stanju u Bosanskom ejaletu pred kraj 17. i početkom 18. stoljeća pisali su Enes Pelidija i Avdo Sućeska. Vrijeme Bečkog rata (1683-1699) za stanovništvo ove provincije moglo bi se okarakterisati kao jedan od najtežih perioda tokom osmanske vladavine. Pored čestih napada i odbrane pograničnih teritorija, stanovništvo Bosanskog ejaleta se suočavalo sa siromaštvom, a situaciju je dodatno opterećavala i pojava zaraznih bolesti. Vandalska paljevina i pljačka, Sarajeva od strane austrijske vojske predvođene princom Eugenom Savojskim, ostavili su teške posljedice i otežali situaciju u cijelom Elajetu. Nakon potpisivanja mira u Karlovcima 1699. godine vlasti su nastojale u određenoj mjeri ob-noviti vojne objekte na teret svojih podanika. Bosanski ejalet se u manjoj mjeri oporavio kada je Osmansko carstvo ušlo u rat protiv Ruskog carstva 1710. godine. Najzapadnija osmanska provincija se ponovo našla u situaciji koja je u velikoj mjeri podsjećala na dešavanja pred Veliki bečki rat.⁶

Adem Handžić u 24. broju časopisa donosi članak o uređenju vojne krajine Bosanskog ejaleta na sjevernoj i sjeverozapadnoj granici provincije. Dobro uređena teritorija vojne krajine bila je od izuzetnog značaja za odbranu Osmanskog carstva. Vlasti su nastojale to postići izgradnjom ili obnovom tvrđava, organizovanjem posade i osnivanjem kapetanija.⁷

⁵ Dijana Pinjuh, Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u Imotskom i Ljubuškom, *Prilozi Instituta za istoriju* 42, Sarajevo, 2019, 35-42.

⁶ Енес Пелидија, О приликама у Босанском ејалету првих година XVIII стољећа, *Прилози Института за историју* 16, Сарајево, 1979, 197-204; Авдо Сућеска, Прилике у Босни прије и послје освајања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (према домаћим и османско-турским изворима), *Прилози Института за историју* 20, Сарајево, 1984, 143-149.

⁷ Адем Ханџић, О организацији војне крајине Босанског ејалета у XVII

O Mehmed-begu Obrenoviću, hercegovačkom sandžakbegu iz 1500. godine, pisala je Behija Zlatar u 10. broju časopisa, 1974. godine. Značaj ove ličnosti porijeklom iz Hercegovine ogleda se u njegovom imenovanju za sandžakbega u tri različite provincije Osmanskog carstva. Kao hercegovački sandžakbeg pomogao je odbrani teritorije od mletačkih upada, a u Peći, za vrijeme službovanja u Skadarskom sandžaku ostavio je veliki trag kao vakif.⁸ O sandžakbegovima hercegovačkog sandžaka iz 17. stoljeća u *Prilozima* je pisao i Sedad Bešlija. Do polovine 16. stoljeća ovaj sandžak je imao izrazito krajiški karakter, a tokom 17. stoljeća često je dodjeljivan kao arpaluk bosanskom sandžakbegu. Međutim, namjesnik, koji je često bio muteselim bosanskog sandžakbega imao je velika ovlaštenja zbog važnog položaja ovog sandžaka za Osmansko carstvo.⁹

Za 19. stoljeće ističe se još jedan rad, koji se po predmetu svog interesovanja razlikuje od ostalih. Riječ je o pitanju boravka stranaca u Bosni na primjeru jednog britanskog podanika, Afganca Abdul Hamida. On je sa porodicom u Bosanskom ejaletu boravio posljednjih 15 godina osmanske vladavine, a tokom okupacije od strane Austro-Ugarske učestvovao je i u oružanom otporu.¹⁰

Osmanska vladavina na prostoru Bosne i Hercegovine okončana je 1878. godine kongresom u Berlinu. Idućih trideset godina Bosna i Hercegovina je bila pod okupacijom, a 1908. godine Austro-Ugarska Monarhija je izvršila aneksiju ovih provincija.

стољећу, *Прилози Института за историју* 20, Сарајево, 1988, 45-60.

⁸ Behija Zlatar, Neki podaci o sandžakbegu Mehmed-begu Obrenoviću, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo, 1974, 341-346.

⁹ Sedad Bešlija, O poziciji i imenima hercegovačkih sandžakbegova u osmanskoj administraciji u XVII stoljeću, *Prilozi Instituta za historiju* 46, Sarajevo, 2017, 53-74.

¹⁰ Edin Radušić, Abdul-Hamid u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 40, Sarajevo, 2011, 221-229.

Poslije više od četiri stotine godina duge vladavine Osmanlija, ovi događaji su obilježili ulazak Bosne i Hercegovine u nove društveno-političke i civilizacijske tokove. Iz navedenih razloga Berlinski kongres predstavlja jednu od prekretnica u bosanskohercegovačkoj historiji. Na temu istog u *Prilozima* je pisao Milorad Ekmečić u radu pod naslovom „Karakteristike Berlinskog kongresa 1878. godine.“¹¹

Vojna historija

Padom srednjovjekovne bosanske države 1463. godine Osmanlije su pristupile uključivanju novoosvojene teritorije u svoj vojni sistem. Po osvajanju Kraljevstva, Osmanlije su nastavile zauzimanje susjednih teritorija Bosanskog sandžaka, te formirali nove administrativno-teritorijalne jedinice. Ubrzo nakon osnivanja Bosanskog ejaleta 1580. godine, moć Osmanskog carstva počinje opadati. Bosanski ejalet je pripadao provincijskoj grupi vojnih snaga koje su sačinjavali konjanici-spahije, pogranične vojne snage i lokalne vojne snage.¹² Bitka kod Siska 1593. godine označavala je početak slabljenja države. Ishodi vojnih sukoba krajem 17. i početkom 18. stoljeća učinili su Bosanski ejalet najisturenijom tačkom evropskog dijela Osmanskog carstva, a njegova teritorija je u značajnoj mjeri umanjena. U narednom periodu, gotovo cijelo 19. stoljeće su obilježili ustanci i sukobi vezani za rješavanje Istočnog pitanja.¹³ Vojna organizacija i sukobi u Bosanskom

¹¹ Milorad Ekmečić, Karakteristike Berlinškog kongresa 1878. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 18, Sarajevo, 1981, 73-99.

¹² Više o tome: Behija Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 99-130.

¹³ Više o tome: B. Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva; Enes Pelidija, Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 133-172; Ibrahim Tepić, Bosna i Hercegovina od kraja XVIII

ejaletu teme su 15 radova u časopisu *Prilozi Instituta za historiju*.

O derbendžijama, jednom ogranku vojnih redova Osmanskog carstva, pisala je Alma Bejdić u 24. broju časopisa. Njihova uloga je bila osiguravanje unutrašnje bezbjednosti provincije koja je podrazumijevala brigu oko održavanja svih značajnijih saobraćajnica, držanja puteva u sigurnosti, te pružanje zaštite i pomoći putnicima.¹⁴ Jedan rad o vojnicima iz Bosanskog ejaleta koji su učestvovali u prodorima na Kranjsku tokom 15. i 16. stoljeća, autora Ignacija Vojeta, objavljen je u istom broju časopisa iz 1988. godine.¹⁵

Kada je riječ o sukobima za vrijeme Bečkog rata na prostoru Bosanskog ejaleta, napisana su dva rada. Vojni angažman Redžep-paše Nevesinjca istraživao je Faruk Taslidža. U radu se ističe njegov doprinos u očuvanju južnih granica Hercegovačkog sandžaka, čime je zaustavljen prodor mletačkih snaga iz pravca Dalmacije i Boke.¹⁶ Bogumil Hrabak je istraživao stanje u Hercegovini za vrijeme mletačko-osmanskog sukoba. Riječ je o radu u kojem je fokus na hajdučka djelovanja u Trebinju, Popovu i Donjoj Neretvi. Ovaj period na spomenutoj teritoriji karakterišu migraciona kretanja kršćanskog stanovništva na mletačko područje i bježanje muslimanskog stanovništva iz pograničnih krajeva. Kao poprište borbi neregularnih trupa, ovo područje je pretrpjelo velika razaranja.¹⁷ Po završetku

stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 175-221.

¹⁴ Алма Бејдић, Дербенџијска организација у Босанском санџаку почетком XVII вијека, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево, 1988, 61-77.

¹⁵ Ignacij Voje, Zasliševanje ujetnikov iz Bosne v času turških vpadov v slovenske dežele, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево, 1988, 33-44.

¹⁶ Faruk Taslidža, Uloga Redžep-paše Nevesinjca u Bečkom ratu (1683-1699), *Prilozi Instituta za istoriju* 44, Sarajevo, 2015, 21-33.

¹⁷ Bogumil Hrabak, Popovo, Trebinje i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za

sukoba 1699. godine Mlečani su pristupili uspostavljanju svoje vlasti u neposrednom dubrovačkom zaleđu. Uprkos tome, u Popovom polju i drugim mjestima Hercegovine vratile su se spahije koje su zahtijevale harač od stanovništva. Ovakvom pristupu se odupiralo hercegovačko stanovništvo dižući bune, kako u prilogu iz 9/1 broja časopisa navodi autor Hamdija Hajdarhodžić.¹⁸

Pitanje Hercegovine i crnogorskih plemena početkom 17. stoljeća bili su predmet interesovanja Enesa Pelidije koji je o istom u časopisu napisao tri rada. Prvi rad se odnosi na pohode bosanskih paša na Crnu Goru od 1706. do 1714. godine. Naime, prvih godina 18. stoljeća upadi crnogorskih plemena na prostor Hercegovine i dubrovačkog zaleđa su bili sve učestaliji. Porta je usljed ovakvih događaja naredila pohode na Crnu Goru prilikom kojih je stanovništvo pretrpjelo velika razaranja.¹⁹ Godine 1711. Osmansko carstvo je nakon uspostavljanja stabilnijeg stanja centralne vlasti ušlo u novi rat protiv Rusije. Ustanke crnogorskih plemena protiv osmanske vlasti je tokom rusko-osmanskog rata pomagala i Rusija. Ove događaje opisivao je E. Pelidija u 18. i 21. broju časopisa za 1981. i 1985. godine, pri čemu je fokus stavio na pukovnika Mihaila Miloradovića koga je car Petar angažovao u cilju širenja propagande među crnogorskim, brdskim i hercegovačkim plemenima.²⁰

18 vrijeme Morejskog rata, *Prilozi Instituta za istoriju*, 17, Sarajevo, 1980, 69-99.
Hamdija Hajdarhodžić, Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom XVIII vijeka, *Prilozi Instituta za istoriju* 9/1, Sarajevo, 1973, 327-332.

19 Enes Pelidija, Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706-1714. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo, 1980, 101-127.

20 Енес Пелидија, О улози руског пуковника Михаила Милорадовића у дизању устанка црногорски, брдских и херцеговачких племена 1711. године против турске власти, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево, 1981, 221-229; Enes Pelidija, Tursko-ruski rat 1711. godine i pokreti crnogorskih i hercegovačkih plemena, *Prilozi Instituta za istoriju* 21, Sarajevo, 1985, 269-280.

O vojnoj historiji u 18. stoljeću jedan rad je napisala i Lovorka Čoralić, a odnosi se na vojnike porijeklom iz Bosne koji su u ovom periodu bili dio mletačke vojne snage. Autorica zaključuje da su isti činili značajnu komponentu mletačke prekomorske kopnene vojske i u velikoj mjeri dali svoj doprinos uspjesima Mletačke Republike.²¹

U 24. broju časopisa iz 1988. godine objavljen je rad čiji je autor Galib Šljivo, a riječ je o prilogu za proučavanje života i djela Omer Lutfi-paše, vojskovođe iz 19. stoljeća.²² Šljivo je pisao i o prilikama u zapadnom dijelu Bosanskog ejaleta početkom istog stoljeća. Potpisivanjem mira u Svištovu 1791. godine Cetingrad i Drežnik pripali su Austrijskom carstvu. Ovaj period u Krajini je obilježen pokušajima tamošnjeg stanovništva da spriječe uspostavljanje austrijske vlasti na tom području. U periodu od 26. aprila 1809. do maja 1810. godine Krajišnici su uspjeli držati Cetingrad pod svojom kontrolom nakon čega je to područje ustupljeno Francuskom carstvu.²³

Sedamdesete godine 19. stoljeća obilježene su sukobima koji se u historiografiji nazivaju Velika istočna kriza. Ova tema je bila predmet interesovanja četiri autora u časopisu *Prilozi*. Martin Celer pisao je o aktivnostima Josipa Juraja Štrosmajera u vezi istih. Autor se u radu bavi njegovim aktivnostima na planu zbližavanja katoličke i pravoslavne crkve, te njegovim pogledom na rješavanje Istočnog pitanja i austrougarsku okupaciju Bosne i Hercegovine.²⁴ Ferdo

²¹ Lovorka Čoralić, Vojnici iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postojbama u XVIII stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 44, Sarajevo, 2015, 35-55.

²² Галиб Шљиво, Прилог за животопис Омер-паше Латаса, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево, 1988, 79-88.

²³ Galib Šljivo, Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrate Cetingrad u sastav Bosanskog vilajeta (26. april 1809.-14. maj 1810.), *Prilozi Instituta za istoriju* 31, Sarajevo, 2002, 11-136.

²⁴ Мартин Целер, Активности Ј. Ј. Штросмајера у вези са Источном кризом, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 63-78.

Hauptmann pisao je o Hercegovačkom ustanku, s posebnim osvrtom na austrijsku internaciju Miće Ljubibratića, ustaničkog vođe koji je zasmetao austrijskim vlastima zbog svog približavanja njihovoj interesnoj sferi.²⁵ U posljednjem broju časopisa iz 2021. godine, objavljen je rad koji se odnosi na pitanje japanskih pogleda na ustanke u Hercegovini. Japanci su na ove događaje gledali kao na situaciju nepogodnu za Osmansko carstvo koji doprinose lošim međunarodnim odnosima, ali na neki način predstavljaju i pokret za slobodu Južnih Slavena usljed osmanskog potiskivanja.²⁶ Prilog o kraju Hercegovačkog ustanka u časopisu je objavio Jovan Jovanović. Riječ je o izvještaju Atanasija Vasiljeva o kraju ovog događaja.²⁷

Razvoj gradova i privredne prilike

Kada su Osmanlije osvojile Balkan, nastale su brojne promjene u razvoju gradova na tom području. Brz nastanak i razvoj gradova predstavljao je jedno od glavnih obilježja prodora osmanske orijentalne kulture na prostoru Jugoistočne Evrope. Urbanizacija je bila naročito izražena krajem 15. i tokom 16. stoljeća.²⁸

O razvoju gradskih naselja i privrede u časopisu je objavljeno devet radova. Adem Handžić je istraživao postanak i razvitak Dervente u 16. stoljeću. Ovo gradsko naselje je nastalo u drugoj polovini 16. stoljeća, a razvoj doživljava zahvaljujući ubrzanom privrednom porastu

²⁵ Ferdo Hauptmann, Internacija hercegovačkog ustaničkog vođe Miće Ljubibratića u Grazu godine 1876/77, *Prilozi Instituta za istoriju* 14-15, Sarajevo, 1978, 363-370.

²⁶ Nakazava Takuja, Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi na us-tanke u Hercegovini (1861-1878), *Prilozi Instituta za historiju* 50, Sarajevo, 2021, 77-99.

²⁷ Jovan Jovanović, Izvještaj Atanasija Vasiljeva o završetku Hercegovačkog ustanka 1875-1878.godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 328-333.

²⁸ Smail Balić, *Kultura Bošnjaka. Muslimanska komponenta*, Zagreb, 1994, 164.

usljed izgradnje saobraćajnica.²⁹ Isti autor je pisao i o značaju puteva, rudnika i trgova za razvitak gradskih naselja u Bosanskom ejaletu tokom 16. i 17. stoljeća. Handžić gradove dijeli u tri grupe: varoši, sjedišta begova i gradove uz putne komunikacije. U Bosanskom ejaletu su zbog velikog strateškog značaja putevi više nego u drugim osmanskim provincijama igrali važnu ulogu u formiranju gradskih naselja. Glavni putevi su vodili tokovima rijeka: Drine, Bosne, Vrbasa i Neretve.³⁰ U trećem radu Handžić daje kratak uvid u značaj rudnika i trgova za razvoj gradskih naselja u ovoj provinciji. Poznato je da su bosanski rudnici bili bogati srebrom, olovom i nešto manje zlatom i bakrom, a isti su se nalazili u centralnoj Bosni, Olovu i njegovoj okolini, te istočnoj Bosni.³¹

Izvoz metala i otopina u arapske zemlje istraživao je Bogumil Hrabak. Autor navodi da su se ovi proizvodi od 14. stoljeća iz Bosanskog Kraljevstva, izvozili i nalazili na tržištima Egipta, Sirije i drugih arapskih zemalja. Izvoz se nastavio i nakon osmanskih osvajanja. Posrednici prilikom izvoza bili su najčešće Dubrovčani, ali i Italijani te domaći trgovci-Jevreji. Proizvodi rudarstva su često zamjenjivani za druge proizvode, a ponajviše začine.³² Trgovinske prilike Bosanskog ejaleta bile su predmet interesovanja i autora Damira Matanovića, koji je u 31. broju časopisa objavio članak pod naslovom „Svakodnevnica na granici Habsburške monarhije i Osmanskog carstva. Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačačke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća.“³³

²⁹ Adem Handžić, Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo, 1974, 111-133.

³⁰ Adem Handžić, O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 73-78.

³¹ Adem Handžić, Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo, 1974, 155-162.

³² Bogumil Hrabak, Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV-XVI v.), *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 47-61.

³³ Damir Matanović, Svakodnevnica na granici Habsburške monarhije i Osman-

Puteve i njihovoj značaj u 19. stoljeću istraživao je Ibrahim Tepić u 18. broju časopisa iz 1981. godine. Izgradnja kolskih saobraćajnica u Bosanskom ejaletu počela je znatno kasnije nego u ostalim dijelovima Evrope. U početku, putevi su imali vojni, a kasnije privredni značaj.³⁴

O privrednim prilikama i finansijskoj situaciji u Bosanskom ejaletu tokom posljednjeg stoljeća osmanskog prisustva na ovom prostoru napisana su tri rada. Ibrahim Tepić je istraživao o finansijskoj situaciji u Vilajetu od 50-ih do 70-ih godina 19. stoljeća. Autor je rekonstruisao budžet koji su provincije imale u ovom periodu dajući sliku o teškom ekonomskom položaju istih usljed ulaganja sredstava za izdržavanje vojske i administracije. Pokušaji Porte da stabilizuje ovakvo stanje bili su bez uspjeha.³⁵ Trgovinska saradnja između ove provincije i Hrvatske pred kraj osmanske vladavine bila je predmet interesovanja autora Miroslava Despota. U 11. broju časopisa M. Despot je objavio prilog o proučavanju ovog segmenta privrede od 1873. do 1880. godine. Autor navodi da je posljedica izbijanja Hercegovačkog ustanka između ostalog i slabljenje trgovinskih veza između hrvatskog i ustaničkog područja, a situaciju je dodatno pogoršala okupacija Bosne i Hercegovine od strane Austro-Ugarske.³⁶ U posljednjim decenijama osmanske vladavine Carstvo je pristupilo ukidanju tradicionalnih institucija: janjičara, kapetana,

skog carstva. Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačacke nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 31, Sarajevo, 2002, 95-109.

³⁴ Ибрахим Тепић, Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево, 1981, 45-71.

³⁵ Ibrahim Tepić, O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine u sastavu Osmanskog carstva od 50-ih do 70-ih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora, *Prilozi Instituta za istoriju* 37, Sarajevo, 2008, 11-29.

³⁶ Мирослав Деспот, Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873-1880, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975.-1976., 237-244.

timarskog sistema i esnafske organizacije čime su stvoreni uslovi za slobodniji razvoj privrede. O razvoju privrede u ovom periodu pisao je Ilija Hadžibegović u 13. broju časopisa *Prilozi*.³⁷

Društvene prilike

Pored raznolikosti koju su činili muslimani, kršćani i Jevreji, osnovna podjela društva u Osmanskom carstvu, odnosno u Bosanskom ejaletu bila je na asker i raju. Prvi su bili zaduženi za odlazak u vojne pohode i održavanje reda i sigurnosti u provinciji, a drugi imali obavezu plaćanja raznih poreza u zavisnosti od svog položaja.³⁸ Ova pitanja su često bila predmet interesovanja istraživača koji su pisali za časopis *Prilozi*, te je na tu temu objavljeno 27 radova.

O etničko-konfesionalnim promjenama nastalim dolaskom Osmanlija na prostor današnje Bosne i Hercegovine pisao je Boris Nilević. Autor ističe da je nova vlast zatekla dosta složenu vjersku sliku stanovništva koju su činili pripadnici pravoslavne, rimokatoličke i „Crkve bosanske“. Migracionim kretanjima i procesom širenja islama, vjerska i etnička slika stanovništva postala je još složenija.³⁹

U 11-12 broju časopisa za 1975. i 1976. godinu nalaze se 23 rasprave u rubrici *Diskusija* koje su vezane za etnička i društvena kretanja kroz historiju Bosne i Hercegovine, od čega je njih šest posvećeno osmanskom periodu. Svoja razmatranja i rezultate istraživanja su iznijeli istraživači: Nedim Filipović, Branislav Đurđev, Adem Handžić

³⁷ Ilija Hadžibegović, O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 97-131.

³⁸ B. Zlatar, Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog carstva, 99-130.

³⁹ Борис Нилевић, Питање етничко-конфесионалних промјена у Босни и Херцеговини насталих доласком османске власти (правосходно код српског народа), *Прилози Института за историју* 22, Сарајево, 1986, 221-233.

za raniji, te Muhamed Hadžijahić i Hamid Hadžibegić za kasniji osmanski period.⁴⁰

Filipović zastupa mišljenje da je dolaskom Osmanlija prekinut autohtoni razvoj bosanskohercegovačkog stanovništva. Autor smatra da je uspostavljanjem orijentalno-islamskog karaktera gradova krajem 15. i 16. stoljeća, stvorena nepremostiva razlika među ovim stanovništvom Bosanskog ejaleta. Migraciona kretanja su znatno uticala na društvene prilike na prostoru Bosanskog ejaleta, a posebnu ulogu u istim su imali vlasni stočari. Branislav Đurđev i Adem Handžić se bave pitanjem vlaha sa dva aspekta. Smatrajući razvoj patrijarhalne kulture bitnim segmentom društvenih promjena, Đurđev polazi od teze da su upravo vlasni, prelaskom iz stočarskih u zemljoradnička sela doprinijeli jačanju patrijarhalne kulture i formiranju plemenskih zajednica. Handžić se zanima za pitanje vlaha stočara u Bosanskom ejaletu, ističući da su svojim kretanjima s juga ka sjeveru naseljavali strateški važna područja: prostore uz granice i duž bitnih komunikacija.

U jednom od svoja dva rada u spomenutoj diskusiji „Metodološki postupci kod utvrđivanja broja bosanske populacije u kasnijem turskom periodu“ Muhamed Hadžijahić iste detaljno objašnjava,

⁴⁰ Недим Филиповић, О проблемима друштвеног и етничког развитака у доба османске власти, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 274-282; Бранислав Ђурђевић, О неким историјско-етничким проблемима у обради турског периода, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 283-287; Адем Ханџић, О етничким кретањима у ранијем турском периоду, *Прилози Института за историју*, 11-12, Сарајево, 1975-1976, 287-289; Мухамед Хаџијахић, Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољећа, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 289-300; Мухамед Хаџијахић, Методолошки поступци код утврђивања броја босанске популације у каснијем турском периоду, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 300-301; Хамид Хаџибеговић, О изворима за утврђивање броја становништва у периоду турске владавине, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево, 1975-1976, 303-304.

ističući da je literatura, kada je riječ o broju stanovništva, često prožeta netačnim podacima. Hamid Hadžibegić naveo je neke izvore koji pomažu proučavanju etničke strukture stanovništva kasnijeg osmanskog perioda, pri čemu ističe da su defteri od polovine 15. do kraja 17. stoljeća ključni izvori, a od tog vremena su to popisi o prikupljenoj glavarini. Koristeći se prvim popisima stanovništva u Bosanskom ejaletu, te komparirajući ih sa ostalim izvorima, Muhamed Hadžijahić donio je svoje rezultate istraživanja o broju stanovništva u provinciji u 18. i prvoj polovini 19. stoljeća. Autor zaključuje da je krajem 18. stoljeća u Ejaletu bilo oko 600.000, a polovinom narednog stoljeća je ova brojka porasla na 1.112.000 stanovnika, pri čemu je broj muslimanskog i pravoslavnog stanovništva bio skoro ujednačen, sa malim odstupanjima. Etnička kretanja krajem osmanske vladavine istraživao je i Galib Šljivo. Riječ je o radu koji se bavi pitanjem naseljavanja muslimanskih prognanika iz Kneževine Srbije u Bosanski ejalet. Da bi učvrstila kapiju prema Srbiji i Austriji, Porta je pristupila naseljavanju 7.000 do 8.000 muslimana na područje Zvorničkog kajmakamluka.⁴¹ Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva posljednjih godina osmanske vladavine u gradu Jajcu je bila tema interesovanja Iljasa Hadžibegovića koji je u časopisu objavio rad pod nazivom „Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine.“⁴²

O manjinskim etničkim skupinama na prostoru Bosanskog ejaleta napisano je pet radova. Dubrovčani u Bosni od pada Kraljevstva do 1669. godine bili su predmet istraživanja Bogumila Hrabaka. Svoje

⁴¹ Galib Šljivo, Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 30, Sarajevo, 2001, 89-116.

⁴² Iljas Hadžibegović, Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 30, Sarajevo, 2001, 63-73.

prvo stalno naselje tokom osmanske vladavine Dubrovčani su imali u Sarajevu. Igrali su značajnu ulogu u razvoju rudarstva i rudarskih naselja, ali i trgovine, sve do sredine 16. stoljeća kada bivaju potisnuti jačanjem lokalnih trgovaca, prvenstveno Jevreja.⁴³

O Jevrejima je tokom osmanskog i austrougarskog perioda u 16. broju časopisa iznijela rezultate istraživanja Vojka Besarović. Nije poznato kada su se tačno Jevreji doselili na naše prostore, ali pretpostavlja se da je to sredina 16. stoljeća. Tokom osmanskog perioda ovaj narod je plaćao porez osmanskoj državi, a od sredine 19. stoljeća je imao novu obavezu, tzv. komora, koja je podrazumijevala prijenos municije i hrane za sultanove službenike. Od sredine 16. stoljeća formirao je svoje vjerske opštine, od kojih je najstarija sarajevska osnovana oko 1550. godine.⁴⁴

Pored ovih naroda, u bosansko društvo su se tokom osmanskog perioda, između ostalih, naseljavali i Egipćani, te tokom kasnijeg perioda osmanske vladavine Slovenci. Koristeći se sarajevskim i mostarskim sidžilima, te popisima poreskih obveznika za Hercegovački sandžak, Hatidža Čar-Drnda iznijela je rezultate istraživanja o naseljavanju Egipćana na ovom prostoru. Isti su ulagali svoj trgovački i novčani kapital u bosanskohercegovačke gradove, a neki su formirali porodice i trajno se naseljavali.⁴⁵

Prvi pojedinačni i grupni primjeri boravka Slovenaca na prostoru Bosne i Hercegovine zabilježeni su sredinom 19. stoljeća. Njihovi interesi na našim prostorima bili su privrednog karaktera koji se

⁴³ Богумил Храбак, Дубровчани у западној Босни 1463-1669. године, *Прилози Института за историју* 20, Сарајево, 1984, 119-122.

⁴⁴ Војка Бесаровић, Поглед на историју босанскохерцеговачких Јевреја у периодима османске и аустроугарске владавине, *Прилози Института за историју* 16, Сарајево, 1979, 205-216.

⁴⁵ Hatidža Čar-Drnda, Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo, *Prilozi Instituta za istoriju* 37, Sarajevo, 2008, 31-43.

ogleda u eksploataciji šumskog bogatstva.⁴⁶ U 18. i 19. stoljeću doseljavali su se ili privremeno boravili i Albanci, Romi, Cincari, Turci, Čerkezi, a u manjoj mjeri Grci, Armeni, Poljaci, Mađari, Nijemci, Austrijanci, Italijani i drugi. Prilog o ovome je objavio Muhamed Hadžijahić u XVIII broju časopisa iz 1981. godine.⁴⁷

Religijska pitanja u časopisu *Prilozi Instituta za historiju* su nešto manje tretirana za razliku od etničkih kretanja i društvenog poretka. O istim je objavljen jedan rad pod naslovom „Odnos između pravoslavnog sveštenstva i franjevacu u Bosni i Hercegovini od 15. do kraja 17. stoljeća“ autora Borisa Nilevića. U radu se opisuje jaz koji se stvarao godinama između dvije crkve, pri čemu su osmanske vlasti isti pomagale radi političke i finansijske koristi.⁴⁸

Kada je riječ o Bošnjacima, koje u radu autor, u skladu sa tadašnjom terminologijom, naziva “muslimanskim narodom“, Branislav Đurđev smatra da na formiranje istog nije uticao samo proces širenja islama nego i društvena diferencijacija, gdje su pripadnici islamske vjeroispovijesti imali hegemoniju u osmanskom feudalizmu, odnosno da su bili predstavnici domaće feudalne klase. Govoreći o društvenom poretku, Branislav Đurđev je u 13. broju časopisa objavio prilog u kojem odgovara na pitanja da li se osmanski poredak može okarakterisati kao potpuno feudalni i da li se tokom 15. i 16. stoljeća u Bosni može govoriti o postojanju domaće muslimanske feudalne klase. S tim u vezi, autor je mišljenja da se

⁴⁶ Ilija Hadžibegović, Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1992. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 36, Sarajevo, 2007, 135-178.

⁴⁷ Мухамед Хаџијахић, О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу до окупације 1878. године, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево, 1981, 203-220.

⁴⁸ Борис Нилевић, Односи између православног свештенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа, *Прилози Института за историју* 20, Сарајево, 1984, 123-142.

timarsko-spahijski sistem ne može nazvati u potpunosti izgrađenim feudalnim sistemom kao što je to slučaj u zapadnim feudalnim zemljama. Također, smatra „da nema opravdanja da se spahijski red u Bosni naziva domaćom muslimanskom feudalnom klasom zbog toga što spahijski vojnički stalež nije bio feudalna klasa u pravom smislu.“⁴⁹

O istaknutim feudalnim porodicama u Bosanskom ejaletu autorica Behija Zlatar je napisala dva rada u časopisu *Prilozi*.⁵⁰ U jednom članku, Zlatar je objavila rezultate istraživanja 180 ličnosti iz 15. i 16. stoljeća, dok je drugi rad posvećen porodicama Kopčići i Vilići. Radi se o ličnostima koje su imale određene važne funkcije: beglerbegovi, sandžakbegovi, admirali, seraskeri i drugo. Većinom su ovi ugledni ljudi bili porijeklom iz Bosne, mada postoje primjeri gdje vode porijeklo i iz drugih provincija Carstva. Pored B. Zlatar i Hana Younis je istraživala o istaknutoj porodici Bakarević, koja je krajem 19. stoljeća iselila iz Sarajeva u Istanbul.⁵¹ Moć bosanskog plemstva je okončana u 19. stoljeću, kada je Omer Lutfi-paša smaknuo najistaknutije ličnosti ove provincije. Tokom istog stoljeća u Bosanskom ejaletu dolazi i do promjena usljed provođenja agrarnih reformi i nacionalnih pokreta, pri čemu je bitan segment bio proces čiftlučenja kojim se mijenjao profil feudalne klase u provinciji. O čiftlučenju i društvenim promjenama nastalim u ovom periodu pisali su Milorad Ekmečić i Nedim Filipović.⁵²

⁴⁹ Branislav Đurđev, Prilog diskusiji o osmanskom društvenom poretku, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 63-72.

⁵⁰ Behija Zlatar, Kopčići i Vilići, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977, 322-327; Behija Zlatar, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 14-15, Sarajevo, 1978, 81-140.

⁵¹ Hana Younis, Brez nikoga u dijaru gurbetu, *Prilozi Instituta za historiju* 45, Sarajevo, 2016, 41-76.

⁵² Milorad Ekmečić, The advance of civilization and national politics in Bosnia

U časopisu su objavljena četiri rada koja tretiraju pitanje državnih nameta, od toga dva o taksitu. Avdo Sućeska pod terminom *taksit* podrazumijeva doprinos stanovništva namjesnicima provincija i sandžaka u vrijeme mira, dok Fahd Kasumović ovaj termin detaljno analizira, komparirajući izvore i literaturu koji nisu u skladu zbog samog značenja riječi. Naime, termin *taksit* je arapskog porijekla i označava ratu, otplatu na rate i slično.⁵³

O desetini sredinom 19. stoljeća, naturalno-feudalnoj obavezi osmanskih podanika pisao je Ahmed Aličić. Ova vrsta nameta predstavljala je najznačajniji izvor prihoda u Osmanskom carstvu, a odnosila se na sve vrste poljoprivrednih i drugih proizvoda koji su zavisili od zemlje bez obzira na status stanovništva koje je obrađivalo zemlju.⁵⁴

Pitanje muafiyeta, odnosno oslabadjanja stanovništva nekog grada od poreza istraživao je Avdo Sućeska. Prvi grad čije je stanovništvo imalo ovakav status u Bosanskom ejaletu bilo je Sarajevo.⁵⁵

Kada su društvene prilike u pitanju, preostalo je da spomenemo još dva rada. Hana Younis istraživala je pitanje porodičnog života u Sarajevu posljednjih godina osmanske vladavine. U ovo vrijeme osjetan je sve veći uticaj zapadnoevropske civilizacije kod imućnijih porodica, dok su siromašniji slojevi nastavili sa tradicionalnim

and Herzegovina in XIXth century, *Prilozi Instituta za istoriju*, 24, Sarajevo, 1988, 89-105; Недим Филиповић, О једном аспекту колерације између исламизације и чифтлучења, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево, 1981, 25-44.

⁵³ Avdo Sućeska, Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo, 1974, 135-154; Fahd Kasumović, O terminu *taksit*: nesklad izvora i literature, *Prilozi Instituta za istoriju* 38, Sarajevo, 2009, 61-79.

⁵⁴ Ahmed Aličić, Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo, 1980, 129-174.

⁵⁵ Avdo Sućeska, O Mu'afiyet-u u Bosanskom ejaletu, *Prilozi Instituta za istoriju* 22, Sarajevo, 1986, 235-243.

porodičnim životom.⁵⁶ Nenad Filipović je pisao o problemima nastalim usljed pojave kuge u Bosni 1763-1764. godine, analizirajući dva izvora o ovoj zaraznoj bolesti u Banjaluci i Ljubinju.⁵⁷

Kulturne prilike

Osmanskim osvajanjem srednjovjekovne bosanske države ovi prostori su obogaćeni novim kulturno-civilizacijskim tokovima koji su do tada bili nepoznati bosanskom društvu. Orijentalno-islamska kultura je vrlo brzo zahvatila segmente materijalnog i duhovnog života stanovništva. U ovom stilu nastaju brojne građevine, kako sakralne tako i profane, ali je prisutna i kršćanska, te jevrejska arhitektura. U duhovnom smislu nastaju nova književna djela na osmansko-turskom, arapskom i perzijskom jeziku, izučavaju se nova pisma i orijentalni jezici. Dolazi do promjena i u školstvu kada se otvaraju nove vrste obrazovnih institucija kao što su mektebi, medrese, ruždije i druge.⁵⁸ O kulturnim prilikama napisana su tri rada u časopisu *Prilozi*, a tretiraju pitanje duhovne kulture pravoslavnog i katoličkog stanovništva u Bosni i Hercegovini.

Boris Nilević pisao je o kulturnoj misiji Srpske pravoslavne crkve od 1463. do 1557. Prema riječima autora, srpsko stanovništvo je bilo na niskom stepenu razvoja kulture. Iako su kultura i umjetnost imali određeni stepen razvoja u vrijeme vladavine Osmanlija, ne može se porediti sa onom srednjovjekovnom koja je tada doživjela najviši stepen razvoja. Prema tome, u osmanskom periodu se grade i obnavljaju crkve, prisutna je i likovna umjetnost, a na polju duhovne

⁵⁶ Hana Younis, Skice porodičnog života u Sarajevu u posljednim decenijama osmanske vladavine, *Prilozi Instituta za istoriju* 36, Sarajevo, 2007, 33-68.

⁵⁷ Nenad Filipović, Oko kuge u Bosni 1763-1764, *Prilozi Instituta za historiju* 59, Sarajevo, 2020, 45-87.

⁵⁸ Više o tome: S. Balić, *Kultura Bošnjaka*, 77-165.

kulture prepisivala su se i štampala djela.⁵⁹

Godine 1856. Rusija je napravila plan prihvaćanja mladih iz južnoslovenskih zemalja pod osmanskim vlašću kako bi se obrazovali u toj zemlji, a sve s ciljem širenja ruskog i pravoslavnog kulturnog uticaja među ovim stanovništvom. U plan je bilo uključeno i otvaranje konzulata, pomaganje crkve, otvaranje škola, finansiranje štampe kao i izgradnja pravoslavnih sakralnih objekata. Mnogi od ovih učenika i studenata nisu završili svoje školavanje u Rusiji, a pojedini su se vratili sedamdesetih godina s ciljem širenja ustanaka koji su zahvatili bosanskohercegovački prostor. O navedenim događajima pisao je Ibrahim Tepić u članku pod naslovom „Školovanje đaka i studenata iz Bosne i Hercegovine u Rusiji od 50-ih do 70-ih godina 19. vijeka“ u 22. broju časopisa iz 1986. godine.⁶⁰

O katoličkoj književnoj tradiciji u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća pisao je Branko Letić. Nosioци ove kulture na našim prostorima bili su franjevci koji su dali značajan doprinos u razvoju bosanskohercegovačkih kulturnih tokova. Među njima posebno su se istakli Matija Divković, kojeg autor naziva “ocem bosanske književnosti”, zatim Stjepan Margitić, Ivan Ančić i drugi.⁶¹

Izvori i historiografija

U časopisu je objavljeno i devet radova koji se odnose na izvore i historiografiju o osmanskome periodu historije Bosne i Hercegovine.

⁵⁹ Boris Nilević, Kulturna misija Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 21, Sarajevo, 1985, 115-140.

⁶⁰ Ибрахим Тепић, Школовање ђака и студената из Босне и Херцеговине у Русији од 50-их до 70-их година XIX вијека, *Прилози Института за историју* 22, Сарајево, 1986, 245-258.

⁶¹ Бранко Летић, Хрватска књижевна традиција у Босни и Херцеговини од XV до XIX вијека, *Прилози Института за историју* 27, Сарајево, 1991, 19-32.

Andrija Zirdum iznosi podatke o historijskom djelu „Epitome vetustatum Bosnesis provinciae“, čiji je autor bosanski franjevac Filip Lastrić. Rad je objavljen 1977. godine, kada je obilježena 200. godišnjica od nastanka spomenutog djela. U ovom članku možemo čitati o motivima i okolnostima, te o ciljevima i značaju istog.⁶²

Ibrahim Tepić autor je rada pod naslovom „Zbirka Mihaila D. Hmirova o jugoslovenskim zemljama u 19. vijeku“. Članak sadrži kratak osvrt na navedenu zbirku, te spisak, prema mišljenju autora, važnijih članaka i knjiga iz dijela koji nosi naziv „Zemlje Balkanskog poluostrva (Albanija, Bugarska, Bosna i Hercegovina)“.⁶³

O izvorima za izučavanje osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine možemo čitati u 32. i 34. broju časopisa iz 2003 i 2005. godine. Riječ je o radu Nedima Zahirovića, objavljenom pod naslovom „Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima konzularne akademije u Beču“. Autor donosi podatke o prepisima dokumenata, a čiji sadržaj se odnosi na period od sredine 16. do početka 18. stoljeća.⁶⁴ S druge strane, Ramiza Smajić je u rubrici *Historijska građa* objavila dva dokumenta osmanske administracije. Radi se o beratima iz prve polovine 17. stoljeća koji predstavljaju značajan izvor za proučavanje socijalno-političkih i ekonomskih prilika u Bosanskom ejaletu.⁶⁵

Historijsku građu za izučavanje ustanka u Bosni 1875-1878. godine priredio je Kemal Bašić u 46. broju časopisa, a riječ je o dijelu

⁶² Andrija Zirdum, Motivi pisanja svrha Lastrićeva povijesnog djela *Eputame retustatum Bosnesis provinciae*, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo, 1977. 79-96.

⁶³ Ibrahim Tepić, Zbirka Mihaila D. Hmirova o jugoslovenskim zemljama u XIX stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo, 1980, 239-249.

⁶⁴ Nedim Zahirović, Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima Konzularne akademije u Beču, *Prilozi Instituta za istoriju* 34, Sarajevo, 2005, 219-229.

⁶⁵ Ramiza Smajić, Dva zanimljiva berata iz prve polovine XVII stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 32, Sarajevo, 2003, 251-259.

rukopisne ostavštine Hasana Škapura. Objavljivanjem ovog prevoda sačuvani su bitni podaci za izučavanje jednog segmenta naše historije, obzirom da su originalni dokumenti uništeni granatiranjem Orijentalnog instituta u Sarajevu tokom agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. godine.⁶⁶

Kada je Austro-Ugarska Monarhija okupirala prostor Bosne i Hercegovine 1878. godine, u okviru preuzimanja administrativnih oblasti od osmanskih vlasti podrazumijevala se i predaja osmanske državne blagajne u Sarajevu novim vlastima. Historijsku građu za istraživanje ovog pitanja objavila je Hana Younis u 38. broju časopisa iz 2009. godine.⁶⁷

O historiografiji osmanskog perioda historije Bosne i Hercegovine objavljena su dva rada u časopisu 2000. godine. Enes Pelidija je pisao o historiografiji nastaloj u posljednje dvije decenije prošlog stoljeća, a koja tretira period od 1463. godine do kraja 18. stoljeća,⁶⁸ dok se Ahmed Aličić bavio istim pitanjem, ali koje se tiče 19. stoljeća.⁶⁹

Zaključak

O osmanskom periodu historije Bosne i Hercegovine u časopisu *Prilozi Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu* objavljeno je 123 rada, od čega se njih 72 svrstava u članke, priloge, rasprave i historijsku građu, a ostalo su prikazi i osvrti. U radovima se obrađuju poli-

⁶⁶ Kemal Bašić, Iz rukopisne zaostavštine, *Prilozi Instituta za historiju* 46, Sarajevo, 2017, 297-323.

⁶⁷ Hana Younis, Zapisnik o predaji Turske državne blagajne u Sarajevu po okupaciji Austro-Ugarske, *Prilozi Instituta za istoriju* 38, Sarajevo, 2009, 215-222.

⁶⁸ Enes Pelidija, Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 29, Sarajevo, 2000, 89-109.

⁶⁹ Ahmed Aličić, Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 29, Sarajevo, 2000, 111-116.

tička, vojna, privredna i kulturna historijska pitanja navedenog perioda.

Kada su u pitanju uprava i političke prilike u časopisu je objavljeno devet radova. U okviru članka nalaze se podaci o uspostavi timarsko-spahijskog sistema, formiranju kadiluka, političkoj situaciji krajem 17. i početkom 18. stoljeća, uređenju vojne krajine poslije Bečkog rata, namjesnicima u Bosanskom ejaletu, te okončanju osmanske vladavine na ovom prostoru.

Posebnu pažnju autora okupirala su pitanja vezana za društvena kretanja, o čemu je objavljeno 27 radova. Najveći broj istih se odnosi na etničku strukturu stanovništva Bosanskog ejaleta, gdje se ističe njihova raznolikost i navode faktori koji su dodatno utjecali na pojačavanje ovakve slike društva. S tim u vezi pisano je o ulozi vlaha stočara, manjinskim skupinama i migracijama. Pored toga, na stranicama časopisa *Prilozi* možemo čitati i o porezima, te porodičnom životu u Sarajevu pred kraj osmanske vladavine.

Predmet zanimanja autora bili su i vojni sukobi, te u manjoj mjeri organizacija osmanske vojske na prostoru Bosanskog ejaleta. Dakle, kada je riječ o vojnim prilikama, u časopisu je objavljeno 15 radova na tu temu. Najveća pažnja je usmjerena na sukobe za vrijeme Velike istočne krize, te nešto manje na one tokom Bečkog rata, a o vojsci je napisano nekoliko radova koji se odnose na derbendžije, domaće vojnike na stranim ratištima i vojskovođi Omer-lutfi Paši.

Osam radova je objavljeno na temu privrede i nastanka gradova u Bosanskom ejaletu. Ističe se značaj puteva, trgova i rudnika u razvoju gradskih naselja ove provincije, a od pojedinačnih gradova napisan je jedan članak o nastanku i razvoju Dervente.

Radovi o kulturnoj historiji i obrazovanju tokom osmanskog perioda su malo zastupljeni, tako se u ovom časopisu nalaze tri rada na pomenutu temu. U člancima se radi o kulturnoj misiji Srpske pravoslavne crkve u Bosanskom ejaletu, školovanju đaka i studenata

s prostora ove provincije u Rusiji i jedan rad o katoličkoj književnoj tradiciji u Bosanskom ejaletu od 15. do 19. stoljeća.

Nekolicina tekstova se odnosi na izvore i historiografiju osmanskog perioda. S tim u vezi je napisano devet radova koji obuhvataju podatke o određenim izvorima i historiografiji, te historijsku građu. Kada su izvori u pitanju, u radovima je pisano o značaju djela „*Epitome vetustatum Bosnesis provinciae*“ autora Filipa Lastrića, zbirci Mihaila D. Hmirova o prostoru zapadnog Balkana u 19. stoljeću i podacima iz prepisa dokumenata koji se odnose na Bosanski ejalet od sredine 16. do početka 18. stoljeća. U rubrici *Historijska građa* priređena su dva berata iz prve polovine 17. stoljeća, rukopisna ostavština Hasana Škapura i zapisnik o predaji Turske državne blagajne u Sarajevu po okupaciji Austro-Ugarske. Pored toga, godine 2000, objavljena su dva rada o historiografiji, koja se odnose na period od 1463. godine do 19. stoljeća.

Komparirajući podatke o zastupljenosti radova za različite periode historije i služeći se gore navedenim činjenicama, možemo izvesti konačan zaključak o temi rada. Naime, u ovom časopisu najveću pažnju autora su izazivala pitanja iz savremenog doba i novog vijeka, dosta manje se pisalo o srednjem vijeku, a najmanje, svega nekoliko radova je objavljeno iz oblasti antike. Prema tome, na osnovu navedenog možemo reći da je osmanski period historije Bosne i Hercegovine dosta zastupljen na stranicama *Prilozi Instituta za historiju*, te da je njegov doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji ovog perioda značajan.

Summary

On the Ottoman period of the history of Bosnia and Herzegovina, 123 papers were published in the journal Contributions published by the Institute of History of the University of Sarajevo, of which 72 are classified as articles, contributions, debates, and historical material, and the rest are reviews. The works deal with political, military,

economic, and cultural-historical issues of the mentioned period.

When it comes to administration and political conditions, nine articles were published in the journal. The articles contain information on the establishment of the Ottoman agrarian system, the formation of the kadiluk, the political situation at the end of the 17th and the beginning of the 18th century, the organization of the military border after the Great Turkish War, governors in the Bosnian Eyalet, and the end of Ottoman rule in this area.

The special attention of previous authors was occupied by issues related to social movements, about which 27 papers were published. The largest number of them refer to the ethnic structure of the population of the Eyalet of Bosnia, where their diversity is highlighted together with the factors that additionally influenced the strengthening of this image of society. In this sense, previous authors wrote about the role of Vlach herders, minority groups, and migrations. In addition, on the pages of the journal, we can also read about taxes and family life in Sarajevo at the end of Ottoman rule.

The subject of the authors' interests was also military conflicts and to a lesser extent the organization of the Ottoman army in the area of the Eyalet of Bosnia. Therefore, when it comes to military occasions, 15 papers on that topic were published in the journal. The greatest attention is focused on the conflicts during the Great Eastern Crisis, and somewhat less on those during the Great Turkish War, with several works being written about the army, referring to derbendjis, local soldiers on foreign battlefields, as well as about the military leader Omer-Lutfi Pasha.

Eight papers were published on the topic of the economy and the creation of cities in the Eyalet of Bosnia. The importance of roads, squares, and mines in the development of urban settlements in this province is also emphasized, together with one article about the

origin and development of the town of Derventa.

Works on cultural history and education during the Ottoman period are rare, so this journal contains only three works on this topic. The articles deal with the cultural mission of the Serbian Orthodox Church in the Eyalet of Bosnia, the education of pupils and students from this province in Russia, and one paper on the Catholic literary tradition in the Eyalet from the 15th to the 19th century.

A few texts refer to the sources and historiography of the Ottoman period. In this connection, nine works were written, which include data on certain sources and historiography, as well as historical materials. When it comes to sources, the papers describe the importance of the work "Epitome vetustatum Bosnesis provinciae" by Filip Lastrić, the collection of Mihailo D. Hmirov on the area of the Western Balkans in the 19th century and data from the transcription of documents relating to the Eyalet of Bosnia from the middle of the 16th to beginning of the 18th century. Two berats from the first half of the 17th century, a handwritten legacy of Hasan Škapur, and a record of the handing over of the Turkish state treasury in Sarajevo after the occupation by Austria-Hungary are presented in the section Historical material. In addition, in 2000, two works on historiography were published, which refer to the period from 1463 to the end of the 18th century.

By comparing data on the representation of works for different periods of history and using the facts mentioned above, we can make a final conclusion about the topic of the work. Namely, in this journal, issues from the period of early modern and modern history attracted the greatest attention of the authors, much less was written about the Middle Ages, and the least, only a few works were published in ancient history. Therefore, based on the above, we can say that the Ottoman period of the history of Bosnia and Herzegovina is quite represented on

the pages of this journal and that its contribution to the historiography of Bosnia and Herzegovina of this period is highly significant.

BIBLIOGRAFIJA

Knjige

- ❖ Aličić, Ahmed, *Uređenje Bosanskog ejaleta od 1789. do 1878. godine*, Orijentalni Institut u Sarajevu, Posebna izdanja XI, Sarajevo 1983.
- ❖ Balić, Smail, *Kultura Bošnjaka, muslimanska komponenta*, Zagreb 1994, 164.
- ❖ Pelidija, Enes, *Bosanski ejalet od 1593. do Svištovskog mira 1791. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 133-172
- ❖ Popadić, Milosav (ur.), *Izabrana djela I*, Veselin Masleša, Sarajevo 1954.
- ❖ Šabanović, Hazim, *Bosanski pašaluk-postanak i upravna podjela*, Svjetlost, Sarajevo 1959.
- ❖ Tepić, Ibrahim, *Bosna i Hercegovina od kraja XVIII stoljeća do austrougarske okupacije 1878. godine*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, 1998, 175-221.
- ❖ Zlatar, Behija, *Bosna i Hercegovina u okvirima Osmanskog Carstva*, u: *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo 1998, 99-130.

Članci i prilozi

- ❖ Aličić, Ahmed, *Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću*, *Prilozi Instituta za istoriju* 29, Sarajevo 2000, 111-116.
- ❖ Aličić, Ahmed, *Desetina u Bosni polovinom XIX vijeka*, *Prilozi*

- Instituta za istoriju* 17, Sarajevo 1980, 129-174.
- ❖ Bešlija, Sedad, O poziciji i imenima hercegovačkih sandžakbegova u osmanskoj administraciji u XVII stoljeću, *Prilozi Instituta za historiju* 46, Sarajevo 2017, 53-74.
 - ❖ Бејдић, Алма, Дербенџијска организација у Босанском санџаку почетком XVII вијека, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево 1988, 61-77.
 - ❖ Бесаровић, Војка, Поглед на историју босанско-херцеговачких Јевреја у периодима османске и аустроугарске владавине, *Прилози Института за историју* 16, Сарајево 1979, 205-216.
 - ❖ Целер, Мартин, Активности Ј. Ј. Штросмајера у вези са Источном кризом, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 63-78.
 - ❖ Čoralić, Lovorka, Vojnici iz Bosne u mletačkim prekomorskim kopnenim postojbama u XVIII stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 44, Sarajevo 2015, 35-55.
 - ❖ Čar-Drnda, Hatidža, Integracija nekih Egipćana (Misirijun) u bosansko društvo, *Prilozi Instituta za istoriju* 37, Sarajevo 2008, 31-43.
 - ❖ Деспот, Мирослав, Прилог проучавању трговине Хрватске с Босном и Херцеговином 1873-1880, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 237-244.
 - ❖ Đurđev, Branislav, Prilog diskusiji o osmanskom društvenom poretku, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 63-72.
 - ❖ Екмечић, Милорад, Карактеристике Берлинског конгреса 1878. године, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево 1981, 73-99.
 - ❖ Екмеčić, Milorad, The advance of civilization and national

- politics in Bosnia and Herzegovina in XIXth century, *Prilozi Instituta za istoriju* 24, Sarajevo 1988, 89-105.
- ❖ Filipović, Nedim, Odžakluk timari u Bosni i Hercegovini, *Prilozi za orijentalnu filologiju* 5, Sarajevo 1955, 251-274.
 - ❖ Филиповић, Недим, О једном аспекту колерације између исламизације и чифтлучења, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево 1981, 25-44.
 - ❖ Filipović, Nenad, Oko kuge u Bosni 1763-1764, *Prilozi Instituta za historiju* 59, Sarajevo 2020, 45-87.
 - ❖ Grijak, Zoran, Blažević, Zrinka; Korespondencija fra Martin Nedić-Ljudevit Gaj 1839-1841. Prilog proučavanju odjeka ilirskog pokreta u Bosni i Hercegovini, *Prilozi Instituta za istoriju* 41, Sarajevo 2012, 21-58.
 - ❖ Ханџић, Адем, О организацији војне крајине Босанског ејалета у XVII стољећу, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево 1988, 45-60.
 - ❖ Handžić, Adem, Postanak i razvitak Dervente u XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo 1974, 111-133.
 - ❖ Handžić, Adem, O značaju putova za razvitak gradskih naselja u Bosni u XVI i XVII stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 73-78.
 - ❖ Handžić, Adem, Najraniji turski izvori o rudnicima i trgovima u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo 1974, 155-162.
 - ❖ Hrabak, Bogumil, Popovo, Trebinje i Donja Neretva u hajdučkom vojevanju za vrijeme Morejskog rata, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo 1980, 69-99.
 - ❖ Hrabak, Bogumil, Metali i otopine iz Bosne i Srbije na tržištima arapskih zemalja (XIV-XVI v.), *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 47-61.
 - ❖ Храбак, Богумил, Дубровчани у западној Босни 1463-1669.

- године, *Прилози Института за историју* 20, Сарајево 1984, 119-122.
- ❖ Hajdarhodžić, Hamdija, Prilog proučavanju prilika u Popovom polju početkom XVIII vijeka, *Прилози Института за историју* 9/1, Сарајево 1973, 327-332.
 - ❖ Hauptmann, Ferdo, Internacija hercegovačkog ustaničkog vođe Miće Ljubibratića u Grazu godine 1876/77, *Прилози Института за историју* 14-15, Сарајево 1978, 363-370.
 - ❖ Hadžibegović, Iljas, O privrednim prilikama u Bosni i Hercegovini posljednjih decenija osmanske vladavine, *Прилози Института за историју* 13, Сарајево 1977, 97-131.
 - ❖ Hadžibegović, Iljas, Konfesionalna i nacionalna struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine, *Прилози Института за историју* 30, Сарајево 2001, 63-73.
 - ❖ Hadžibegović, Iljas, Socijalna struktura Slovenaca u Bosni i Hercegovini od sredine XIX stoljeća do 1992. godine, *Прилози Института за историју* 36, Сарајево 2007, 135-178.
 - ❖ Хаџијахић, Мухамед, О мањинским етничким скупинама у Босни и Херцеговини у XVIII и XIX стољећу до окупације 1878. године, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево 1981, 203-220.
 - ❖ Jovanović, Jovan, Izvještaj Atanasija Vasiljeva o završetku Hercegovačkog ustanka 1875-1878.godine, *Прилози Института за историју* 13, Сарајево 1977, 328-333.
 - ❖ Kasumović, Fahd, O terminu taksit: nesklad izvora i literature, *Прилози Института за историју* 38, Сарајево 2009, 61-79.
 - ❖ Летић, Бранко, Хрватска књижевна традиција у Босни и Херцеговини од XV до XIX вијека, *Прилози Института за историју* 27, Сарајево 1991, 19-32.
 - ❖ Matanović, Damir, Svakodnevnica na granici Habsburške

- monarhije i Osmanskog carstva. Mikrokozmos Brodske pukovnije i Gradačачке nahije od kraja 18. do sredine 19. stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 31, Sarajevo 2002, 95-109.
- ❖ Нилевић, Борис, Питање етничко-конфесионалних промјена у Босни и Херцеговини насталих доласком османске власти (правосходно код српског народа), *Прилози Института за историју* 22, Сарајево 1986, 221-233.
 - ❖ Нилевић, Борис, Односи између православног свештенства и фрањеваца у Босни и Херцеговини од XV до краја XVII стољећа, *Прилози Института за историју* 20, Сарајево 1984, 123-142.
 - ❖ Nilević, Boris, Kulturna misija Srpske pravoslavne crkve u Bosni i Hercegovini 1463-1557. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 21, Sarajevo 1985, 115-140.
 - ❖ Пелидија, Енес, О приликама у Босанском ејалету првих година XVIII стољећа, *Прилози Института за историју* 16, Сарајево 1979, 197-204.
 - ❖ Pelidija, Enes, Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 29, Sarajevo 2000, 89-109.
 - ❖ Pelidija, Enes, Pohodi bosanskih paša na Crnu Goru od 1706-1714. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo 1980, 101-127.
 - ❖ Пелидија, Енес, О улози руског пуковника Михаила Милорадовића у дизању устанка црногорски, брдских и херцеговачких племена 1711. године против турске власти, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево 1981, 221-229.
 - ❖ Pelidija, Enes, Tursko-ruski rat 1711. godine i pokreti crnogorskih i hercegovačkih plemena, *Prilozi Instituta za istoriju* 21, Sarajevo 1985, 269-280.
 - ❖ Pinjuh, Dijana, Osnivanje sudbenih jedinica (kadiluka) u

- Imotskom i Ljubuškom, *Prilozi Instituta za istoriju* 42, Sarajevo 2019, 35-42.
- ❖ Radušić, Edin, Abdul-Hamid u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 40, Sarajevo 2011, 221-229.
 - ❖ Sućeska, Avdo, Neke specifičnosti istorije Bosne pod Turcima, *Prilozi Instituta za istoriju* 4, Sarajevo 1968, 43-57.
 - ❖ Сућеска, Авдо, Прилике у Босни прије и после освајања Сарајева од стране принца Еугена Савојског (према домаћим и османско-турским изворима), *Прилози Института за историју* 20, Сарајево 1984, 143-149.
 - ❖ Sućeska, Avdo, Novi podaci o nastanku i visini taksita u Bosni, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo 1974, 135-154.
 - ❖ Sućeska, Avdo, O Mu'afiyet-u u Bosanskom ejaletu, *Prilozi Instituta za istoriju* 22, Sarajevo 1986, 235-243.
 - ❖ Шљиво, Галиб, Прилог за животопис Омер-паше Латаса, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево 1988, 79 – 88.
 - ❖ Šljivo, Galib, Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrate Cetinograd u sastav Bosanskog vilajeta (26. april 1809.-14. maj 1810.), *Prilozi Instituta za istoriju* 31, Sarajevo 2002, 111-136.
 - ❖ Šljivo, Galib, Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine, *Prilozi Instituta za istoriju* 30, Sarajevo 2001, 89-116.
 - ❖ Terić, Ibrahim, Zbirka Mihaila D. Hmirova o jugoslovenskim zemljama u XIX stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 17, Sarajevo 1980, 239-249.
 - ❖ Тепић, Ибрахим, Изградња саобраћајница у Босни и Херцеговини од средине XIX вијека до аустроугарске окупације, *Прилози Института за историју* 18, Сарајево 1981, 45-71.
 - ❖ Terić, Ibrahim, O finansijskom položaju Bosne i Hercegovine

- u sastavu Osmanskog carstva od 50-ih do 70-ih godina XIX stoljeća u svjetlu ruskih izvora, *Prilozi Instituta za istoriju* 37, Sarajevo 2008, 11-29.
- ❖ Тепић, Ибрахим, Школовање ђака и студената из Босне и Херцеговине у Русији од 50-их до 70-их година XIX вијека, *Прилози Института за историју* 22, Сарајево 1986, 245-258.
 - ❖ Taslidža, Faruk, Uloga Redžep-paše Nevesinjsca u Bečkom ratu (1683-1699), *Prilozi Instituta za istoriju* 44, Sarajevo 2015, 21-33.
 - ❖ Takuja, Nakazava, Istočno pitanje kroz dalekoistočne oči: Japanski pogledi na ustanke u Hercegovini (1861-1878), *Prilozi Instituta za historiju* 50, Sarajevo 2021, 77-99.
 - ❖ Voje, Ignacij, Zaslješvanje ujetnikov iz Bosne v času turških vpadov v slovenske dežele, *Прилози Института за историју* 24, Сарајево 1988, 33-44.
 - ❖ Zlatar, Behija, Neki podaci o sandžakbegu Mehmed-begu Obrenoviću, *Prilozi Instituta za istoriju* 10/2, Sarajevo 1974, 341-346.
 - ❖ Zlatar, Behija, Kopčići i Vilići, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 322-327.
 - ❖ Zlatar, Behija, O nekim muslimanskim feudalnim porodicama u Bosni u XV i XVI stoljeću, *Prilozi Instituta za istoriju* 14-15, Sarajevo 1978, 81-140.
 - ❖ Zirdum, Andrija, Motivi pisanja svrha Lastrićeva povijesnog djela Eputame retustatum Bosnensis provinciae, *Prilozi Instituta za istoriju* 13, Sarajevo 1977, 79-96.
 - ❖ Zahirović, Nedim, Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima Konzularne akademije u Beču, *Prilozi Instituta za istoriju* 34, Sarajevo 2005, 219-229.
 - ❖ Younis, Hana, Brez nikoga u dijaru gurbetu, *Prilozi Instituta*

za historiju 45, Sarajevo 2016, 41-76.

- ❖ Younis, Hana, Skice porodičnog života u Sarajevu u posljednim decenijama osmanske vladavine, *Prilozi Instituta za istoriju* 36, Sarajevo 2007, 33-68.

Historijska građa

- ❖ Bašić, Kemal, Iz rukopisne zaostavštine, *Prilozi Instituta za historiju* 46, Sarajevo 2017, 297-323.
- ❖ Smajić, Ramiza, Dva zanimljiva berata iz prve polovine XVII stoljeća, *Prilozi Instituta za istoriju* 32, Sarajevo 2003, 251-259.
- ❖ Zahirović, Nedim, Podaci o Bosanskom ejaletu u orijentalnim rukopisima Konzularne akademije u Beču, *Prilozi Instituta za istoriju* 34, Sarajevo 2005, 219-229.
- ❖ Younis, Hana, Zapisnik o predaji Turske državne blagajne u Sarajevu po okupaciji Austro-Ugarske, *Prilozi Instituta za istoriju* 38, Sarajevo 2009, 215-222.

Rasprave

- ❖ Ђурђевић, Бранислав, О неким историјско-етничким проблемима у обради турског периода, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 283-287.
- ❖ Филиповић, Недим, О проблемима друштвеног и етничког развоја у доба османске власти, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 274-282.
- ❖ Хаџијахић, Мухамед, Неки резултати испитивања етничких кретања у Босни у XVIII и првој половини XIX стољеча, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 289-300.
- ❖ Хаџијахић, Мухамед, Методолошки поступци код

- утврђивања броја босанске популације у каснијем турском периоду, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 300-301.
- ❖ Ханџић, Адем, О етничким кретањима у ранијем турском периоду, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 287-289.
 - ❖ Хаџибеговић, Хамид, О изворима за утврђивање броја становништва у периоду турске владавине, *Прилози Института за историју* 11-12, Сарајево 1975-1976, 303-304.

PRIKAZI

**AMIR KLIKO,
TEPČIJA STIPAN BATALO ŠANTIĆ I NJEGOVO
DOBA: PRILOG HISTORIJI TRAVNIČKOG KRAJA U
SREDNJEM VIJEKU, BOSANSKI KULTURNI KRUG,
TRAVNIK 2022, 134 STR.**

U Travniku je 2022. godine iz štampe izašla knjiga pod naslovom *Tepčija Stipan Batalo Šantić i njegovo doba*. Autor je historičar, bivši uposlenik Instituta za historiju Univerziteta u Sarajevu, a trenutni uposlenik Instituta za istraživanje zločina protiv čovječnosti i međunarodnog prava Univerziteta u Sarajevu dr. Amir Kliko. Urednik monografije je doc. dr. Dženan Dautović, a recenzenti su prof. dr. Adis Zilić i doc. dr. Nedim Rabić. Knjiga je napisana na bosanskom jeziku, te osim uvodnih napomena, sadrži i tri poglavlja.

Monografija pruža sveobuhvatan uvid u život i političku aktivnost posljednjeg poznatog tepčije Bosanskog kraljevstva. Autor je ovim djelom budućim čitaocima prezentovao vrijeme i unutrašnje političke prilike koje su vladale u bosanskoj državi krajem XIV i početkom XV stoljeća, pri tome stavljajući fokus na najuticajnije vlastelinske porodice toga perioda.

U prvom dijelu knjige autor je obradio unutrašnje prilike u srednjovjekovnoj Bosni u periodu dolaska Tvrtka I na vlast, ističući pokušaj kneza Vuka da svrgne svoga brata sa vlasti, uz pomoć manjeg broja nevjerne vlastele. Autor je koristeći se spomenutim primjerom naglasio veliku sposobnost Tvrtka I kao vladara, te poslušnosti vlastele centralnoj vlasti, navodeći da je ban strogo kažnjavao neodano plemstvo na način da je znatno umanjio njihov značaj i uticaj na unutrašnje političke prilike. Dalje naglašava da je odano plemstvo sebi osiguralo moćne pozicije, pretpostavljajući da su i

lašvanski Šantići spadali u skupinu odane vlastele. Svoju hipotezu zasniva na tome da se prvi poznati Šantić spominje među svjedocima na Tvrtkovoju ispravi iz 1366. godine.

Drugi, najobimniji dio knjige posvećen je vlastelinskoj porodici Šantić i najznačajnijem predstavniku, Batalu Šantiću. Na osnovu kritičke analize sačuvanih izvora i relevantne literature, autor iznosi zaključak da je rodonačelnik ovog roda najvjerojatnije bio Ratko Šanta, koji se spominje kao svjedok u povelji bana Stjepana II Kotromanića iz 1351. godine. Obrađujući genealogiju spomenute porodice, autor je iznio mišljenje da je Batalo Šantić Ratkov mlađi sin. U podnaslovu *Neki prilozi tumačenju imena Batalo*, predstavljena su različita viđenja porijekla imena Batalo i njegovo tumačenje u arapskom i grčkom jeziku. Referirajući se na opširni popis Bosanskog sandžaka iz 1604. godine, dolazi do zaključka da je Batalo zapravo nadimak, a da se poznati tepčija zvao Stipan.

Posebno značajan dio ove tematske cjeline odnosi se na tumačenje funkcije tepčija i njihovu ulogu na bosanskom dvoru. Analizom svjedoka povelja i komparacijom sa funkcijom tepčije u srpskoj srednjovjekovnoj državi, autor je došao do drugačijih zaključaka u odnosu na neke starije istraživače, poput Mažuranića, Novakovića i Blagojevića, ističući da na mjesto spominjanja među svjedocima povelja nije uticala titula, nego osoba koja ju je nosila. Dalje odbacuje mišljenje Blagojevića da su bosanske tepčije obavljale iste poslove kao i srpske, odnosno da su se starali za vladarev zemljišni fond. Prema riječima autora, posljednji poznati bosanski tepčija Batalo Šantić obavljao je sve poslove po kojima su poznate ranije tepčije, time pobijajući tvrdnju da je ova titula nestala nastankom Bosanskog Kraljevstva.

Političku ulogu i uspon tepčije Stipana Šantića, autor je obradio komparacijom relevantne literature i povelja koje kao svjedoka

navode tepčiju Batala. Naglašava se uticaj Stipana Šantića na kreiranje unutrašnjih političkih prilika, kroz službu tri bosanska vladara i njegov značaj kao sudionika u najvažnijoj političkoj instituciji kraljevstva. Posebna pažnja posvećena je utvrđivanju posjeda kojima je tepčija Stipan gospodario. Referirajući se na fragment Batalovog evanđelja i toponime koji su se zadržali do danas, autor je došao do zaključka da je Batalo bio gospodar župa Lašve i Sane. Dalje navodi da je župu Sanu dobio kao miraz nakon ženidbe iz roda Vukčić Hrvatinić, koji su u tom periodu bili jedna od najuticajnijih vlastelinskih porodica. Pored navedenog, analizom spomenutog Batalovog evanđelja, kao i osmanskih deftera, zaključuje da je tepčija Stipan na svom posjedu imao vinograde. Tvrdnju da je Batalo Šantić krajem XIV stoljeća bio jedan od najvažnijih ljudi u kraljevstvu, autor je dodatno argumentirao u zasebnom podnaslovu *Nobilis vir Bathalus, građanin Dubrovnika*. Tu ukazuje na podatke iz Dubrovačkog arhiva koji spominju da je Batalo 13. februara 1399. godine dobio dubrovačko počasno građanstvo.

Drugi dio knjige završava iznošenjem mogućih Batalovih nasljednika i ostacima sjećanja na vlastelinski rod Šantić. Iako ne postoje sigurni podaci koji govore o nasljednicima roda Šantić, autor je analizom dostupne izvorne građe iznio genealogiju porodice Šantić, ističući da je ova vlastelinska porodica na političkoj sceni srednjovjekovne Bosne bila prisutna najmanje 110 godina. Kao ostatke spomena na rod Šantić autor navodi toponime koji su se zadržali do danas na prostorima kojima su oni gospodarili.

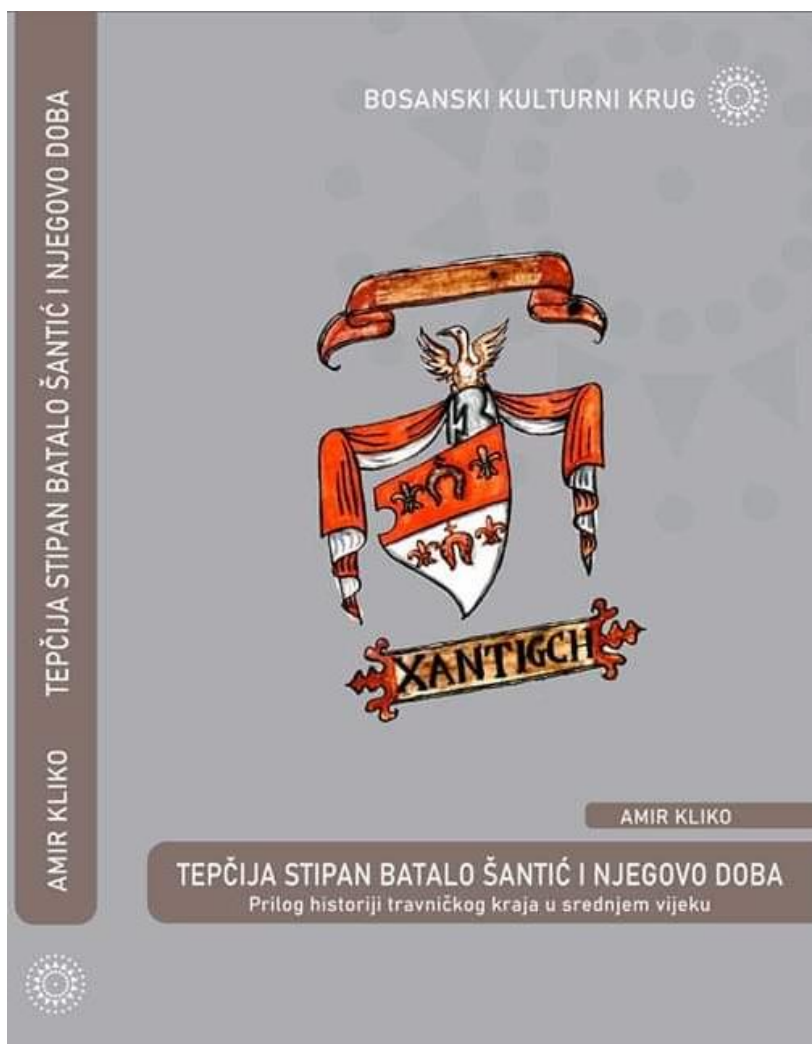
U trećoj, sadržajem nešto kraćoj tematskoj cjelini predstavljena su utvrđenja u župi Lašvi. Autor iznosi detaljan opis geografskog položaja, podatke o opsegu i strateškom značaju, te trenutno stanje pet uvrđenih mjesta: Toričan sjedište župe, Travnik, Kaštel, Škaf ili

Bosnić i Vrbenac. Važno je naglasiti da za Travnik i Toričan postoje pisani izvori, a za ostala utvrđenja nema sačuvanih spomena u srednjovjekovnim izvorima. Osim navedenog, u ovom dijelu autor je otvorio još neka značajna pitanja, koja se odnose na sačuvane pisane i materijalne ostatke koji govore o životu posljednjeg bosanskog tepčije. Naglašava da se gradnjom mauzoleja Stipan Šantić potrudio da osigura dugoročno sjećanje na svoju dvorsku karijeru. Zbog uništavanja i urušavanja spomenute sakralne građevine, sarkofaga i stećka, za rekonstrukciju nekadašnjeg izgleda mauzoleja i grobnice autor se koristio opisom njegovih ostataka sa početka XX stoljeća. Također, pojašnjava da je spomenuta građevina bila umjetnički dekorisana i ukrašena freskama, a da se na jednoj kamenoj gredici nalazio zapis o vlasniku grobnice. Autor se osvrće i na sačuvani fragment Batalovog evanđelja iz kojeg je crpio podatke za pisanje ove monografije. Između ostalog ističe da ovo evanđelje daje uvid u učenje Crkve bosanske, ali i umjetnost i književnost srednjovjekovne Bosne.

Na kraju autor iznosi zaključna razmatranja, uz dodatak priloga u kojem su predstavljeni dokumenti, povelje i epigrafski spomenici na koje se referirao prilikom istraživanja i pisanja ove monografije. Korišteni izvori i literatura, kao i registri ličnih imena i toponima, zaokružuju ovu problematiku. Posebna vrijednost knjige *Tepčija Stipan Batalo Šantić i njegovo doba* ogleda se u tome što je autor detaljno obradio i budućim čitaocima prezentovao sve sfere života posljednjeg bosanskog tepčije Stipana Šantića. Također, važan segment spomenute monografije je i činjenica da donosi argumente koji idu u prilog dokazivanju da se Batalo svojom sposobnošću uzdigao u red najuticajnije krupne vlastele u drugoj polovini XIV stoljeća. Iz svega navedenog, može se zaključiti da je tematika izuzetno zanimljiva i korisna, kako za historičare, tako i široj

čitalačkoj publici koja se želi upoznati s ulogom i uticajem jedne vlastelinske porodice, kao i političkim vezama između krupnih feudalaca i centralne vlasti. Kada tome dodamo i razumljiv stil pisanja, dovoljno je argumenata za čitanje ovog štiva.

Amina Parlić
Studentica II ciklusa studija Odsjeka za historiju,
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

**HIKMET KARČIĆ,
TORTURE, HUMILIATE, KILL: INSIDE THE
BOSNIAN SERB CAMP SYSTEM, MICHIGAN
PUBLISHING, UNIVERSITY OF MICHIGAN PRESS,
ANN ARBOR (USA) 2022, 276 STR.**

Gotovo trideset godina od završetka agresije na Bosnu i Hercegovinu logori koji su u ovoj državi postojali u periodu 1992-1995. godine i dalje su gotovo u potpunosti neistražena tema. Kao alat pomoću kojeg je sproveden genocid, dio su uvijek aktuelne i jako osjetljive teme oko koje u bosanskohercegovačkom društvu, nažalost, ne postoji koncenzus. U takvoj situaciji ne iznenađuje izostanak bilo kakve podrške vlasti i nadležnih tijela istraživačima koji se bave ovom temom. Navedeno u konačnici predstavlja teško premostivu prepreku na putu izrade i publiciranja naučnih djela koja bi u predmetu interesovanja imala bosanskohercegovačke logore.

Djelo *Torture, humiliate, kill: Inside the Bosnian Serb camp system* prvi je ozbiljan i svakako hvale vrijedan pokušaj objedinjavanja dokumentacije vezane za jedan broj takvih logora. Autor, Hikmet Karčić, koji je veći dio svog naučnog djelovanja posvetio temi genocida i fenomenu njegovog negiranja, temeljio je svoje istraživanje na sudskim presudama, dokumentima nastalim od strane idejnih tvoraca i počinitelja genocida te na svjedočenjima preživjelih. Knjiga je objavljena 2022. godine od strane Michigan Publishing-a (University of Michigan Press, Ann Arbor, USA) u sklopu edicije *Ethnic Conflict: Studies in Nationality, Race and Culture*.

Glavninu knjige čini sedam poglavlja. U prvom, nazvanom *History of ethnic relations in Bosnia and Herzegovina*, uočavajući njihove uzročno-posljedične veze autor daje hronološki prikaz

ključnih dešavanja iz posljednje dvije decenije XX stoljeća, koja su u konačnici rezultirala genocidom u Bosni i Hercegovini. Kao događaji čije su posljedice doprinijele stvaranju takve političke i socijalne realnosti u kojoj je genocid uopšte bio zamisliv i izvodiv, izdvojeni su: smrt Josipa Broza Tita, buđenje velikosrpskog nacionalizma ovjekovječenog kroz objavljivanje memoranduma SANU i političko uzdizanje Slobodana Miloševića, pobjeda etno-nacionalnih stranaka na prvim višestranačkim izborima u Bosni i Hercegovini 1990. godine, srpsko-hrvatski dogovori o podjeli Bosne i Hercegovine, antiustavno formiranje Srpskih autonomnih oblasti i paralelnih institucija, proglašenje Republike Srpske i Hrvatske zajednice Herceg-Bosne te reakcije na održavanje Referenduma o nezavisnosti Bosne i Hercegovine. Posebno su naglašene uloge medija i intelektualne elite u prikazivanju muslimana kao vječnih i zakletih neprijatelja, potomaka Turaka i ustaša, odnosno "niže vrste" koja u pokušajima uspostavljanja islamske dominacije ponovo predstavlja prijetnju egzistenciji svih Srba.

"Ovo je vaš kurban i svi ćete završiti ovako" – poručio je na Vidovdan 28. juna 1992. godine muslimanskim zatvoreniciima kasniji haaški osuđenik Milan Lukić, dok su u višegradskoj sportskoj sali pretvorenoj u logor gledali kako drži odsječenu glavu svog komšije Ibri Šabanovića. Scene poput ove su u periodu od 1992. do 1995. godine postale dio bosanskohercegovačke svakodnevnice, odašiljući ponovo holokaustski eho cijelom Evropom. Autor ističe da su logori u Bosni i Hercegovini bili mjesta u kojima se sistematski proizvodila kolektivna trauma i to kao sredstvo ostvarivanja krajnjeg cilja - tzv. etničkog čišćenja. Zadatak, prema autorovom mišljenju, nije bio nužno ubiti – što se moglo lagano sprovesti u djelo – nego radije poniziti i istraumatizirati žrtve do te mjere da se preživjeli među njima nikada ne požele vratiti u svoja rodna mjesta, gdje će ih bez

imalo grižnje savjesti, nekažnjeni i slobodni dočekati ljudi koji su ih godinama mučili, izgladnjivali, zlostavljali i silovali. Nesporna je činjenica da je u ovim logorima živote izgubilo hiljade ljudi i ona svakako ne smije biti zanemarena, ali fizičko uništenje tijela, ipak, predstavlja tek zadnji čin u detaljno osmišljenom procesu unutar kojeg je proizvodnja kolektivne traume jedan od glavnih alata. Upravo je kolektivna trauma tema drugog poglavlja knjige, u kojem autor, pozivajući se na djela svjetskih istraživača genocida i brojna svjedočenja preživjelih logoraša, povlači paralele između različitih zločina genocida iz historije čovječanstva. U više navrata potvrđena je teza o logorima kao mjestima koja u posljednjih 150 godina služe za proizvodnju kolektivne traume i imaju bitnu ulogu u većini ratova i agresija, kao i teza da organizatori i počinitelji genocida kroz historiju uglavnom koriste slične metode i "uče" jedni od drugih.

Sistematska organizovanost logora u Bosni i Hercegovini između ostalog je potvrđena i njihovim postojanjem u četiri međusobno krajnje udaljena bosanskohercegovačka grada: Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći. Činjenica da su logori u ovim gradovima uspostavljeni u isto vrijeme te da su unutar čitavog perioda svog postojanja funkcionisali na gotovo identične načine jasno ukazuje na bitnost njihove uloge u detaljno isplaniranoj genocidnoj kampanji. Po jedno poglavlje knjige posvećeno je dešavanjima u logorima u svakom od ova četiri grada.

U poglavlju posvećenom Višegradu autor se bavi sudbinom tamošnjih Bošnjaka, koja se naglo pogoršala poslije pobjede etnonacionalnih stranaka na izborima 1990. godine. Političke (ne)prilike u Jugoslaviji i svijetu u posljednjoj deceniji XX stoljeća ponudile su srpskim velikonacionalistima novu "historijsku priliku" za ujedinjenje svih Srba. Floskule o primjeni "svih demokratskih sredstava" u svrhu iskorištavanja te prilike brzo su postale prošlost, a

nove metode ostvarivanja svesrpskog ujedinjenja podrazumijevale su nasilje i masovna stradanja Bošnjaka (na pitanje Philipa Sherwella, ratnog novinara *The Telegrapha*, o planovima za muslimanski narod u Višegradu, jedan visokopozicionirani srpski vojni oficir dao je jednako kratak koliko i jeziv odgovor: oštar pokret prstom preko vrata ili univerzalni znak za klanje). Za razliku od brzo napuštene borbe demokratskim sredstvima, agresori su u nasilju bili znatno dosljedniji. Uslijedile su godine proganjanja, mučenja, silovanja i ubijanja bosanskih Muslimana, spaljivanja cijelih sela, uništavanja ogromne količine njihovog kulturno-historijskog nasljeđa, itd. Ubistva su nerijetko poprimala i ritualne karakteristike (npr. masovna klanja *Turaka* na *turskom* mostu i bacanje njihovih mrtvih tijela u rijeku Drinu), što je, posebno u simboličkom smislu, bilo u suglasju sa zadatkom izazivanja kolektivne traume. Tijela su pronalazena i dvadesetak godine kasnije.

Opisana su dešavanja iz nekoliko objekata koji su u periodu agresije pretvoreni u logore. Takvi su Osnovna škola Hasan Veletovac, hotel Vilina Vlas, Vatrogasni dom, nekadašnja vojna baza JNA Uzamnica, Mjesni ured Dobrun i Osnovna škola Orahovci. Uz metode koje su kroz ljudsku historiju postale uvriježene, u funkcionisanju ovih logora potvrđeno je i postojanje određenih ranije rijetko ili nikako zabilježenih specifičnosti. Otkup zarobljenog djeteta za novac, korištenje zarobljenika kao ljudskog štita u borbama protiv Armije Republike Bosne i Hercegovine, podvođenje žena i djevojaka od strane upravitelja logora, nezamislivi akti seksualnog zlostavljanja (silovanja, grupna silovanja, prisiljavanje članova porodice na seksualne odnose pred ostalim zatvorenicima, i sl.), prisilno iznuđivanje lažnih svjedočenja zarobljenika za inostrane medije, samo su neke od tih specifičnosti. Dok bi se njihova pojava još i mogla smatrati rezultatom stihijskog djelovanja upravitelja

logora i agresorskih vojnika, čitav niz dokazanih činjenica ukazuje i na sistematsku organizovanost akcija koje su se poduzimale u procesu osnivanja i djelovanja ovih logora. Tako je Krizni štab pod kontrolom Srpske demokratske Stranke izrađivao spiskove "ekstremista" koje se imalo transportovati u pomenute logore, a prisilne deportacije stanovništva organizovane su od strane Crvenog krsta Republike Srpske, čija prva predsjednica je bila Ljiljana Karadžić-Zelen, supruga predsjednika SDS-a, Radovana Karadžića. Izbjegli Višegrađani su javno, putem medija pod kontrolom SDS-a, pozivani da se vrate u svoj grad ukoliko žele zadržati stara radna mjesta, a po povratku bi, podrazumijeva se, bivali smaknuti ili smješteni u logore. Posebna pažnja posvećivana je eliminiranju elitnog, intelektualnog i imućnog dijela njihovog društva.

Sistematska organizovanost u sprovođenju procesa "etničkog čišćenja" još je očiglednija na primjeru Prijedora, gdje se – slično kao u Višegradu – već nakon izbora 1990. godine dalo naslutiti da srpski velikonacionalisti neće prezati od upotrebe nasilja pri ostvarivanju svojih višestoljetnih velikodržavnih ciljeva. I Prijedor je vrlo brzo obuhvaćen procesom sistematskog uklanjanja nesrpskih kadrova sa svih iole bitnih funkcija. Nije ga zaobišlo ni djelovanje SDS-ovog Kriznog štaba, kao ni jaka medijska propaganda koja je za cilj imala potpunu dehumanizaciju "vječnog muslimanskog neprijatelja". Autor je posebno naglasio ulogu *Radija Prijedor* i *Kozarskog vjesnika* u širenju lažne propagande o srpskoj ugroženosti od strane *ustaša* i *mudžahedina*. Ovi mediji ciljano su objavljivali lažne priloge o muslimanskim ljekarima koji navodno "kastričaju srpske dječake", "prisiljavaju srpske trudnice da abortiraju ako nose mušku djecu" ili čak "srpskim ženama ubrizgavaju lijekove kojim se sprječava rađanje muške djece". Masovna ubistva Muslimana u medijskim izvještajima i priložima pripisivana su – Muslimanima. Kozarski vjesnik pisao je

o "religijskom fanatizmu džihadista koji u svom slijepom vjerovanju u Allaha ubijaju čak i jedni druge".¹ S druge strane, srpska "nejač" je, baš kao i 1389. godine na Kosovo polju, bila primorana "braniti svoju slobodu". Ovakve "vijesti", kombinovane sa činjenicom da je svaki prijenos informacija iz Sarajeva planski prekinut te da je beogradska velikosrpska propaganda postala jedini izvor "informisanja" lokalnog stanovništva, pogodovale su stvaranju atmosfere u kojoj se moglo opravdati nasilno preuzimanje vlasti i sve ono što je nužno moralo da prati jedan takav proces, poput dobro poznate prijedorske epizode sa bijelim trakama. "Ako su Hitler, Staljin i Churchill imali logore, možemo i mi. Pa ipak smo u ratu!" – opravdavao je osnivanje logora Radoslav Brđanin, kasniji haaški osuđenik.

Poglavlje donosi potresne detalje o zbivanjima u prijedorskim logorima Keraterm (bivša fabrika keramike), Omarska (rudnik željeza) i Trnopolje. Činjenica da su u prva dva odvođeni muškarci, a u Trnopolje uglavnom žene i djeca, dodatno potvrđuje visok nivo organizovanosti s kojim su provedbi svojih planova pristupali tvorci i izvršitelji procesa "etničkog čišćenja", ali i tezu o kolektivnoj traumatizaciji kao jednom od glavnih oružja u ostvarenju tog cilja. Jedan dio poglavlja posvećen je i banjalučkom logoru Manjača, u koji su prijedorski zatvorenici transportovani nakon što je svjetska javnost saznala za postojanje i izvršila pritisak u cilju zatvaranja tri gore pomenuta logora. Autor je, uglavnom na osnovu haaške građe, uspio prikazati izgled i hijerarhijsku strukturu ovih logora. Barem donekle su opisani i uslovi "života" koji su preovladavali u njima: istovremeni boravak stotina zatvorenika u izrazito malim prostorijama, zbijenih jedni uz druge, bez ikakvih higijenskih sredstava, uz konstantno

¹ „Ubijali se međusobno“, *Kozarski vjesnik*, 31. 07. 1992. Cit. prema: Jasmin Medić, *Kozarski vjesnik u službi zločina, Godišnjak Bošnjačke zajednice kulture Preporod 1*, 2016, 480.

izgladnjivanje i mučenje, seksualno zlostavljanje kako ženskih tako i muških zatvorenika, redovni dolasci "posjetilaca" koji su imali svu slobodu izživljavanja nad zatvorenicama, itd.

Slične metode "sprječavanja genocida nad srpskim narodom": uspostavljanje SAO Birač-Semberija, formiranje Kriznog štaba SDS-a, uklanjanje nesrpskog kadra sa funkcija, ispitivanje "potencijalno opasnih ekstremista" i sl., zahvatile su i Bijeljину. Ključnu ulogu u nasilnom preuzimanju vlasti u ovom gradu (na Bajram 1. aprila 1992. godine) imali su *Tigrovi* Željka Ražnjatovića Arkana, koji su od SDS-a dobili odriješene ruke u postupanju sa bijeljinskim Bošnjacima i njihovom imovinom.

Kada je broj zarobljenika počeo predstavljati teret srpskim vojnicima, naredbom Ratka Mladića odlučeno je da se 12 km od Bijeljine, u mjestu Batković, osnuje logor. Batković je vrlo brzo postao logor u kojem je nasilno zadržavano ne samo bijeljinsko nego i nesrpsko stanovništvo iz Brčkog, Kalesije, Lopara, Zvornika, Živinica, Rogatice, Prijedora, Sanskog Mosta, Sokoca, Ugljevika i Vlasenice. Zatvorenici su već pri ulasku obavezno bivali izloženi brutalnom zlostavljanju od strane stražara. Boravak u krajnje nehumanim uslovima za neke od njih potrajao je i po nekoliko godina (Batković je funkcionisao do 1995. godine). Osim boravka u neuslovnim prostorijama, konstantnog mučenja i zlostavljanja, prisiljavanja na međusobne fizičke obračune i seksualne odnose, raznih oblika ponižavanja (npr. zatvorenici su riječ mogli dobiti jedino podižući tri prsta i ponizno tražeći dozvolu stražara riječima "Gospodine srpski vojnici, mogu li Vam se obratiti?"), zatvorenici su bili korišteni i za kopanje rovova na borbenim linijama, za uklanjanje mina, kao ljudski štit, pa čak i kao robovi na imanjima lokalnih srpskih zemljoposjednika. U takvoj situaciji, jedan od vidova borbe za preživljavanje bila je i prinudna promjena vjere. Pored religijske

konverzije, poglavlje o Bijeljini donosi i podatke o samom otkrivanju logora od strane američkog novinara Petera Maasa, o njegovoj organizacionoj strukturi, o posjetama logoru od strane Međunarodnog odbora Crvenog krsta, o fenomenu kupovanja vlastite slobode, o nastanku masovnih grobnica, itd.

Posebno poglavlje posvećeno je logorima u Bileći, istočno-hercegovačkom gradu u kojem je srpsko stanovništvo prije agresije bilo u izrazitoj većini. Preuzimanje vlasti od strane SDS-a stoga nije naišlo na ikakav otpor. Pa ipak, na početku agresije nesrpskom je življu bilo zabranjeno napustiti Bileću. Specijalna jedinica "Bilećki dobrovoljci" dobila je od političkog vrha SDS-a zaduženje odvoditi nesrpsko stanovništvo u novoformirane logore: vojnu bazu Moša Pijade, prostorije Službe javne bezbjednosti, Đačkog doma i zatvora, gdje su u početku boravili zajedno sa ratnim zarobljenicima iz Dubrovnika. Kuće zarobljenih Bošnjaka su uglavnom naseljavane lokalnim ili novopridošlim srpskim stanovništvom.

Zarobljenici u bilećkim logorima nisu zadržavani dugo i iz njih su najčešće transportovani u druge logore ili razmijenjivani. Ali i za vrijeme kratkog boravka konstantno su mučeni, premlaćivani, zlostavljani i ubijani na krajnje degradirajuće i nehumane načine. Higijenski uslovi u ovim logorima bili su katastrofalni: desetine zatvorenika držani su u malim prostorijama, bez prava na korištenje sapuna, šampona, paste za zube niti bilo kakvih drugih higijenskih proizvoda. Sedmice i mjeseci su provodili u istoj odjeći u kojoj su zarobljeni, ponekada na preko 40 stepeni celzijusa, sa obavezno zatvorenim prozorima. Poglavlje, kao i tri prethodna, donosi potresne dijelove iz svjedočenja preživjelih logoraša te podatke o organizacionoj strukturi logora.

Autor ističe da za razliku od većine drugih logora oni pod vodstvom bosanskih Srba nisu za nužne ciljeve imali ubistva,

političku korekciju ili izolaciju zarobljenika (neki logori, posebno u Višegradu i Bileći, funkcionisali su doslovno u centru grada, okruženi slobodnim stanovništvom). Prisilni rad također je bio prisutan u znatno manjoj mjeri nego drugdje. Izostanak ovih elemenata svakako ne znači da su logori u Bosni i Hercegovini bili manje brutalni. Naprotiv, mučenja, silovanja, seksualno zlostavljanje i ubistva su pojave koje su ovdje dosegle svoj vrhunac pa ih istraživači najčešće spominju kao jednu od specifičnosti bosanskohercegovačkih logora. Druga specifičnost ogleda se u intimnosti zločina, odnosno činjenici da su se zločinci i žrtve međusobno odlično poznavali. Treća je postojanje primarnih, sekundarnih pa i tercijarnih masovnih grobnica u koje su odlagana i naknadno – u cilju prikrivanja prvobitnih zločina – prekopavana tijela ubijenih.

Knjiga donosi i tabelarne prikaze demografskih promjena koje su se dogodile u Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći u toku agresije na Bosnu i Hercegovinu, a koje daju tačan odgovor na pitanje da li je proces genocida, u kojem su logori imali ključnu ulogu, polučio uspjeh za one koji su ga počinili. Pritisak inostrane javnosti bio je svojevremeno dovoljan da se većina logora zatvori, ali ne i da se ciljevi onih koji su ih uspostavili ne ostvare. Danas, trideset godina poslije, situacija nije ništa bolja i pritisak dijela domaće i inostrane javnosti ne uspijeva privoliti počinitelje genocida i one koji ih slijepo slijede da isti priznaju ili se od njega ograde. U takvoj situaciji se u manjem bosanskohercegovačkom entitetu značaj logora konstantno umanjuje, a nerijetko se u pitanje dovodi i njihovo postojanje. Preživjele žrtve u svojim pokušajima minimalnog zadovoljenja pravde i danas prolaze kroz specifičan vid golgote: njihovi procesi na sudovima u Republici Srpskoj obično traju godinama, pri čemu im se nameće plaćanje enormno visokih sudskih troškova. Kada nisu u stanju da ih plate, oduzima im se imovina. Entitetske vlasti ne

dozvoljavaju ni podizanje spomenika na mjestima na kojima su nekada postojali logori. Da stvar bude bolnija, u Trnopolju je podignut spomenik palim srpskim vojnicima, u Višegradu spomenik ruskim dobrovoljcima koji su učestvovali u agresiji na Bosnu i Hercegovinu, u Banja Luci spomenik Peteru Handkeu, austrijskom književniku koji otvoreno podržava ideju Velike Srbije i negira genocid u Bosni i Hercegovini, itd.

Objektima koji su u Višegradu, Prijedoru, Bijeljini i Bileći služili kao logori u međuvremenu je vraćena njihova prvobitna svrha. Osnovna škola Hasan Veletovac u Višegradu preimenovana je i danas nosi naziv po Vuku Karadžiću. Kao posebno jeziv detalj autor iznosi činjenicu da su je srpski osnovci pohađali već 1992. godine, dakle netom poslije zatvaranja logora koji je funkcionisao u njenim prostorijama, kada su one bile poprište masovnih mučenja, silovanja, zlostavljanja, klanja i ubijanja nesrpskog stanovništva. Hotel Vilina Vlas, u kojem je 1992. godine planski, "*kako bi bile oplodene srpskim sjemenom*",² silovano preko 200 Bošnjakinja, 2020. godine je postao jedan od hotela u kojem odmor poklanjanjem turističkih vaučera sufinansira Ministarstvo trgovine i turizma Republike Srpske. Vjerno slijedeći dobro trasirani put potpunog neukusa i u odsustvu bilo kakve empatije za patnju svojih komšija, lokalne vlasti su kampanju podjele ovih vaučera započele na isti dan kada višegradski Bošnjaci obilježavaju godišnjicu smrti 140 svojih sugrađana, uglavnom žena i djece, koji su 1992. godine živi spaljeni u dvije višegradske kuće.

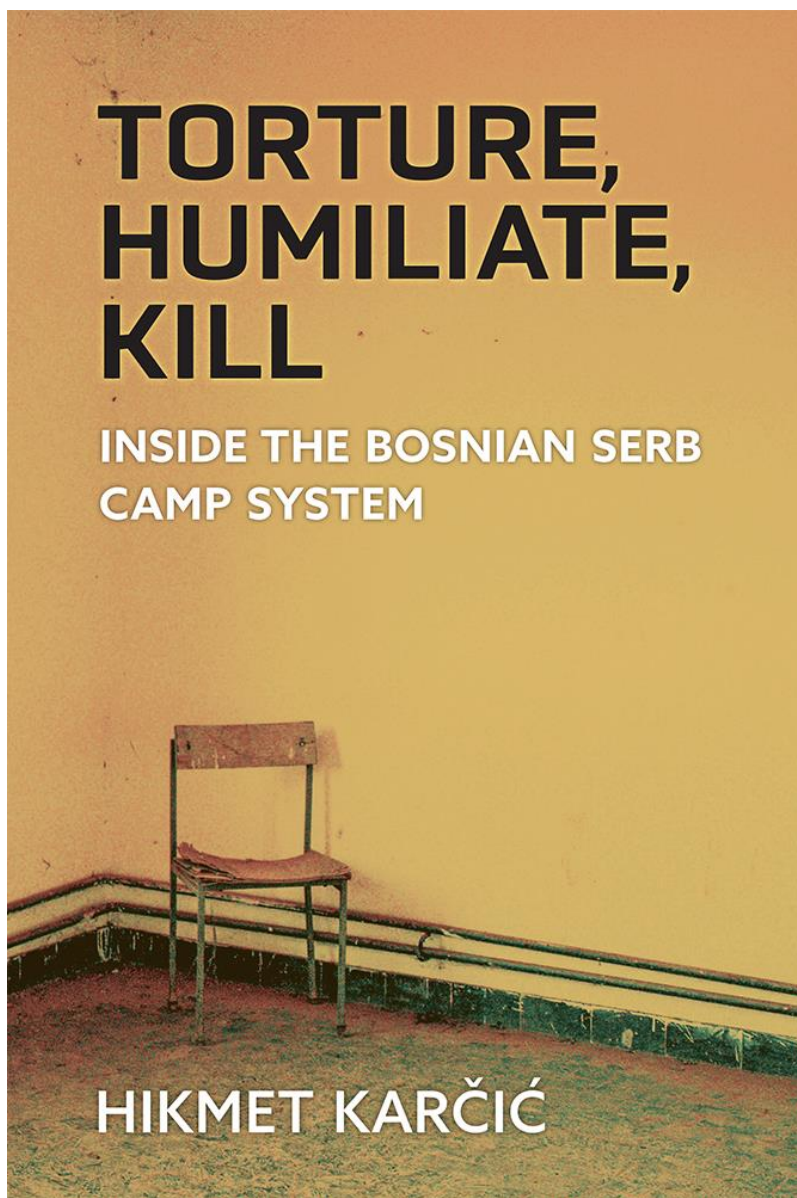
U vremenu buktanja historijskog revizionizma, kada je falsifikovanje istine postalo dominatna i opšteprihvaćena pojava unutar *mainstream* kulture i medija, ali i dio zvaničnih državnih politika, objavljivanje djela kakvo je *Torture, humiliate, kill: Inside the*

² Edina Bećirević, *Genocide on the Drina River*, Yale University Press, 2014, 117.

Bosnian Serb camp system nosi poseban značaj. Argumentovana borba protiv revizionista historije je nešto što je našem društvu prijeko potrebno i što će, tako se nažalost čini, u predstojećim godinama da nam bude još potrebnije. Činjenica da je djelo pisano na engleskom jeziku vrijedno je dodatne pohvale i predstavlja iskorak u pomenutoj borbi čineći istinu dostupnijom širem krugu čitalaca. Autor je ovom knjigom postavio dobre temelje za buduća istraživanja, prvenstveno historičara i pravnika, koja bi se odnosila i na druge bosanskohercegovačke logore. Imajući u vidu tužnu ali nepobitnu spoznaju da je upravo u Bosni i Hercegovini revizionizam pustio najjače korijene, knjigu bi svakako bilo preporučeno prevesti i na bosanski jezik. Obrazovni sistemi koji ne dozvoljavaju izučavanje historijskih istina već su iznjedrili nekoliko generacija ne samo učenika i studenata nego i aktuelnih i budućih političkih lidera u Bosni i Hercegovini i regionu. Knjige poput ove, bazirane isključivo na pravno dokazanim činjenicama, sigurno im mogu biti od koristi.

Emil Mujkić

Student II ciklusa studija Odsjeka za historiju,
Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli

In memoriam
DESANKA KOVAČEVIĆ-KOJIĆ
(3. 10. 1925 - 13. 8. 2022)

Jedno od nepisanih pravila u akademskom bontonu je da se ne pišu nekrolozi osobama koje niste nikada upoznali uživo. Međutim, smatram da ta vrsta blokade treba i mora da se prevlada kada su u pitanju osvrti na život i djelovanje onih pojedinaca koji pripadaju samom vrhu određenog segmenta historijske nauke. Desanka Kovačević-Kojić svakako je pripadala vrhu medievistike, kakav god geografski predznak da joj stavimo – bosanskohercegovačke, jugoslavenske, balkanske itd, te je kao takvu, preko njenih brojnih i značajnih monografija i članaka, odnosno i najdugovječnijeg segmenta njene ličnosti, poznaju svi oni koji se bave srednjovjekovnom Bosnom.

Po formiranju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 1950. godine, tada mlada svršenica studija historije u Beogradu Desanka Kovačević bila je prvoizabrana asistentica na Odsjeku za historiju, katedru za srednji vijek. Profesor na nacionalnim srednjovjekovnim predmetima bio je Anto Babić. Tako je u njenom rodnom gradu krenula i akademska karijera Desanke Kovačević. Budući da je u Beogradu studirala kod Mihaila Dinića, a zatim, godinu dana nakon odbrane doktorske teze, postdoktorski boravak obavila kod čuvenog Fernanda Braudela na pariškoj *L'école pratique des hautes études*, istraživački fokus Desanke Kovačević je neminovno bio usmjeren prema temama iz svakodnevnog života, prema ekonomskoj historiji. Upravo će ova medievistkinja biti utemeljiteljka analitičkog historiografskog pravca, onog koji se bazira prije svega na bogatim arhivima Državnog arhiva u Dubrovniku. Tome svakako svjedoči i doktorska disertacija *Trgovina*

u srednjovjekovnoj Bosni, odbranjena 1956. godine, a objavljena kao monografija u izdanju Naučnog društva NR BiH (preteče ANU BiH) pet godina kasnije. Jako opširni osvrt na ovu knjigu (*Jugoslovenski istorijski časopis* 2, 1962) Sima Ćirković zaključuje riječima: „ ... sa zadovoljstvom možemo reći da je to jedno veoma vredno delo koje je u velikoj meri proširilo i produbilo naša znanja o srednjovekovnoj Bosni. Za istoriju bosanske privrede knjiga D. K. predstavlja polaznu tačku za svako dalje istraživanje i sredstvo za rad koje će odlično poslužiti svakom našem medijevalisti“. Mahom pozitivne osvrte na ovo djelo dali su i Bogumil Hrabak, te Ignacij Voje.

Narednu monografiju Desanke Kovačević-Kojić trebalo je čekati punih 17 godina. No, vrijedilo je pričekati. U neponovljivoj izdavačkoj seriji IP „Veselin Masleša“ 1978. godine objavljena su *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, jedno od kapitalnih djela bosansko-hercegovačke medievistike do danas. Bazirano na hiljadama pročitanih ispisa iz Dubrovačkog arhiva i najsitnije informacije o različitim oblicima gradskog života Bosanske Banovine/Kraljevine pronađene su, klasificirane i obrađene. Brojni moderni gradovi i manja naselja, duž trajektorija kojima su prolazili dubrovački trgovci – mahom dolinom Neretve, dolinom Drine, te prema rudarsko-trgovačkim centrima srednje i istočne Bosne – otkriće svojih najstarijih spomena u izvorima djeluju upravo u ovoj knjizi. Mnogo puta prikazana, značaj *Gradskih naselja* ne blijedi niti skoro pola stoljeća od njenog objavljivanja. U okviru istraživanja o gradovima, Kovačević-Kojić je svoju pažnju usmjerila i prema franjevcima, kao izrazito urbano orijentiranim redovnicima, pa je na taj način dala i svoj doprinos u izučavanju religijskih prilika u srednjovjekovnoj Bosni.

Pored velikog broja pohvala, istraživački pristup Desanke Kovačević-Kojić, baziran gotovo 100% na informacijama dubrovačke

provinijencije, doživio je i nekoliko kritika, usmjerenih uglavnom prema preuopćenim zaključcima, na osnovu kojih su oni predjeli Bosne koji nisu imali intenzivan kontakt sa Dubrovnikom, a samim time se i rjeđe pojavljuju u izvorima, proglašavani manje razvijenim, deurbaniziranim i sl. Ove kritike su prisutne kako u spomenutom Ćirkovićevom prikazu *Trgovine*, tako i u prikazu *Gradskih naselja* od Ignacija Voje (*Zgodovinski časopis* 34, 1980), te Pave Anđelića (*Odjek* 32/1, 1979).

Nakon izbijanja postjugoslovenskih ratova i Agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, Desanka Kovačević-Kojić se preselila u Beograd i tamo nastavila svoje djelovanje. U tom periodu nastale su još monografije: *Trgovačke knjige braće Kabužić* (1999), *Staro srpsko rudarstvo* (2002, sa Simom Ćirkovićem i Ružom Ćuk), te *Srednjovjekovna Srebrenica: XIV-XV vijek* (2010). Pored nabrojanih knjiga, Kovačević-Kojić je napisala i veliki broj naučnih članaka, u časopisima i zbornicima radova. Prema jedinoj postojećoj bibliografiji radova Desanke Kovačević-Kojić (Merenik, 2015), broj naslova koje je ova medievistkinja objavila je 108, no, sa priličnom sigurnošću se može reći da ih je bilo i više. U toku života, ova medievistkinja je primljena u tri različite akademije nauka – ANU BIH, SANU i ANU RS, no, nažalost, zbog besmislenog administrativnog razloga, nedavno prije nego što je preminula, bila je izbrisana iz članstva ANU BiH.

Medievistka bi bila daleko siromašnija, kako po količini znanja, tako i po organizacijskim faktorima, da nije bilo veličanstvene karijere Desanke Kovačević-Kojić. Pročitani zapisi i ispričana sjećanja onih kolega koji su imali sreću da je i privatno poznaju, govore da je bila izrazito blagog karaktera, izuzetno spremna da pomogne mlađim kolegama. Nama koji je nismo znali, kao i svim budućim generacijama medievista, ostaje samo da je poštujemo zbog velikih

IN MEMORIAM

zasluga u unapređenju naše nauke, te da nastavimo da od nje učimo preko velikih knjiga i poučnih članaka koje nam je ostavila.

Dženan Dautović
Zavičajni muzej Travnik – Filozofski fakultet Tuzla

UPUTSTVA AUTORIMA

Historijska misao časopis je Društva historičara Tuzlanskog kantona i Odsjeka za historiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Tuzli. Časopis donosi prethodno neobjavljene radove iz arheologije, historije i drugih srodnih nauka, samo da se u nekom segmentu odnose i na prošlost.

Cilj Časopisa je da podstakne multidisciplinarni pristup istraživanju prošlosti i saradnju arheologije i historije sa drugim srodnim naukama. Svi radovi u digitalnom obliku upućuju se na e-adresu: historijska.misao@gmail.com ili snimljene na CD ili DVD na adresu: Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tihomila Markovića 1, 75 000 Tuzla (kabinet 039A). Zaprimiti rukopisi bit će poslani na najmanje dvije anonimne recenzije, čime rad dobiva određenu kategoriju, ukoliko isti, prema recenzentima zadovoljava kriterije du bude publiciran. Poslije ocjenjivanja rada, ukoliko je recenzija pozitivna, autor je dužan unijeti promjene u tekst prema priloženim recenzijama i uputama Uredništva, koje uz prethodno mišljenje Redakcije, donosi konačnu odluku o prihvaćanju i kategorizaciji rada, te zadržava pravo na obradu u smislu publicističkih normi. Nakon izlaska iz štampe svaki autor dobiva po jedan primjerak Časopisa. Časopis *Historijska misao* objavljuje sljedeće kategorije radova:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne radove
3. stručne radove
4. prethodno saopćenje
5. izlaganja sa naučnih skupova, tribina i okruglih stolova
6. izvještaje sa naučnih skupova/konferencija
7. izvještaje sa arheoloških iskopavanja

8. historijsku građu
9. prikaze knjiga i periodike
10. radove iz oblasti nastavno-pedagoške materije
11. bilješke o aktivnostima osnivača časopisa.

Dokument treba da sadrži:

1. Ime i prezime, titula, zvanje, institucija, e-mail adresa - u gornjem uglu
2. Radovi trebaju biti poslani u Microsoft Word formatu.
3. Font: Times New Roman
4. Poravnanje: Justify
5. Prored/Razmak: 1,5
6. Citati: Normal - veći citati pišu se u posebnom paragrafu (font 10)

Apstrakt / Abstract:

1. Veličina slova: 11
2. Maksimalno 300 riječi
3. Jezik: u zavisnosti od jezika na kojem je napisan glavni tekst, sa prevodom na engleski jezik.

Ključne riječi / Keywords:

Veličina slova:

1. Naslov: 16
2. Podnaslov: 14
3. Glavni tekst: 12

Sažetak / Summary:

1. Veličina slova: 12
2. Maksimalno 500 riječi

3. Sažetak se piše na jeziku kojim je pisan i glavni tekst, sa prevodom na engleski jezik.

Fusnote (Bilješke)

1. Veličina slova: 10
2. Prored/Razmak: 1,0
3. Poravnanje: Justify
4. Navođenje: ime i prezime autora - normal; naslov knjige, zbornika, publikacije - kurziv; naslov članka - normal (bez navodnika); naslov novina i časopisa – kurziv.

Citiranje knjige:

Esad Pašalić, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960, 101-108. (kod broja strane ne pisati str.)

Kad se ista knjiga citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 51.

Kad se ista knjiga ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

E. Pašalić, *Antička naselja i komunikacije*, 105.

Citiranje radova u časopisima:

Ferdo Hauptmann, Kombinacije oko državnopravnog položaja Bosne i Hercegovine na početku prvog svjetskog rata, *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine*, XI/1960, Sarajevo, 1961, 89.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 106.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

F. Hauptmann, *Kombinacije*, 102-104.

Citiranje radova u zbornicima:

Mirković Miroslava, Co-Regency: Constantine and Licinivs and the political division of the Balkans, *Zbornik radova Vizantološkog instituta* 49, Beograd, 2012, 7-18.

Kad se isti rad citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto, 9.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv

M. Mirković, Co-Regency, 13.

Marc Stefan Peters, Konceptije rješavanja južnoslavenskog pitanja Stjepana baruna Sarkotića, unutar: *Međunarodna konferencija Bosna i Hercegovina u okviru Austro-Ugarske 1878-1918*, Zbornik radova, Filozofski fakultet u Sarajevu, Sarajevo 2011, 133-134.

Kad se isti rad citira u narednoj podnožnoj napomeni, staviti:

Isto, 137.

Kad se isti rad ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeni naziv:

M. S. Peters, Konceptije, 140.274

Citiranje članaka u novinama:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, IV/1908, br. 192, 2.

Napomena: Ako napis ima autora, navesti i autora (kako je naveden u potpisu napisa).

Kad se isti članak citira u narednoj fusnoti, staviti:

Isto.

Kad se isti članak ponovo citira na drugom mjestu u radu, koristiti skraćeno:

Pozdravi zajedničkom radu, *Srpska riječ*, 2.

Citiranje literarnih i arhivskih izvora:

Ptolomej Klaudije, *Ptolomey's Geography An Annotated Translation of the the Theoretical Chapters*, (ed. J.L. Berggren), New Jersey, 2010.

U narednom navođenju ovog izvora, skraćeno navesti: Ptolomej, *Ptolomey's Geography*, 2, 14,2

Arhiv Tuzlanskog kantona (dalje: ATK), Fond: Narodno vijeće Tuzla (dalje: NVT), 55/1. Poziv u Narodnu Vojsku!

Citiranje sa interneta:

Avdo Metjahić, Ko je Husaga Ćišić.

<http://www.orbus.be/aktua/arhiva/aktua2345.htm> (22. 3. 2009).

Bibliografija:

1. Veličina slova: 12

2. Bibliografske jedinice navoditi abecednim redom

3. Prvo navesti izvore, a zatim i ostalu literaturu

4. Ukoliko se isti autor navodi više puta njegova djela se navode redom prema godini izdanja

5. Prilikom navođenja izvora: Ime izvora, puni naziv knjige (*italic*), u zagradi navesti ime prevodioca ili urednika (Prvo slovo imena autora navesti skraćeno velikim štampanim slovom, a puno prezime velikim štampanim slovima), mjesto izdanja, godina izdanja. (Npr. **Lactantius, De mortibus persecutorum**, (ed. J. L. CREED), **Oxford, 1989.**) Za arhivske izvore navesti: Ime institucije, naziv dokumenta, fond. (Npr. **Arhiv Jugoslavije, Kolekcija: Vojislav Jovanović Marambo, 335-19-275 T2.**) Ako se radi o neobrađenoj građi, navesti osnovne podatke o dokumentu, u smislu pošiljaoca, adrese i datuma.

6. Knjige: Prezime autora, ime, naziv knjige (*italic*), mjesto izdanja i godina. (Npr. **Ostrogorski, Georgije, Povijest Bizanta 324-1453,**

Zagreb 2002.). Kada su u pitanju ustanove koje pri određenom odjeljenju izdaju više različitih publikacija (npr. Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti BiH), navođenje se vrši na slijedeći način: Prezime autora, ime, godina izdanja, naziv knjige (*italic*), izdavač, naziv i broj serije, naziv i broj podserije, mjesto izdanja i godina. (Npr. **Bojanovski, Ivo, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Djela XLVII, CBI 2, Sarajevo 1974.***)

7. Članak: Prezime autora, ime, naziv članka (normal), naziv časopisa (*italic*) i broj serije, naziv i broj podserije (ako postoji), mjesto izdanja i godina, broj str. (Pr. 1: **Raunig, Branka, *Japodsko naselje (?) na gradini u Ripču, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Godišnjak XXXIV, CBI 32, Sarajevo 2005, 151–180.*** ; Pr. 2: **Ćurčić, Vejsil, *Prilozi poznavanju prehistorijskog rudarstva i talioničarstva brončanog doba u Bosni i Hercegovini, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine XX, Sarajevo, 1908, 77-90.***)

UPUTSTVA RECENZENTIMA

- Svi radovi koji su stigli u naznačenom roku na adresu časopisa *Historijska misao* bit će prosljeđeni na dvije anonimne recenzije stručnjacima iz oblasti iz koje je rad pristigao (arheologija, historija i srodne nauke)
- Svi recenzenti časopisa *Historijska misao* prema pravilima časopisa moraju imati titulu doktora nauka iz oblasti arheologije, historije i drugih srodnih oblasti
- Recenzenti radove mogu kategorizirati u jednoj od ponuđenih kategorija: **izvorni naučni rad, pregledni rad, stručni rad, prethodno saopćenje**
- Nakon okončanja procesa recenziranja recenzent predlaže: **1. Da se tekst objavi u izvornom obliku; 2. Da se tekst objavi nakon predloženih izmjena; 3. Da se tekst ne objavljuje, jer ne zadovoljava minimum naučnih kriterija.** Ukoliko recenzent odabere drugu kategoriju ima pravo od glavnog i odgovornog urednika tražiti rad na uvid nakon ispravki autora
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta ne razlikuju u velikoj mjeri (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao pregledni rad Redakcija i Uredništvo će ići u korist autora i uvažiti veću ocjenu)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ica ocijeni da je autor napisao rad koji u kategorizaciji odgovara izvornom naučnom radu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la rad kao stručni rad, rad će biti poslan na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)
- Ukoliko se ocjene dva recenzenta značajno razlikuju (npr. jedan recenzent/ ica ocijeni da je autor napisao rad koji zadovoljava

kriterije za objavljivanje u naučnom časopisu, dok je drugi recenzent/ica ocijenio/la da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje, rad će se poslati na treću anonimnu recenziju stručnjaka iz iste oblasti)

- Ukoliko oba recenzenta/ica procijene da rad ne zadovoljava kriterije za objavljivanje autor će biti obaviješten da rad neće biti objavljen

- Recenzenti se mole da u roku od 15 do 30 dana napišu recenziju u obrazac koji će im glavni i odgovorni urednik Časopisa poslati.